

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

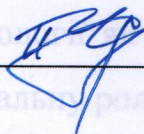
ПЕТРУХІН СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ
УДК 316.3:321(477)(043.3)

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА СТАНОВЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПРАЦЯХ МИКИТИ ШАПОВАЛА:
ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД**

054 Соціологія
05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з соціології

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 С. В. Петрухін

Науковий керівник: **Лобанова Алла Степанівна**, доктор соціологічних наук, професор

Кривий Ріг – 2022

АНОТАЦІЯ

ПЕТРУХІН С. В. Концептуалізація суспільства та становлення української держави у працях Микити Шаповала: історико-соціологічний підхід. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 054 Соціологія. – Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2022. 250 с.

У дисертаційній роботі вирішено важливе наукове завдання – репрезентовано соціологічну концепцію суспільства та становлення державності української нації М. Шаповала щодо розбудови українського суспільства та державності на початку ХХ ст., а також розглянуто проєкцію його ідей на сучасну соціологію та Конституцію України.

У першому розділі дисертаційної роботи було узагальнено та систематизовано результати пошуку та аналізу історіографічної та джерельної бази дослідження. Розглянуто стан вивченості обраної теми, що дало можливість виокремити ключові проблемні питання, на які необхідно обов'язково звернути увагу, а також дати на них чітку відповідь. Окрім цього на основі біографічного та наративних методів було репрезентовано еволюцію соціологічних поглядів М. Шаповала в становленні української державності. При цьому розкрито сутність соціології як науки, її структурну, функціональну складові, а також суспільну і соціальну роль.

У другому розділі дисертаційної роботи реконструйовано та репрезентовано соціологічну теорію М. Шаповала щодо трактування суспільства як соціального феномена, а також його соціальну концепцію становлення української нації та державності; висвітлено головні причини, що стали на заваді її формуванню на початку ХХ ст.; розкрито методологію соціологічних досліджень М. Шаповала.

У третьому розділі дисертаційної роботи представлено поняттєво-категоріальну базу М. Шаповала з соціології та суспільних наук шляхом створення

відповідного глосарію, який стосується проблеми формування та становлення української державності, а також представлено головні концептуальні ідеї М. Шаповала щодо майбутнього української нації. І на завершення, обґрунтовано соціальний запит українського суспільства на використання соціологічних ідей М. Шаповала у побудові сучасної української держави через вивчення проєкції його ідей в сучасній Конституції України.

Отже, дисертаційне дослідження соціологічної спадщини видатного українського вченого-соціолога Микити Шаповала, 140-річчя якого з Дня народження 8 червня 2022 року відмічається як визначна дата в Україні, дозволило не тільки виконати поставлені у роботі мету і завдання, тобто реконструювати та репрезентувати його соціологічну концепцію суспільства та побудови української державності, але й оприлюднити невідомі раніше в Україні його соціологічні ідеї і положення, які частково знайшли своє утілення у сучасних законодавчих актах української держави, зокрема у її Основному Законі – Конституції України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання – репрезентації соціологічної концепції суспільства та становлення державності української нації у працях М. Шаповала та визначенні її теоретико-методологічного потенціалу для вітчизняної соціології.

На захист виносяться наступні нові наукові положення:

уперше:

– на основі історіографічного аналізу опублікованих та неопублікованих в Україні соціологічних праць М. Шаповала, з'ясовано його цілісну соціологічну концепцію формування української держави, метою якої є створення політично незалежної і соборної в етнографічних межах Української Республіки, де вся повнота влади буде опиратися на основні засади демократії, а саме розподілена на: законодавчу, виконавчу і судово-контрольну форми; в якій формою політичного режиму буде трудова українська демократія (виборне представництво Центральної Ради Депутатів трудового Народу); державною формою правління - федералізація на основі географічно-економічних чи культурно-побутових прикмет; базовими умовами формування: (1) об'єднання українців у цілісне агреговане українське

суспільство; (2) відродження власної української еліти, тобто створення власного українського «культурно-суб'єктивного класу» – поміщиків, фабрикантів, офіцерів, науковців, фінансистів та ін.; (3) вироблення єдиного курсу щодо визволення та побудови української держави; (4) запорукою миру та добробуту при розбудові демократії буде існування правової системи, сильної боєздатної армії та громадської міліції;

– виявлено і систематизовано основні концептуальні засади соціологічного підходу М. Шаповала до становлення української державності, теоретико-методологічний потенціал якого полягає у наступному: а) *науковому методі*, який дозволив би на основі соціологічних досліджень врахувати всі аспекти реального стану соціальної структури українського суспільства і розробити раціональну стратегію відродження України; б) *формуванні соціальної групи*, що б стала ядром українсько-визвольного руху, до складу якої входили б представники трудової маси, а саме робітники, селяни та трудова інтелігенція; в) *єднанні українського суспільства* на основі урахування таких факторів, як: біологічні, суспільно-психологічні чинники, фізична сила, економічні інтереси, ідеологічні стремління, фактор симпатії, тобто, любов до України; г) *визволенні українців*, яке можливе на основі трьох засад: створенні своєї національної культури, яка дозволить припинити денаціоналізацію українського народу з боку інших націй, які нав'язують свої цінності та культурні ідеали; ліквідації пануючого класу, як «ворога суверенітету українського народу»; переході всієї повноти влади та виконання усіх соціальних функцій в суспільстві автохтонному населенню;

– з'ясовано соціологічне пояснення М. Шаповалом основної причини неможливості побудови української держави на початку ХХ-го ст., яка полягала у тому, що українське суспільство на той час було «неповним», оскільки статистичний аналіз національного та професійного складу українського населення засвідчив, що по суті воно представляло собою «лінгвістичну групу», лише частину міжнаціонального суспільства України, яка була організовано зв'язана з іншими «частинами суспільної цілості», але не відповідала «критеріям соціальної могутності групувань», а саме: а) не існувало кількісної переваги та територіальної

розповсюдженості українців; б) не існувало достатнього рівня їх організованості; в) не вистачало належного рівня солідарності; г) не було сформовано якісного технічного апарату; д) українська нація на початку ХХ століття не постачала надважливих продуктів промисловості, не керувала виробництвом та продажем власної продукції, була відсторонена від організації науки і техніки, політичної, військової, релігійної адміністрації, міжнародної політики, що унеможливило розбудову української держави;

удосконалено:

– наукове пояснення М. Шаповалом суспільства як «найвищого поняття про взаємовідносини між індивідами» та його структури, що складається з певних «гуртів», «скупин», «верств», «агрегатів», «громад», до яких входять індивіди як частини («спільники», «соціуси») з метою задоволення на певному етапі своїх інтересів і цілей; основним принципом, на якому вони об'єднуються, є суспільний розподіл праці; базовим чинником структурування є соціальні акти; а також виявлено його розуміння «повного» і «неповного» суспільства: перше представляє собою економічну, політичну, культурно-психологічну незалежну організацію, яка самостійно продукує, споживає, обмінює та охороняє свої інтереси як на внутрішній, так і зовнішній авансені; одночасно стає джерелом «культурних цінностей», організації громадсько-політичної, морально-етичної свідомості кожного індивіда, а друге - є прямою протилежністю «повному» суспільству та характерне для поневолених корінних націй, які відстороненні від виконання важливих соціальних функцій на власній території, для яких притаманними є «відсутність життєвої філософії» у розбудові власної окремої культури, застій або слаборозвинена «політична активність», а також наявність «напівсвідомої нації», щодо ідентифікації своєї приналежності до певної соціальної групи;

– визначення М. Шаповалом соціології як загальної науки для усіх спеціальних суспільних наук (економіка, юриспруденція, державні науки, науки про релігію, мову, мистецтво, мораль тощо), яка вивчає суспільство, а саме взаємочинності між людьми (соціальна аналітика, соціальні процеси, соціальні витвори), до структури якої входять: загальна теорія, соціографія і соціотехніка та

її предмет, під яким він розуміє соціальні акти, які, по-перше, являють собою складне соціальне явище, оскільки є базовим чинником існування суспільства та його структурних складових, а, по-друге, їх виникнення можливе лише при взаємодії двох і більше людей, у процесі чого формуються певні відносини один до одного, та синтезується акція та реакція, які передаються від людини до людини, або через простір (пошту, газету, книгу) і час, або через передавача (сполучника), який буває таких видів: безпосереднім (тісне коло людей) та передавальним (все суспільство); фізичним (предмет, явища) та умовним (знаки, символи або сигнали);

– обґрунтування держави як базового політичного інституту та її походження, зокрема на противагу Ф. Енгельсу, який пояснював її виникнення з позиції економічної диференціації племен, де держава є продуктом суспільності, розпадом родових класів та постійної боротьби, М. Шаповал доводить, що держава є результатом не договору і не диференціації, а «гуртової боротьби за ресурси, що необхідні людині, які вміщені у природі й території та формувалися під впливом панівних класів», а самі класи виступають безпосередньою функцією держави; а також стверджує, що для сучасності держава має виступати рушійною силою культурного розвитку та бути організованою не класом, а народом на відповідній території;

– розуміння наукової позиції М. Шаповала, яка формувалася у нього в процесі еволюції поглядів на суспільство, державу, щодо доцільності удосконалення методології соціологічних досліджень серед українців, зокрема і тих, хто на той час був за кордоном, з застосуванням як кількісних (статистичного аналізу, соціографії, опитувань тощо), так і якісних (вибірково-монографічного методу, біографічний метод, життєві історії тощо) методів збирання інформації, оскільки соціологічне знання про реальний соціально-демографічний та культурно-освітній стан давав підстави як для подальшого розвитку вітчизняної соціології, так і української державності;

набуло подальшого розвитку:

– наукове обґрунтування М. Шаповалом поняттєво-категоріальної бази соціології державотворення шляхом створення соціологічного глосарію, до якого

увійшли більш ніж 70 соціологічних категорій і понять, зокрема категорії загальної соціології та спеціальних соціологічних дисциплін, які безпосередньо стосуються проблеми формування та становлення української державності;

– репрезентація невідомих наративів М. Шаповала стосовно майбутнього України як незалежної держави, зокрема: (1) про необхідність боротьби українців за свою незалежність, оскільки тільки «через самостійність свою державну народ прийде туди, куди мають прийти всі народи»; (2) про прагнення України до рівності з іншими країнами, «щоб став мир на Сході Європи, щоб війна між Росією, Україною, Польщею спинилася, Україна мусить стати рівною з ними, вільною, незалежною»; (3) про необхідність «готуватися до боротьби з Москвою», щоб нарешті раз і назавжди звільнитися з під їхнього гніту та почати будувати власну могутню та культурну державу, де проживатиме сильна духом нація; (4) про створення власного війська, яке захищатиме суверенітет нашої держави, тобто «право організовувати свою верховну владу, виявляти свою індивідуальну волю перед іншими державами, іншими суверенітетами»; (5) про запам'ятовування уроків історії України, а саме про те, що для росіян є ненависним наша «українська мова», «культура», «психологія»; (6) про необхідність пишатися власною історією, а також відкидати будь-яку політику, яка побудована на «ілюзіях» щодо ««порозуміння» з більшовиками»; (7) про врахування того, що доля України прямо-залежна від міжнародного політичного становища, оскільки існує «світове суспільство, частиною котрого є і Україна»; (8) про заснування «всеукраїнського центру», який займатиметься відродженням та налагодженням промисловості в Україні; (9) про необхідність покінчення з «двоїстою владою», «з протилежними орієнтаціями»; (10) про відродження, розбудову та розвиток української культури та освіти; (11) про плекання української мови, оскільки це «мова серця, мова духа, крила щирого запалу», «мова вільних людей»;

– аналітичне переосмислення теоретико-методологічного потенціалу соціологічної концепції М. Шаповала щодо побудови української державності, як для розвитку вітчизняної соціології, так і для процесу державотворення в сучасній Україні. Крім того, доведено, що її провідні національні ідеї (суверенітет,

незалежність, самостійність, верховенство права, представницька демократія, розподіл влади) віднайшли своє місце в сучасній Конституції України, а також боротьба проти російської агресії у XXI ст. породила такі «фактори єдності М. Шаповала»: (1) «моральні лідери», навколо яких гуртуються українці; (2) «національна ідея», що під час війни надихає український народ на захист своєї незалежності; (3) «фактор симпатії», коли політичні партії, різні за своїми ідеологічними переконанням нарешті відкинули свої непорозуміння на тлі наступаючої загрози; (4) «фактор фізичної сили», який був закладений у 1991 р. з відродженням Української державності та дійшов до своєї кульмінації у 2022 р., коли українська армія змогла дати гідний відсіч переважаючим силам російської армії.

Практичне значення. Результати дисертації можуть бути використані в системі вищої освіти при викладанні «Історії соціології», «Історія України», «Теорії державності і становлення української нації», «Соціології війни»; «Спеціальні соціологічні теорії» та «Соціально-політичні студії», «Актуальні проблеми сучасного суспільства: Україна в регіональному та глобальному вимірах», для розробки концепції розвитку сучасного українського суспільства; розуміння процесів державотворення (Довідка № 09/1-241/3).

Ключові слова: Микита Шаповал, історіографічна ретроспектива, структура соціології, теорія повного і «неповного» суспільства, соціологічна концепція української держави, кількісні та якісні методи соціологічних досліджень, наратив, соціологічний глосарій.

ABSTRACT

PETRUKHIN S. V. The conceptualization of a society and the Ukrainian state formation in the works by Mykyta Shapoval: a historical and sociological approach.

– Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis is submitted for attaining the Doctor of Philosophy degree in speciality 054 Sociology. – Kryvyi Rih State Pedagogical University. – Kryvyi Rih, 2022. 250 p.

The thesis represents M. Shapoval's sociological conception of society and the formation of the statehood of the Ukrainian nation on the development of Ukrainian society and statehood in the early 20th century. Also this research demonstrates the projection of his idea on modern sociology and the Constitution of Ukraine.

The first chapter is devoted to generalization and systematization of search results and analysis of historiographical and source bases of the research. The condition of study of the chosen topic is considered. This made it possible to identify the key issues that need necessary attention and clear solution. In addition, the evolution of M. Shapoval's sociological views in the formation of Ukrainian statehood is represented with help of biographical and narrative methods. At the same time this chapter reveals the nature of sociology as a science, its structural, functional components as well as social and societal role.

In the second chapter we reconstruct and demonstrate M. Shapoval's sociological theory concerning the interpretation of society as a social phenomenon, and also his social concept of the formation of the Ukrainian nation and statehood. The main reasons, that hindered statehood formation in the early 20th century, are highlighted and M. Shapoval's methodology of sociological researches is investigated.

The third chapter contains M. Shapoval's conceptual and categorical base of sociology and social sciences, which was formed by creating an appropriate glossary on the problem of formation and incipience of Ukrainian statehood. The main conceptual ideas of M. Shapoval about the future of the Ukrainian nation are described. Finally, we substantiate the social demand of Ukrainian society for the use of M. Shapoval's

sociological ideas in the construction of the modern Ukrainian country through the study of the projection of his ideas in the modern Constitution of Ukraine.

Therefore, the research of the sociological heritage of the outstanding Ukrainian sociologist Mykyta Shapoval, whose 140th birthday is celebrated this year as a significant date in Ukraine, allows not only to obey the aim and tasks (to reconstruct and to represent his sociological concept of society and construction Ukrainian statehood), but also to make public his previously unknown in Ukraine sociological ideas and positions, which are partly embodied in modern legislation of the Ukrainian country, in particular in its basic law – the Constitution of Ukraine.

Scientific **novelty** of the obtained consist in the solution of an important scientific problem – representation of the sociological concept of society and the formation of the statehood of the Ukrainian nation in the works of M. Shapoval and the definition of its theoretical and methodological potential for Ukrainian sociology.

We introduce such new scientific statements for defense:

for the first time:

– according to historiographical analysis of M. Shapoval’s sociological works (published and unpublished in Ukraine) we clarified his holistic sociological concept of the formation of the Ukrainian country. The aim of such concept is creation of a politically independent and indivisible Ukrainian Republic within ethnographic borders, where: a) all the power will be based on the basic principles of democracy, divided into: legislative, executive and judicial-control forms; b) the form of political regime will be labor Ukrainian democracy (elected representation of the Central Council of Deputies of the working people); c) state form of government will be federalization on the basis of geographical, economic or cultural characteristics. The main conditions of such Ukrainian Republic formation are: (1) consolidation Ukrainians into an integral aggregated Ukrainian society; (2) the revival of its own Ukrainian elite: the creation of its own Ukrainian “cultural and subjective class” – landowners, manufacturers, officers, scientists, financiers, etc.; (3) development of a single course for the liberation and building of the Ukrainian country; (4) the existence of a legal system, a strong combat

army and a public police will guarantee peace and prosperity in the development of democracy;

– we identified and systematized the main conceptual foundations of the sociological approach of M. Shapoval to the formation of Ukrainian statehood, the theoretical and methodological potential of which consists in: a) *a scientific method* that would allow (on the basis of sociological research) to take into account all aspects of the real state of the social structure of Ukrainian society and to develop a rational strategy for the revival of Ukraine; b) *the formation of a social group* that would become the core of the Ukrainian liberation movement, which would include representatives of the working masses such as workers, villagers and labor intellectuals; c) *the collaboration of Ukrainian society* on the basement of such factors as biological, socio-psychological factors, physical strength, economic interests, ideological aspirations, the factor of sympathy (love for Ukraine); d) *the rescue of Ukrainians*, which is possible due to three principles: the creation of their national culture, which will stop the denationalization of the Ukrainian people by other nations that impose their values and cultural ideals; the liquidation of the ruling class as an “enemy of the sovereignty of the Ukrainian people”; the transition of all power and the implementation of all social functions in society to the autochthonous population;

– we found out M. Shapoval’s sociological explanation of the main reason for the impossibility of building a Ukrainian country in the early 20th century, which was that Ukrainian society at that time was “incomplete”, as statistical analysis of the national and professional composition of the Ukrainian population showed that in fact it was a “linguistic group”, only part of the international society of Ukraine, that was organized in connection with other “parts of social integrity”, but wasn’t relevant the “criteria of social power of groups”: a) there wasn’t quantitative advantage and territorial distribution of Ukrainians; b) there wasn’t sufficient level of their organization; c) there was a lack of an appropriate level of solidarity; d) a high-quality technical apparatus wasn’t formed; e) the Ukrainian nation at the beginning of the 20th century didn’t supply critical industrial products, didn’t manage the production and sale of its own products, was excluded from

the organization of science and technology, political, military, religious administration, international politics, which made it impossible to build the Ukrainian state;

we improved:

– M. Shapoval’s scientific explanation of society as “the highest concept of the relationship between individuals” and its structure, consisting of certain “groups”, “clusters”, “layers”, “aggregates”, “communities”, which include individuals as parts (“accomplices”, “societies”) with purpose to satisfy of their interests and goals at a certain stage; the main uniting principle for them is the social distribution of work; the basic factor of structuring is social acts; and also his understanding of “complete” and “incomplete” society is revealed. The first one is an economic, political, cultural and psychological independent organization, which independently produces, consumes, exchanges and protects its interests both internally and externally; at the same time, it becomes a source of “cultural values”, the organization of socio-political, moral and ethical consciousness of each individual. The second one is the direct opposite of “complete” society and is typical for enslaved indigenous nations, which are excluded from implementation important social functions on their own territory and which have such characteristic as the “absence of a philosophy of life” in the development of their own culture, the stagnation or underdeveloped “political activity”, as well as the presence of a “semi-conscious nation” to identify their belonging to a particular social group;

– M. Shapoval’s definition of sociology as a general science for all special social sciences (economics, jurisprudence, state sciences, sciences of religion, language, art, morality, etc.), which studies society, namely the interaction between people (social analytics, social processes, social works). The structure of such general science includes: general theory, sociography and sociotechnics and its subject. M. Shapoval understands this subject as social acts, firstly, that are a complex social phenomenon because they are a basic factor in the existence of society and its structural components, and, secondly, their occurrence is possible only when two or more people interact. During this process certain relations are formed, action and reaction are synthesized, which are transmitted from person to person, or through space (mail, newspaper, book) and time, or through a transmitter (connector). Transmitter can be such types: direct (close circle of people) and

transmitting (the whole society); physical (object, phenomenon) and conditional (signs, symbols or signals);

– substantiation of the state (country) as a basic political institution and its origin. In particular, in contrast to F. Engels, who explained its emergence from the position of economic differentiation of tribes, where the state is a product of society, disintegration of tribal classes and constant struggle, M. Shapoval argues that the state is a result neither agreement nor differentiation, but “group struggle for the resources needed by human, which are contained in nature and territory and were formed under the influence of the ruling classes”. And the classes are a direct function of the state. He also confirms that the state must act as a driving force of cultural development for the present and must be organized not by the class but by the people in the relevant territory;

– understanding of M. Shapoval’s scientific position, which was formed during the process of evolution of views on society, the state, on the feasibility of improving the methodology of sociological research among Ukrainians, including those who were abroad at that time. He used just as quantitative (statistical analysis, sociography, interrogation, etc.) so qualitative (selective-monographic method, biographical method, life stories, etc.) methods of collecting information, because sociological knowledge of the real socio-demographic and cultural-educational condition gave grounds for further development of national sociology and Ukrainian statehood;

we provided further development of:

– M. Shapoval’s scientific substantiation of the conceptual and categorical base of state formation sociology by creating a sociological glossary, which includes more than 70 sociological categories and concepts, including categories of general sociology and special sociology disciplines, which directly relate to the formation and development of Ukrainian statehood;

– representation of M. Shapoval’s unknown narratives about the future of Ukraine as an independent country, in particular: (1) the need for Ukrainians to fight for their independence, because only “through their country independence people will come where all nations should come”; (2) about Ukraine's desire for equality with other countries, “for peace in Eastern Europe, for the stop of war between Russia, Ukraine and Poland, Ukraine

must become equal to them, free, independent”; (3) the need to “prepare for the fight against Moscow” in order to finally free themselves from their oppression once for all and begin to build their own powerful and cultural country, where a strong-spirited nation will live; (4) about the creation of its own army, which will protect the sovereignty of our country: “the right to organize our supreme power, to express our individual will in front of other countries, other sovereignties”; (5) about remembering the lessons of Ukrainian history, especially, that Russians hate our “Ukrainian language”, “culture”, “psychology”; (6) the need to be proud of one's own history, as well as to reject any policy that is based on “illusions” of “understanding” with the Bolsheviks”; (7) about considering that the fate of Ukraine is directly dependent on the international political situation, as there is a “world society of which Ukraine is a part”; (8) about the establishment of an “Ukrainian center”, which will deal with the revival and set-up of industry in Ukraine; (9) the need to end “dual power”, “with opposite orientations”; (10) about the rebirth, building and development of Ukrainian culture and education; (11) about the nurturing of the Ukrainian language, as it is “the language of the heart, the language of the spirit, the wings of sincere passion”, “the language of free people”;

– analytical rethinking of the theoretical and methodological potential of M. Shapoval’s sociological concept of building Ukrainian statehood, both for the development of national sociology and for the process of state formation in modern Ukraine. In addition, it is proved that its leading national ideas (sovereignty, independence, autonomy, rule of law, representative democracy, separation of powers) have found their place in the modern Constitution of Ukraine. Besides war against Russian aggression in the 21st century gave rise to the following “factors of unity of M. Shapoval”: (1) “*moral leaders*” around whom Ukrainians gather; (2) the “*national idea*” that inspired the Ukrainian people to defend their independence during the war; (3) the “*sympathy factor*”, when political parties different in their ideological beliefs finally rejected their misunderstandings on the background of the attacking threat; (4) “*factor of physical strength*”, which was founded in 1991 with the revival of Ukrainian statehood and reached its culmination in 2022, when the Ukrainian army was able to give a decent rebuff to the overwhelming forces of the Russian army.

Practical value. The results of this research can be used in the system of high education for studying such discipline as “History of Sociology”, “Theories of statehood and the formation of the Ukrainian nation”, “Sociology of War”; “Socio-political studies”, “Current issues of modern society: Ukraine in the regional and global dimensions”; in the further exploration a concept of the modern Ukrainian society development, the understanding of state-building processes.

Key words: Mykyta Shapoval, historiographical retrospective, structure of sociology, theory of complete and “incomplete” society, sociological concept of the Ukrainian state (country), quantitative and qualitative methods of sociological research, narrative, sociological glossary.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці апробаційного характеру з теми дисертації:

Публікації у виданні, включеного до наукометричних баз Index Copernicus

International та EBSCO:

1. Лобанова А., **Петрухін С.** Соціологічні ідеї Микити Шаповала: історична репрезентація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2020. № 2. С. 90 – 98.

Публікації у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з соціології з присвоєнням категорії “Б”:

2. Петрухін С. Теорія «неповного суспільства» фундатора української соціології Микити Шаповала. *Габітус*. 2021. Вип. 24, Т. 1. С. 7 – 12.
3. Петрухін С. В. Людина і культура в журналістській спадщині М. Шаповала: соціологічний ракурс. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. праць*. 2019. Вип. 83. С. 28 – 34.
4. Лобанова А. С., Зоська Я. В., **Петрухін С. В.**, Комарова О. О. Інформаційно-комунікаційні технології в освітніх кейсах: шанси та ризики їх запровадження в

період глобальних викликів. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2022. № 2 (50). С. 136 – 145.

Публікації у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з історії з присвоєнням категорії “Б”:

5. Петрухін С. В. Використання штрафних підрозділів у Керченсько-Ельтигенській десантній та Кримській наступальній операціях у роки німецько-радянської війни (1943 – 1944). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2018. Вип. 1 (19). С. 27 – 35.
6. Петрухін С. В. Військове застосування штрафних та штурмових підрозділів у бойових діях Червоної армії на території України (1942 – 1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2017. Вип. 2 (16). С. 46 – 61.
7. Петрухін С. В. Діяльність ОУН(Б) на території Донецької області в роки німецької окупації (1941 – 1943 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2016. Вип. 1 (11). С. 72 – 81.
8. Петрухін С. В. Штрафні ескадрильї: міф чи реальність. *Молодий вчений*. 2015. № 2 (17). Ч. 1. С. 36 – 38.

Публікації у збірках матеріалів науково-практичних конференцій:

9. Петрухін С. Принципи побудови та технологія використання інтелект-карт на уроках історії. *Міжнародна науково-технічна конференція. Матеріали конференції: Розвиток промисловості і суспільства*. Кривий Ріг, 2016. Т. 2. С. 106 – 108.

Інші наукові публікації з соціологічної та історичної тематики, що опубліковані в наукових виданнях (фахових журналах, наукових збірках, матеріалах конференцій):

10. Лобанова А. С., Тарасова О. А., **Петрухін С. В.** Масові комунікації в період пандемії: виклики і проблеми. *Сучасні виклики і актуальні проблеми науки,*

освіти та виробництва: міжгалузеві диспути [зб. наук. пр.]: мат. III міжн. наук.-практ. інтернет-конференції. Київ, 2020. С. 141 – 145.

11. Петрухін С. В. Психологічні проблеми впровадження болонського процесу у ВНЗ України. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць / за заг. ред. Н. М. Токаревої. Київ: ТОВ Інтерсервіс, 2016. Вип. 6. С. 133 – 137.*
12. Петрухін С. В. Бій за «Залізничні Ворота» м. Кривого Рогу в роки Другої світової війни (19 – 20 лютого 1944 р.). *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації [зб. наук. пр.]: мат. XVII міжн. наук.-практ. інтернет-конференції. 2016. Вип. 17. С. 35 – 36.*
13. Петрухін С. Бойовий шлях командира іроківсько-володимирівського з'єднання Г. М. Седнева. *Матеріали Перших Історико-краєзнавчих читань. Наукові розвідки науковців, музейних працівників, магістрантів, студентів, членів МАН. Кривий Ріг, 2015. Т. 1. С. 31 – 35.*
14. Петрухін С. В., Шляхтич Р. П. Формування штрафних батальйонів і рот у Червоній армії та їх бойове використання в період Великої Вітчизняної війни. *Молодий вчений. 2014. № 1. С. 43 – 47.*
15. Петрухін С. В., Шляхтич Р. П. Життєвий шлях Криворізького лицаря в роки Другої світової війни. *Молодий вчений. 2014. № 5. С. 37 – 39.*
16. Петрухін С. В., Шляхтич Р. П. Бойовий шлях Широківсько-Володимирівського партизанського з'єднання імені Г. М. Седнева. *Молодий вчений. 2014. № 12. С. 46 – 48.*
17. Петрухін С. В. Бойовий шлях 6-го окремого штурмового стрілецького батальйону. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кіровоград): у 3-х частинах. Дніпропетровськ : ТОВ Інновація, 2014. Ч. 1. С. 69 – 73.*
18. Петрухін С. В. Маловідомі сторінки історії формування та використання штрафних підрозділів у Військово-Морському Флоті Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни. *Війна в історичній та індивідуальній пам'яті:*

матеріали регіональної наукової конференції. Кривий Ріг : КП ДВНЗ КНУ, 2014. Т. 2. С. 3 – 8.

19. Петрухін С. В. Науково-технічний потенціал України: сучасний стан, основні проблеми розвитку та шляхи їх вирішення. *Соціальні технології адаптаційних процесів у сучасних умовах: збірка наукових праць студентів. Кривий Ріг: КП ДВНЗ КНУ, 2014. Вип. 1. С. 92 – 97.*
20. Петрухін С. В. Особливості формування окремих (штрафних) штурмових стрілецьких батальйонів в роки Великої Вітчизняної війни. *Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу: [зб. наук. пр.]. Кривий Ріг, 2014. Вип. 7. С. 43 – 48.*
21. Петрухін С. В., Шляхтич Р. П. Військові успіхи полковника М. Кривоноса на початковому етапі визвольної війни (1648 р.). *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Криворізької сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: у 5-ти частинах. Дніпропетровськ: ТОВ Інновація, 2012. Ч. 2. С. 115 – 120.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	21
ВСТУП	22
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ М. ШАПОВАЛА ЩОДО СОЦІОЛОГІЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВНОСТІ	35
1.1. Наукові розвідки М. Шаповала у галузі суспільних наук	35
1.2. Формування М. Шаповала як вченого-соціолога: науково-політичний шлях.....	56
1.3. Пояснення М. Шаповалом ролі соціології як науки про суспільство та державність	84
Висновки до першого розділу	101
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВНОСТІ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ М. ШАПОВАЛА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	103
2.1. Соціологічна теорія М. Шаповала стосовно суспільства і його структури.....	103
2.2. Соціологічна теорія «неповного суспільства» М. Шаповала.....	111
2.3. Концепція української держави М. Шаповала.....	119
2.4. Методологія соціологічних досліджень М. Шаповала	147
Висновки до другого розділу	160
РОЗДІЛ 3. СОЦІОЛОГІЧНА ІДЕЯ М. ШАПОВАЛА В СУЧАСНОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: АНАЛІТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ	166
3.1. Історико-соціологічна термінологія М. Шаповала: побудова глосарію.....	166
3.2. Наративи М. Шаповала щодо майбутнього України: історіографічні ретроспективи	177
3.3. Ідеї М. Шаповала та їх проекція у Конституції України	186
Висновки до третього розділу.....	192
ВИСНОВКИ	194

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	199
ДОДАТКИ	221
Додаток А Анкета про село	221
Додаток В Анкета про місто	227
Додаток С Схема класифікації соціологічної літератури М. Ю. Шаповала	233
Додаток D Надання М. Ю. Шаповалові ступеня Доктора Соціології honoris causa	235
Додаток Е Регулямін: Українського Інституту Громадознавства про порядок наукових кваліфікацій	238
Додаток F Село і місто: схема студій	240
Додаток G Українська громада у Франції. Париж, 25-го лютого 1933 року	243
Додаток H Оголошення про доповідь відомого українського діяча та публіциста М. Ю. Шаповала на тему «Національне питання у Східній Європі» у Шенгофен Голлі	244
Додаток I Схема Українського Громадського Комітету	245
Додаток J Фото-картка великого формату М. Шаповал	246
Додаток К Список наукових публікацій здобувача	247

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. ЗГ УПС-Р – Закордонна Група Української партії соціалістів-революціонерів
2. ЗК УПС-Р – Закордонний Комітет Української партії соціалістів-революціонерів
3. ЗУНР – Західна Українська Народна Республіка
4. РЛ – реабілітована література
5. С.Л.Н.С. – Соціалістична Ліга Нового Сходу
6. УНРада – Українська Народна Рада
7. У.Г.К – Український Громадський Комітет
8. У.І.Г – Український Інститут Громадознавства
9. УНР – Українська Народна Республіка
10. УПС-Р – Українська партія соціалістів революціонерів (група М. Шаповала)
11. УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
12. УРУ – Український Робітничий Університет

ВСТУП

Актуальність теми. Соціологічна думка України довгий час перебувала під впливом радянської ідеологічної доктрини, що гальмувало її неупереджений самостійний розвиток. Саме в радянські часи досягнення українських соціологів дореволюційного періоду були зведені нанівець. Їхні ідеї опинилися під забороною, а самі дослідники з посиленням репресивної політики радянського керівництва в 20-30-тих роках минулого століття змушені були емігрувати з України. Власне, до них можна віднести В. Липинського, М. Грушевського, М. Шаповала (псевдонім М. Сріблянський) та багатьох інших українських вчених, які через певні історичні обставини опинилися за межами України. Серед них особливе місце в становленні української соціологічної науки відіграв доктор соціології Микита Юхимович Шаповал, який у 1924 р. заснував Український Інститут Громадознавства (Український Соціологічний Інститут) в Празі, навколо якого об'єдналися представники української інтелігенції, для яких розвиток соціологічної науки став їх метою і напрямком наукової діяльності. Проте, й нині їхні досягнення є малодослідженими та маловідомими для українського загалу. У тому числі, в тіні соціологічних досягнень вітчизняних науковців залишається соціологічна спадщина М. Шаповала як одного з фундаторів української соціології.

Перші розвідки його громадсько-політичної, журналістської та наукової діяльності, що почалися ще з 1919 р. та тривали аж до 1990 р., які були репрезентовані виключно в діаспорній історіографії. На цьому етапі М. Мандрик та Л. Білецький більшою мірою вивчали біографію М. Шаповала; Н. Григорійв, М. Стахів та С. Наріжний – досліджували громадсько-політичну діяльність; К. Станіславський, Л. Білецький, Г. Мухіна - становлення його суспільно-політичних поглядів у першій половині ХХ ст. та участь в організації «хатянського руху». Г. Омельченко і С. Довгаль здійснили бібліографічний огляд суспільно-політичних праць М. Шаповала, де вперше частково репрезентовано «теорію неповного українського суспільства», «п'ять критеріїв національного визиску» та окреслено основні шляхи визволення України з під більшовицької окупації.

Л. Білецький дослідив і представив особливості та етапи формування науково-соціологічного світогляду М. Шаповала та його соціологічних розвідок, пов'язаних із соціальною структурою українського суспільства, критичним аналізом системи суспільних наук та соціологічним методом вивчення поневолених націй. К. Станіславський проаналізував теорію революційного соціалізму М. Шаповала, а М. Стахів виявив його участь в організації УПСР та здійснив аналітичний огляд його соціологічних та суспільно-політичних праць щодо вивчення політичних партій з точки зору соціології. Л. Биковський та С. Ріпецький на основі вивчення організації вищих навчальних закладів в Чехословаччині, проаналізували освітньо-науковий процес з елементами позаочного навчання за діяльності М. Шаповала.

Подальший період вивчення соціологічної спадщини Микити Шаповала припадає на кінець ХХ ст. та початок ХХІ ст., для якого характерною є репрезентація наукової спадщини М. Шаповала в українській та зарубіжній історіографії. Саме в цей час, було опубліковано вітчизняними вченими значну кількість публікацій, присвячених науковій діяльності та працям М. Шаповала.

Історик В. Терещенко презентував повну його біографію, а Н. Миронець, О. Чумаченко, Т. Бевз - громадсько-політичну діяльність в Україні та в еміграції. У той же час В. Солдатенко та Ю. Горбань поглиблюють розвідки щодо теорії неповного українського суспільства М. Шаповала. Українські соціологи В. Волович, О. Юренко, А. Лобанова, А. Зотова, С. Хутка, Ю. Горбань репрезентували соціологічну та методологічну спадщину М. Шаповала. Історики Н. Миронець, В. Солдатенко, О. Туркова, Л. Соколова О. Чумаченко розкрили наукові розвідки М. Шаповала щодо історії Карпатської України та Української революції (1917 – 1921 рр.), її періодизації та основні чинники невдач у її реалізації на початку ХХ ст. Теорію української революції М. Шаповала, його «культурну парадигму» у боротьбі за незалежність України, освітньо-наукову діяльність та організації українських навчальних закладів в еміграції розкрили у своїх працях такі науковці, як: Т. Бевз, Л. Дояр, В. Терещенко, О. Сухобокова, А. Марченко. Концепцію відродження та розвитку української держави, нації, суспільства та розбудови сильного війська в соціологічній теорії М. Шаповала досліджували

А. Марченко, Ю. Гордієнко, І. Бичук, І. Телегуз, Д. Курас. Концептуальні ідеї М. Шаповала про організацію правової моделі управління лісовою галуззю України розкрив географ Г. Глазунов; про українську еміграцію, національну та соборницьку ідею – історики А. Марченко, О. Павлишин, Ю. Гордієнко, І. Бичук. Соціологи О. Юренко, В. Піскун, А. Якімова, К. Криворучко дослідили та презентували епістолярну спадщину М. Шаповала, а А. Марченко, С. Привалова – його публіцистично-журналістську діяльність; Л. Кондратик, О. Гринів, І. Пасько, О. Юренко, В. Терещенко, І. Бичук, Я. Чайковський, О. Швець М. Шаповала – його філософсько-соціологічну, націософську та релігієзнавчу спадщину. Внесок М. Шаповала у розвиток чесько-українських відносини у 1917-1932 рр. та соціології міжвоєнного періоду, на основі активної участі щодо публікування статей у журналі «Sociologické revue», дослідили і презентували чеські дослідники: соціолог Д. Янак (D. Janak) та історик Д. Свобода (D. Svoboda).

Однак, наукова проблема полягає у тому, що, не зважаючи на здійснені історичні розвідки щодо наукової спадщини Микити Шаповала, в історії української соціології не репрезентовано у повному обсязі його соціологічні ідеї та погляди, а також не представлено його цілісної соціологічної концепції побудови української держави. На фоні тих наукових розвідок, які були зроблені упродовж ХХ – ХХІ ст. діаспорними, зарубіжними та вітчизняними вченими, залишаються малодослідженими ті його численні соціологічні праці, що знаходяться як в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, так і в бібліотеках європейських країн. Отже значущість більш ретельного і глибокого дослідження архівних документів, пов'язаних з науковою діяльністю Микити Шаповала – одного з фундаторів української соціології для створення цілісної картини його соціологічної теорії щодо розбудови незалежної України, значно зростає в сучасних умовах ще й з огляду на те, що Україна виборює свою незалежність у російсько-українській війні (з 2014 року), повномасштабна фаза якої розпочала агресором – Російською Федерацією 24 лютого 2022 року. Більш того Урядом України виголошено, що 8 червня 2022 р. на державному рівні буде відзначено 140-ліття від дня народження М. Ю. Шаповала (8 червня (26 квітня

за ст. ст.) 1882 – 25 лютого (за н. ст.) 1932 рр.) (Постанова № 6406 від 8 грудня 2021 р. про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022 – 2023 рр.).

Тому тема дисертації є актуальною і важливою, *по-перше*, для збагачення історії української соціологічної думки, *по-друге*, для відтворення цілісної соціологічної картини розуміння Микитою Шаповалом розбудови української держави і, *по-третє*, для більш глибокого розуміння процесів становлення та ідентичності української нації та державності в умовах захисту України від російської агресії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану наукових досліджень Криворізького державного педагогічного університету та наукової теми кафедри соціології та масових комунікацій «Становлення і розвиток інформаційного суспільства в Україні: соціально-політичний та економічний аспекти» (2015 – 2019 рр.) (протокол засідання кафедри соціології та економіки № 5 від 18.12.2014 р.) і «Медіа-комунікації в інформаційно-освітньому просторі» (2020 – 2024 рр.) (протокол вченої ради КДПУ № 6 від 19.12.2019 р.).

В межах зазначених тем дисертантом було розроблено індивідуальну науково-дослідну тему «Концептуалізація суспільства та становлення української держави у працях Микити Шаповала: історико-соціологічний підхід». Тему дисертації затверджено вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 6 від 13.12.2018 р.). Результати емпіричного дослідження, проведеного дисертантом, узагальнено та представлено в навчальних дисциплінах: «Історія соціології», «Історія України», «Соціально-політичні студії», «Актуальні проблеми сучасного суспільства: Україна в регіональному та глобальному вимірах» та інших, які викладаються студентам бакалаврату Криворізького державного педагогічного університету.

Мета та завдання дослідження. *Мета дослідження* - репрезентація соціологічної концепції суспільства та становлення державності української нації у працях М. Шаповала та визначення їх впливу на сучасну соціологію і на становлення української державності.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- здійснити історіографічний пошук наукових робіт М. Шаповала, у яких розглядаються соціологічні підходи до суспільства та побудови державності української нації;
- виявити характер наукової позиції Микити Шаповала стосовно предметного поля соціології як науки;
- виявити наукові ідеї та підходи Микити Шаповала до пояснення суспільства як соціального феномена;
- дослідити еволюцію соціологічних поглядів М. Шаповала в становленні української державності;
- з'ясувати концептуальні засади соціологічної теорії М. Шаповала стосовно становлення і розвитку українського суспільства;
- виявити теоретико-методологічний потенціал соціологічної концепції М. Шаповала про розбудову і становлення української держави;
- розробити глосарій історико-соціологічної термінології М. Шаповала;
- репрезентувати наративи М. Шаповала щодо майбутнього української нації;
- обґрунтувати соціальний запит українського суспільства на використання соціологічних ідей М. Шаповала у побудові сучасної української держави.

Об'єктом дослідження є соціологічна концепція суспільства та становлення української держави у наукових працях М. Шаповала.

Предметом дослідження – теоретико-методологічний потенціал соціологічного підходу М. Шаповала до концептуалізації суспільства та державності української нації.

Методи дослідження. У ході дослідження використовувалися загальнонаукові, спеціальні історичні та соціологічні (якісні) методи.

Аналітичний, системний та конкретно-пошуковий методи дозволили виявити, проаналізувати, класифікувати, систематизувати джерельну базу з проблеми дослідження. Завдяки *критично-дискурсивному методу* та методу реконструкції з великої кількості різнопланових джерел і літератури були виявлені

головні ідеї, підходи, позиції М. Шаповала щодо соціології як науки, суспільства як соціального феномена, щодо формування українського суспільства та державності. *Проблемно-хронологічний* метод та метод *життєвих історій* дав можливість розглянути і проаналізувати життя і діяльність М. Шаповала у часовій послідовності, а *історико-структурний* метод дозволив визначити та структурувати основні періоди життя та діяльності українського соціолога. *Біографічний* та *нарративний* методи дозволили дослідити життєвий шлях М. Шаповала, виокремити головні «інтелектуально-біографічні» періоди розвитку його рефлексивно-розумової діяльності, а також прослідкувати на яких етапах відбулися зміни в його інтелектуальних переконаннях щодо соціології як науки, українського суспільства, нації та державності України, що стало основою його ґрунтовних наукових досліджень.

Емпіричну базу дослідження становлять результати аналітичного опрацювання першоджерел – наукових праць, листів, виступів М. Шаповала свідчень його біографів, які розміщено в Особовому фонді М. Шаповала (Ф. 3563), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (Ф. 269), у бібліотеці Центрального архіву зарубіжної україніки (Бібліотечний фонд № 1, Шифр 247-П), Науковому архіві Національного університету Києво-Могилянської академії в особовому фонді українського інженера С. Зеркаля (Ф. 2), а також в газетних фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Окрім цього опрацьовані першоджерела у зарубіжних установах та фондах, а саме: фонди чеської Національної цифрової бібліотеки: *Národní digitální knihovna* (<https://kramerius4.nkp.cz/>), Моравської обласної бібліотеки: *Moravská zemská knihovna* (<https://www.digitalniknihovna.cz/mzk>), української цифрової бібліотеки Діаспоріана (<https://diasporiana.org.ua/>), Цифрового архіву Організації Українських Націоналістів при Українській інформаційній службі Лондона (<https://ounuis.info/>), Електронного архіву українського визвольного руху (<https://avr.org.ua/>), а також Цифрового архіву української періодики: *Labraria* (<https://libraria.ua/>).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого наукового завдання – репрезентації соціологічної концепції суспільства та

становлення державності української нації у працях М. Шаповала та визначенні її теоретико-методологічного потенціалу для вітчизняної соціології.

На захист виносяться наступні нові наукові положення:

уперше:

– на основі історіографічного аналізу опублікованих та неопублікованих в Україні соціологічних праць М. Шаповала, з'ясовано його цілісну соціологічну концепцію формування української держави, метою якої є створення політично незалежної і соборної в етнографічних межах Української Республіки, де вся повнота влади буде опиратися на основні засади демократії, а саме розподілена на: законодавчу, виконавчу і судово-контрольну форми; в якій формою політичного режиму буде трудова українська демократія (виборне представництво Центральної Ради Депутатів трудового Народу); державною формою правління - федералізація на основі географічно-економічних чи культурно-побутових прикмет; базовими умовами формування: (1) об'єднання українців у цілісне агреговане українське суспільство; (2) відродження власної української еліти, тобто створення власного українського «культурно-суб'єктивного класу» – поміщиків, фабрикантів, офіцерів, науковців, фінансистів та ін.; (3) вироблення єдиного курсу щодо визволення та побудови української держави; (4) запорукою миру та добробуту при розбудові демократії буде існування правової системи, сильної боєздатної армії та громадської міліції;

– виявлено і систематизовано основні концептуальні засади соціологічного підходу М. Шаповала до становлення української державності, теоретико-методологічний потенціал якого полягає у наступному: а) *науковому методі*, який дозволив би на основі соціологічних досліджень врахувати всі аспекти реального стану соціальної структури українського суспільства і розробити раціональну стратегію відродження України; б) *формуванні соціальної групи*, що б стала ядром українсько-визвольного руху, до складу якої входили б представники трудової маси, а саме робітники, селяни та трудова інтелігенція; в) *єднанні українського суспільства* на основі урахування таких факторів, як: біологічні, суспільно-психологічні чинники, фізична сила, економічні інтереси, ідеологічні стремління,

фактор симпатії, тобто, любов до України; г) *визволенні українців*, яке можливе на основі трьох засад: створенні своєї національної культури, яка дозволить припинити денаціоналізацію українського народу з боку інших націй, які нав'язують свої цінності та культурні ідеали; ліквідації пануючого класу, як «ворога суверенітету українського народу»; переході всієї повноти влади та виконання усіх соціальних функцій в суспільстві автохтонному населенню;

– з'ясовано соціологічне пояснення М. Шаповалом основної причини неможливості побудови української держави на початку ХХ-го ст., яка полягала у тому, що українське суспільство на той час було «неповним», оскільки статистичний аналіз національного та професійного складу українського населення засвідчив, що по суті воно представляло собою «лінгвістичну групу», лише частину міжнаціонального суспільства України, яка була організовано зв'язана з іншими «частинами суспільної цілості», але не відповідала «критеріям соціальної могутності групувань», а саме: а) не існувало кількісної переваги та територіальної розповсюдженості українців; б) не існувало достатнього рівня їх організованості; в) не вистачало належного рівня солідарності; г) не було сформовано якісного технічного апарату; д) українська нація на початку ХХ століття не постачала надважливих продуктів промисловості, не керувала виробництвом та продажем власної продукції, була відсторонена від організації науки і техніки, політичної, військової, релігійної адміністрації, міжнародної політики, що унеможливило розбудову української держави;

удосконалено:

– наукове пояснення М. Шаповалом суспільства як «найвищого поняття про взаємовідносини між індивідами» та його структури, що складається з певних «гуртів», «скупин», «верств», «агрегатів», «громад», до яких входять індивіди як частини («спільники», «соціуси») з метою задоволення на певному етапі своїх інтересів і цілей; основним принципом, на якому вони об'єднуються, є суспільний розподіл праці; базовим чинником структурування є соціальні акти; а також виявлено його розуміння «повного» і «неповного» суспільства: перше представляє собою економічну, політичну, культурно-психологічну незалежну організацію, яка

самостійно продукує, споживає, обмінює та охороняє свої інтереси як на внутрішній, так і зовнішній авансцені; одночасно стає джерелом «культурних цінностей», організації громадсько-політичної, морально-етичної свідомості кожного індивіда, а друге - є прямою протилежністю «повному» суспільству та характерне для поневолених корінних націй, які відстороненні від виконання важливих соціальних функцій на власній території, для яких притаманними є «відсутність життєвої філософії» у розбудові власної окремої культури, застій або слаборозвинена «політична активність», а також наявність «напівсвідомої нації», щодо ідентифікації своєї приналежності до певної соціальної групи;

– визначення М. Шаповалом соціології як загальної науки для усіх спеціальних суспільних наук (економіка, юриспруденція, державні науки, науки про релігію, мову, мистецтво, мораль тощо), яка вивчає суспільство, а саме взаємочинності між людьми (соціальна аналітика, соціальні процеси, соціальні витвори), до структури якої входять: загальна теорія, соціографія і соціотехніка та її предмет, під яким він розуміє соціальні акти, які, по-перше, являють собою складне соціальне явище, оскільки є базовим чинником існування суспільства та його структурних складових, а, по-друге, їх виникнення можливе лише при взаємодії двох і більше людей, у процесі чого формуються певні відносини один до одного, та синтезується акція та реакція, які передаються від людини до людини, або через простір (пошту, газету, книгу) і час, або через передавача (сполучника), який буває таких видів: безпосереднім (тісне коло людей) та передавальним (все суспільство); фізичним (предмет, явища) та умовним (знаки, символи або сигнали);

– обґрунтування держави як базового політичного інституту та її походження, зокрема на противагу Ф. Енгельсу, який пояснював її виникнення з позиції економічної диференціації племен, де держава є продуктом суспільності, розпадом родових класів та постійної боротьби, М. Шаповал доводить, що держава є результатом не договору і не диференціації, а «гуртової боротьби за ресурси, що необхідні людині, які вміщені у природі й території та формувалися під впливом панівних класів», а самі класи виступають безпосередньою функцією держави; а також стверджує, що для сучасності держава має виступати рушійною силою

культурного розвитку та бути організованою не класом, а народом на відповідній території;

– розуміння наукової позиції М. Шаповала, яка формувалася у нього в процесі еволюції поглядів на суспільство, державу, щодо доцільності удосконалення методології соціологічних досліджень серед українців, зокрема і тих, хто на той час був за кордоном, з застосуванням як кількісних (статистичного аналізу, соціографії, опитувань тощо), так і якісних (вибірково-монографічного методу, біографічний метод, життєві історії тощо) методів збирання інформації, оскільки соціологічне знання про реальний соціально-демографічний та культурно-освітній стан давав підстави як для подальшого розвитку вітчизняної соціології, так і української державності;

набуло подальшого розвитку:

– наукове обґрунтування М. Шаповалом поняттєво-категоріальної бази соціології державотворення шляхом створення соціологічного глосарію, до якого увійшли більш ніж 70 соціологічних категорій і понять, зокрема категорії загальної соціології та спеціальних соціологічних дисциплін, які безпосередньо стосуються проблеми формування та становлення української державності;

– репрезентація невідомих наративів М. Шаповала стосовно майбутнього України як незалежної держави, зокрема: (1) про необхідність боротьби українців за свою незалежність, оскільки тільки «через самостійність свою державну народ прийде туди, куди мають прийти всі народи»; (2) про прагнення України до рівності з іншими країнами, «щоб став мир на Сході Європи, щоб війна між Росією, Україною, Польщею спинилася, Україна мусить стати рівною з ними, вільною, незалежною»; (3) про необхідність «готуватися до боротьби з Москвою», щоб нарешті раз і назавжди звільнитися з під їхнього гніту та почати будувати власну могутню та культурну державу, де проживатиме сильна духом нація; (4) про створення власного війська, яке захищатиме суверенітет нашої держави, тобто «право організовувати свою верховну владу, виявляти свою індивідуальну волю перед іншими державами, іншими суверенітетами»; (5) про запам'ятовування уроків історії України, а саме про те, що для росіян є ненависним наша «українська

мова», «культура», «психологія»; (6) про необхідність пишатися власною історією, а також відкидати будь-яку політику, яка побудована на «ілюзіях» щодо ««порозуміння» з більшовиками»; (7) про врахування того, що доля України прямо залежна від міжнародного політичного становища, оскільки існує «світове суспільство, частиною котрого є і Україна»; (8) про заснування «всеукраїнського центру», який займатиметься відродженням та налагодженням промисловості в Україні; (9) про необхідність покінчення з «двоїстою владою», «з протилежними орієнтаціями»; (10) про відродження, розбудову та розвиток української культури та освіти; (11) про плекання української мови, оскільки це «мова серця, мова духа, крила щирого запалу», «мова вільних людей»;

– аналітичне переосмислення теоретико-методологічного потенціалу соціологічної концепції М. Шаповала щодо побудови української державності, як для розвитку вітчизняної соціології, так і для процесу державотворення в сучасній Україні. Крім того, доведено, що її провідні національні ідеї (суверенітет, незалежність, самостійність, верховенство права, представницька демократія, розподіл влади) віднайшли своє місце в сучасній Конституції України, а також боротьба проти російської агресії у XXI ст. породила такі «фактори єдності М. Шаповала»: (1) «*моральні лідери*», навколо яких гуртуються українці; (2) «*національна ідея*», що під час війни надихає український народ на захист своєї незалежності; (3) «*фактор симпатії*», коли політичні партії, різні за своїми ідеологічними переконанням нарешті відкинули свої непорозуміння на тлі наступаючої загрози; (4) «*фактор фізичної сили*», який був закладений у 1991 р. з відродженням Української державності та дійшов до своєї кульмінації у 2022 р., коли українська армія змогла дати гідний відсіч переважаючим силам російської армії.

Практичне значення. Результати дисертації можуть бути використані в системі вищої освіти при викладанні «Історії соціології», «Історія України», «Теорії державності і становлення української нації», «Соціології війни»; «Спеціальні соціологічні теорії» та «Соціально-політичні студії», «Актуальні проблеми сучасного суспільства: Україна в регіональному та глобальному

вимірах», для розробки концепції розвитку сучасного українського суспільства; розуміння процесів державотворення (Довідка № 09/1-241/3).

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні результати досліджень були представлені на таких науково-практичних конференціях та науково-методичних семінарах і звітних конференціях кафедри соціології та масових комунікацій, зокрема:

міжнародні: IV Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і природа: вектор взаємодії» 9-10 листопада 2018., м. Кривий Ріг; V Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і природа: вектор взаємодії» 8-9 жовтня 2019., м. Кривий Ріг; V International interdisciplinary scientific conference. Social Development towards values Etnics-Technology-Society Wisla, September 25-27, 2019; VI Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і природа: вектор взаємодії» 9 жовтня 2020., м. Кривий Ріг; III Міжнародна науково-практична інтернет – конференція «Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути» Київ, Україна 15 квітня 2020 р.; Участь в XV Міжнародній науково-практичній конференції «Якубинська наукова сесія» «Соціологія і освіта: сучасні виклики» Харків, 2021; XIV Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt.: „Globalne konteksty poszanowania praw i wolności człowieka” Zabrze, 10 grudnia 2021 r.; X Міжнародна науково-практична конференція «Від Вебера до Валерстайна: історична соціологія держав та світ-систем», Київ, 9-10 червня 2022 року;

всеукраїнські науково-методичні семінари та конференції: Науково-методичний семінар «Вища освіта в Україні в контексті європейського освітнього простору». м. Кривий Ріг 2022 р.; Звітньо-наукова конференція викладачів університету «Медіаосвіта в інформаційному суспільстві». м. Кривий Ріг, 2021 р.; Науково-методичний семінар кафедри «Вища освіта в Україні в контексті європейського освітнього простору», м. Кривий Ріг, 2020 р.; Звітня наукова конференція за 2019 р. викладачів кафедри соціології та економіки. Секція: «Соціально-адаптивні процеси у сучасних умовах». м. Кривий Ріг, 2019 р.

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 9 наукових публікаціях: 1 стаття – у соціологічному журналі, що входить до наукометричних баз Index Copernicus International та EBSCO; 3 статті – у фахових виданнях України з соціології з присвоєнням категорії “Б”; 4 статті – у фахових виданнях України з історії з присвоєнням категорії “Б”; 1 тези - в збірці матеріалів науково-практичної конференції. Здобувач також має 12 наукових публікацій з іншої соціологічної та історичної тематики, які опубліковані у виданнях з соціології та історії (3 статті у фахових журналах), наукових збірках та матеріалах конференцій.

Особистий внесок здобувача. Обґрунтування наукової проблеми дисертаційного дослідження, аналітичне осмислення теоретичних та практичних здобутків за предметом дисертації, вибір об’єкта, предмета, формулювання мети і постановка наукових завдань, вибір архівних документів та методи їх опрацювання здійснені здобувачем одноосібно. Узагальнення і систематизація результатів дисертаційного дослідження, зокрема тих, що визначають наукову новизну, отримано й сформульовано здобувачем самостійно. На наукові ідеї та теоретичні і практичні наукові результати інших авторів, що стосуються тематики дослідження, є відповідні посилання. З наукових праць з тематики дисертаційної роботи, що опубліковані у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті ідеї, положення та висновки, які безпосередньо належать особисто здобувачу. У праці [1] особисто здобувачем систематизовано та узагальнено наукові ідеї та положення М. Шаповала стосовно формування його соціологічної парадигми та структури соціологічного знання; у праці [4] особистий внесок здобувача полягає у розробці та обґрунтуванні алгоритму наповнення освітніх інформаційних кейсів соціологічно-історичним контентом для підготовки молодих фахівців, зокрема соціологів у закладах вищої освіти.

Структура обсягів дисертаційної роботи. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, зокрема з 10 підрозділів, висновків, списку використаної літератури та джерел, які становлять 200 найменувань, а також 11 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 250 сторінок, із них 220 основного тексту, де представлено дві схеми та 10 таблиць.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ М. ШАПОВАЛА ЩОДО СОЦІОЛОГІЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВНОСТІ

1.1. Наукові розвідки М. Шаповала у галузі суспільних наук

Початок ХХ ст. для України та світу ознаменувався подіями різного масштабу – від повномасштабної війни, яка започаткувала нові правила ведення бойових дій, до революційних рухів, які згодом змінили усталений порядок речей у світовому та локальному суспільствах. Саме ХХ ст. супроводжувалося розпадом великих імперій, на руїнах яких виникали нові державні утворення та піднімалися з колін поневолені нації, які, втративши свою державність, все ж таки зуміли зберегти національний дух, культуру та мову. Вони чекали слушного часу, щоб заявити про себе і отримати назад те, що їм належало по праву. Не є винятком і українська нація, яка на початку ХХ ст. під час революційних подій (1917 – 1921 рр.) змогла відновити свою державність, утворивши Українську Народну Республіку. Однак, спадкоємці минулої Російської імперії спочатку у представництві Тимчасового уряду, який прийшов до влади в Росії під час Лютневої революції, а потім з приходом до влади більшовиків, ні за яких обставин не збиралися відмовлятися від своїх імперіалістичних амбіцій, а тому за будь-яку ціну прагнули повернути ці території під свій контроль, не хештуючи застосовувати як маніпулятивні, так і військові дії проти мирно налаштованих націй, які прагнули повернути тільки своє по праву і ніколи не посягали на чуже.

У той же час, коли більшовики розробляли план по захопленню всіх територій колишньої Російської імперії, Україна думала про розбудову своєї державності, але час не був лояльний до української народу, адже з півночі та сходу наступали більшовики. У підсумку більшість територій України знову опинилася під окупацію і увійшла до складу Радянського Союзу, а також частина окремих територій Західної України відійшли до Польщі, Чехословаччини та Румунії.

Власне, напрошуються дуже важливі питання: Чому так сталося, що на початку ХХ століття наш народ знову втратив монопольне право на володіння українськими територіями та можливість їх впорядковувати на свій лад? Чому український народ знову спіткала важка окупаційна доля? І чого недостатньо було зроблено чи які уроки історії не були враховані при розбудові своєї державності?

На ці питання намагалися відповісти багато вітчизняних вчених минулого століття, які шукали відповіді в різних царинах наукового знання, як-от М. Грушевський, В. Винниченко та багато інших представників української інтелігенції, які опинилися в еміграції. Цій проблемі присвятив усе своє життя й М. Шаповал, який не тільки прагнув віднайти основні причини поразки революції, але й розробити новий алгоритм відродження України, який би враховував помилки минулого та дозволив новим борцям побудувати сильну та незалежну Україну, але це можливо було зробити лише крізь призму соціології, а оскільки ця наука тільки зароджувалася в світі, то необхідно було спочатку розробити власну вітчизняну соціологію, яка б дозволила пізнати та презентувати українське суспільство на міжнародній арені, як окрему політичну націю у соціальному контексті [76, с. 4, 12 – 13; 39]. Однак це супроводжувалося в дуже складних умовах, адже агресивні дії більшовиків та встановлення їхнього контролю над українськими територіями привели до початку другої хвилі еміграції українського населення, а тому наукові розвідки в царині соціології відбувалися вже за межами України [122, с. 274 – 275; 173, с. 8 – 9].

Великий вклад у розвиток соціології як науки в еміграції на початку ХХ ст. серед «української діаспори» зробили М. Грушевський у Відні та М. Шаповал у Празі. Власне з поверненням М. Грушевського до України, відповідно змінюється центр соціологічних досліджень, який поступово переноситься до Праги, де за ініціативи М. Шаповала та за підтримки його соратників створюється в 1924 р. Український Інститут Громадознавства, який став потужним та об'єднавчим центром української діаспори [160, с. 293 – 308; 182, с. 8 – 9].

Проте, майже півстоліття наукова спадщина М. Шаповала залишалася поза увагою вітчизняних дослідників, що пов'язане з його перебуванням в еміграції та з

історичними подіями минулого століття, а тому, враховуючи специфіку відображення постаті М. Шаповала та його наукової діяльності в історіографічному ракурсі, ми вважаємо за доцільне, приділити більш детальну увагу цій складовій, адже це дозволить вибудувати загальну картину щодо формування уявлень про громадсько-політичну, публіцистичну та наукову діяльність М. Шаповала з різних царин наукового пізнання в межах вітчизняної, діаспорної та зарубіжної історіографії. Власне це спонукає нас звернутися до проблемно-хронологічного методу на основі якого усю досліджувану літературу ми розділили на два періоди:

1. Перший період представлений більшою мірою у діаспорній історіографії, яка охоплює хронологічні рамки з 1919 по 1990 рр., та поділена на два змістовних блоки:

- ✓ Перший змістовний блок: 1919 – 1932 рр. репрезентований більшою мірою в контексті вивчення біографії та громадсько-політичної діяльності М. Шаповала, а меншою мірою у межах оцінки його наукової спадщини.
- ✓ Другий змістовний блок: 1933 – 1990 рр. продовжує попередні теми дослідження, але й поряд з цим з'являються публікації, які окреслюють внесок М. Шаповала у вітчизняну науку.

2. Другий період припадає на кінець ХХ ст. та початок ХХІ ст., для якого є характерним представлення М. Шаповала як історичної особистості, та науковця в царині соціології у межах вітчизняної та частково зарубіжної історіографії.

Характерною рисою першого змістовного блоку досліджуваної літератури є, насамперед, орієнтація на діаспорну літературу, адже в Радянському Союзі ця тема з об'єктивних причин не висвітлювалася. Окрім цього, на цьому етапі відбувається переосмислення ролі М. Шаповала як історичної особистості, поета-публіциста, активного учасника революційних подій минулого століття в Україні (1917 – 1921 рр.), а також як громадсько-політичного діяча в еміграції, який заснував, за свідченням президента УНР в екзилі А. Лівницького, потужний

осередок української діаспори на початку ХХ ст. в Празі (Чехословаччина) [155, с. 21].

Цікаві свідчення для нашого дослідження представлені у публікаціях: педагога та журналіста Н. Григорієва (псевдонім Г. Наш) [99], українського літературознавця, публіциста та правознавця М. Мандрика [134], К. Станіславського [166; 167]; у бібліографічних оглядах Г. Омельченка [144] та С. Довгаля [107]. Приміром, Н. Григорієв дав оцінку політичному портрету М. Шаповала, охарактеризувавши його як людину, яка постійно *«рветься вперед, все вище й вище, до нових й нових здобутків, до удосконалення, розширення й піднесення»*, та до *«боротьби не тільки з неправдою, насильством, визиском, а й з потураннями цьому з призвичаюванням до зла, примиренням з цим»* [99, с. 3 – 4].

Водночас, М. Мандрика приділив увагу біографічній складовій українського вченого, а К. Станіславський висвітлив цікаву тему, пов'язану з формуванням суспільно-політичних поглядів М. Шаповала в першій половині ХХ ст. [134, с. 8 – 12; 167, с. 15 – 16].

Окрім цього, цінну інформацію несуть бібліографічні огляди Г. Омельченка та С. Довгаля, в яких дослідники зацентрували увагу на теорії «неповного суспільства», «п'яти критеріях національного визиску» М. Шаповала та основних шляхах визволення України [144, с. 147 – 149; 107, с. 70 – 71].

Водночас, другий змістовний блок охоплює хронологічні рамки з 1933 по 1990 рр., але як і попередній представлений виключно у діаспорній історіографії. У 1932 р. раптово помирає М. Шаповал, що ознаменувало в подальшому поступове погіршення ситуації для Українського Інституту Громадознавства в Празі, який проіснував до 1938 р. [179, с. 4; 180, с. 4]. Проте до подальшої ліквідації цієї установи залишалось ще багато часу, а тому його наступники всіма силами прагнули зберегти спадок М. Шаповала. За ініціативи його дружини О. Шаповал, брата Миколи Шаповала та його друзів, колег, студентів Н. Григорієва, С. Зеркаля, О. Кобилянської та. ін., було розпочато популяризацію його творів на території Європи, США та Канади, але на жаль, для українського загалу ці дослідження довгий час були невідомими, тому що в радянський період будь-які відомості про

українських вчених у еміграції спотворювалися, а їхні праці перебували під забороною.

Вагомий внесок у репрезентацію особистості М. Шаповала в цей час в контексті громадсько-політичної, літературної, журналістської та соціологічної діяльності, зробили: Л. Білецький [89], Л. Биковський [87], С. Наріжний [142], М. Стахів [168], А. Животко [111; 112; 113]. Цінним для нашого дослідження є стаття Л. Білецького «М. Шаповал і його літературна і наукова діяльність», яка опублікована в 1932 р. у газеті «Трудова Україна», де автор окреслив не тільки життєвий шлях М. Шаповала, але й першим зробив важливий акцент в аналізі літературної та наукової спадщини українського соціолога [89, с. 3 – 8].

Насамперед, автор розкриває формування науково-соціологічного світогляду М. Шаповала на початку його літературної та журналістської кар'єри в журналі «Українська Хата», де також на основі опрацьованої літератури виокремив головну тезу М. Шаповала, яка полягала в тому, що поки в Україні будуть панувати неукраїнські міста, то до того часу пануватиме неволя. Поряд з цим відвів належну увагу соціологічним розвідкам М. Шаповала, які полягали в поглибленні знань щодо соціальної структури українського суспільства на початку ХХ ст., критичного аналізу систем суспільних наук, а також в розробці «соціологічного методу вивчення поневолених народів» [89, с. 3 – 8]. Поряд з цим, дослідження А. Животка, які не присвячені безпосередньо М. Шаповалу, також несуть цінну інформацію, що розкривають окремі аспекти громадсько-політичної та поетично-публіцистичної діяльності українського вченого [111; 112; 113].

У 1933 р. в газеті «Трудова Україна», К. Станіславський опублікував статтю «Куди простував т. М. Шаповал», де розглянув «теорію революційного» та «ідеологію українського» соціалізму М. Шаповала, а також увів в науковий обіг його термінологію щодо тлумачення «громадівства» та «громади», «класової боротьби», «трудової», «радянської», «буржуазної» демократії [166, с. 11 – 16]. Поряд з цим історіографічну цінність становлять наукові дослідження М. Стахіва, який, спираючись на праці М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала та ін., окреслює важливість вивчення політичних

партій крізь призму соціології, тобто дослідник акцентував увагу на розробці нової підгалузі соціології політичних партій [168, с. 5]. Доповнюють наше дослідження фактологічним матеріалом наукові розвідки С. Наріжного, щодо участі М. Шаповала у міжнародних конференціях та діяльності у складі Українського Громадського Комітету в Празі [142]. Окрім цього, окрему інформацію отримуємо із статті Л. Биковського, яка також не присвячена М. Шаповалу, але висвітлює нову тему проблеми дослідження, яка пов'язана із впровадженням М. Шаповалом позаочного навчання у вищих навчальних закладах, української діаспори, де вперше було застосований американський досвід при Українському робітничому університеті у складі Українського інституту Громадознавства [87, с. 103 – 104].

У 1970 р. при Нью-Йорському залі Українського інституту Америки було проведено Наукову конференцію Українського інституту соціології, яка була присвячена репрезентації та популяризації наукових здобутків української діаспори в царині соціології та важливості проведення перепису українців, які проживають за кордоном. На цій же конференції доктором С. Ріпецьким було зроблено невеликий екскурс в історію минулого української діаспори, де представлено наукові розвідки щодо діяльності та функціонування «Українського соціологічного інституту у Відні» та «Українського Інституту Громадознавства у Празі», де доповідач відмітив величезний вклад М. Грушевського та М. Шаповала у створенні цих установ для української науки та популяризації соціологічних студій серед української та світової спільноти [92, с. 1, 4; 160, с. 293 – 308].

У 1987 р. відбувся захист дисертаційної роботи в царині української літератури Г. Мухіної при Альбертському університеті (Канада), де на кафедрі слов'янських та східно-європейських студій було розглянуто «українську-народницьку критику в різних її стадіях» від ХІХ ст. до початку ХХ ст. Особливий інтерес для нашого дослідження привертає саме розділ, який присвячений діяльності журналу «Українська Хата» у створенні якого активну участь брав М. Шаповал, а тому ті факти та спроби проаналізувати літературну спадщину «хатян» є важливою доповнюючою складовою нашого дослідження [198].

Отже, виходячи з вище сказаного, в цей час увага дослідників української діаспори була сконцентрована виключно на формуванні громадсько-політичного портрету М. Шаповала крізь призму вивчення його біографії, художньо-публіцистичних, політичних праць, а також частково зроблено перші кроки у дослідженні його наукової спадщини в царині соціології.

У сучасній історіографії найбільшою увагою щодо розгляду проблематики наукової спадщини М. Шаповала відзначилися українські вчені. За останні 30 років незалежності України саме вони стали авторами значної кількості статей, присвячених М. Шаповалу, у яких розглядалися питання пов'язані, з громадсько-політичною, лісничою, журналістською, літературною та науковою діяльністю українського вченого на початку ХХ ст. Отже, як бачимо, вивчення спадщини М. Шаповала з різних царин наукового пізнання в кінці ХХ та упродовж усього ХХІ ст. мало обширний характер, а тому для того, аби комплексно поглянути на теорію суспільства та української державності М. Шаповала, ми, насамперед, звернулися до класифікаційного методу за проблематикою дослідження.

Як відомо, 1991 р. ознаменувався відродженням української державності, але після проголошення незалежності перед народом України постало нове випробування, а саме який шлях обрати для розбудови сильної та незалежної країни. Фактично з проголошенням незалежності перед українцями відкрилися нові можливості, адже знімалися всі заборони, накладені Радянським Союзом в пізнанні світу та своєї історії. З цього часу значна кількість вітчизняних дослідників почали шукати відповіді в минулому, щоб на основі тих ідей розробити дієву програму відродження України. Вітчизняні вчені на сторінках українських часописів кінця ХХ ст. репрезентували власні або повертали із забуття ідеї тих мислителів, які боролися за незалежність України. Звернули увагу й на постать М. Шаповала та його громадсько-політичну й наукову діяльність про яку розповідали на сторінках журналів «Політологічні читання» [193; 123; 139], «Український історичний журнал» [164] та ін. Помітну роль у репрезентації постаті М. Шаповала у вітчизняній науці зробила історик Н. Миронець, яка у 1993 р. першою за часів незалежності окреслила громадсько-політичну діяльність та

висвітлила наукові погляди М. Шаповала щодо розбудови української державності, а також на основі архівних матеріалів підрахувала загальну кількість публікацій М. Шаповала, які становили у різних часописах понад 340 статей, заміток, рецензій, а також окремими виданнями вийшли 36 його книг і брошур та 3 збірки поезій [139]. За період своєї наукової діяльності Н. Миронець опублікувала понад 30 публікацій про М. Шаповала, а також долучила до цієї справи свою аспірантку О. Чумаченко, яка в 2002 р. захистила при Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка дисертацію на тему: «Громадсько-політична діяльність М. Шаповала» [141, с. 50; 184].

У цей же час з'являються публікації соціолога О. Юренка, історика В. Солдатенка. Приміром, В. Солдатенко висвітлив у своїй статті «теорію неповного суспільства М. Шаповала» [164], а в монографії представив розроблену М. Шаповалом періодизацію Української революції, яка включала в себе сім періодів національної боротьби українського народу, котра заснована на поєднанні станів політичної організації українського суспільства із зовнішніми чинниками [163, с. 78 – 79]. Проте, вагомий вклад у вивчення саме соціологічного аспекту досліджень М. Шаповала зробив О. Юренко, який вперше у 1993 р. розкрив соціологічний аспект М. Шаповала щодо того, чи М. Драгоманов – це наше минуле, яке не відіграє ніякої ролі в теперішньому часі, чи це все-таки наша реальність, яка дозволить масам пробудитися від довговічного сну. Власне О. Юренко тут же знаходить відповідь у працях М. Шаповала на це питання, яке полягало у тому, що *«сучасний український інтелігент, вивчений в російській чи австрійській старій школі, заявив себе нездібним возвиситись на рівень драгоманівського думання»* [Цит. за: 193, с. 135 – 136].

Поряд з цим, за ініціативи О. Юренка, було перевидано перший вітчизняний підручник «Загальна Соціологія» [54], що був написаний М. Шаповалом, а тому з цього часу можна вважати розпочалося дослідження наукової спадщини українського вченого в царині соціології. За час своєї наукової діяльності О. Юренко написав ряд статей, які піднімають ті або інші питання, пов'язані із соціологічними розвідками М. Шаповала. Приміром, у статті, яка опублікована у

перевиданому підручнику М. Шаповала «Загальна Соціологія», автор розкриває в загальних рисах біографічну складову життя М. Шаповала та його соціологічну спадщину, а також у другій статі розкриває співпрацю М. Шаповала та П. Сорокіна в еміграції у царині соціології. Цього ж року вийшла друком енциклопедична стаття О. Юренка, яка доповнює або ставить певні питання для подальшого дослідження, пов'язані з актуальністю вивчення наукової спадщини М. Шаповала для сучасної науки та його соціологічне розуміння, що таке нація і якою має бути справжня українська держава [95, с. 4 – 18; 191, с. 356 – 365; 194, с. 898 – 899].

У 2001 р. О. Юренком була опублікована стаття «Микита Шаповал про сутність нації як соціального феномена», де розглянув теорію нації М. Шаповала, а саме: виокремивши її соціологічний аспект, як складної соціальної спільноти, а також окреслив основні соціально-логічні інтерпретації феномену національної ідентичності серед української еміграції початку ХХ ст. Окрім цього не оминув увагою запеклу дискусію навколо розуміння національного питання між В. Старосольським, Д. Донцовим, В. Липинським та М. Шаповалом. Насамперед, розглянув етнонаціональний аспект досліджень М. Шаповала, а також виокремив основні засади поглядів М. Шаповала, яких дотримувався вчений по відношенню до розуміння нації, пізнання якої можливо було лише за умови використання соціологічної методології та методів, тобто «соціологічного мислення», але за умови, якщо будуть враховані усі взаємодії різних елементів соціального явища [190, с. 65].

Окрім цього дослідник звернув увагу на погляди М. Шаповала щодо алгоритму побудов соціологічних теорій, які мають обов'язково базуватися на емпіричному матеріалі, а не тільки на голому теоретизуванні, а також підмітив, що на думку М. Шаповала національний зв'язок є різновидом соціального зв'язку. Поряд з цим, дослідник зазначає, що М. Шаповал у своїх дослідженнях дотримувався принципу об'єктивізму, матеріалістично-раціоналістичного світогляду [190, с. 65 – 68]. Цього ж року вийшла стаття «Проблема національної ідентичності у соціологічному доробку Микити Шаповала (1920 р.)», яка є продовженням дослідження О. Юренка щодо теорії нації М. Шаповала. У цій статті

автор відмітив те, що М. Шаповал при аналізі наукових досліджень інших мислителів того часу завжди використовував критичний підхід, який був будівельним матеріалом для його теорій, а також був об'єктом критики, який нерідко переходив у полемічну площину. Водночас, О. Юренко не оминув своєю увагою розвідки М. Шаповала щодо механізму взаємодії об'єктивних і суб'єктивних складників національної ідентичності, які український соціолог об'єднав в єдину реальну діалектичну дійсність [195, с. 12, 15].

У 2001 р. була опублікована ще одна стаття О. Юренка «Микита Шаповал: світоглядні засади соціологічної теорії» в основі якої було покладено архівні документи та неопубліковані раніше праці М. Шаповала. У своїй публікації автор висвітлює основні особливості та теоретико-методологічні складові соціологічної теорії М. Шаповала, серед яких, згідно з позицією О. Юренка, найбільш помітними є: По-перше, діалектико-матеріалістичний характер, через парадигму якого, розглядалося походження «свідомості» та «динаміка явища». По-друге, атомістичне спрямування щодо пізнання світу і самої структури суспільства, яке реалізується через аналітичне розуміння у процесі розкладання його на складові частини. По-третє, філософія М. Шаповала базувалася на принципах об'єктивізму та об'єктивації (усвідомлення) при оцінці традиційних поглядів тогочасної української інтелігенції на національне питання. По-четверте, співзвучність ідей М. Шаповала з філософією М. Драгоманова у контексті плюралістичного (багатофакторного) підходу, дотриманому примату (переваги) універсальних культурних цінностей, що було характерно для першого періоду життя М. Шаповала. На другому етапі спостерігається критичне ставлення до примітивного позитивізму (еволюціонізму, соціал-дарвінізму), «марксистського вульгаризованого матеріалізму» та монізму марксистської теорії. По-п'яте, критичне ставлення до онтологічного і гносеологічного монізму. У тому числі, М. Шаповал критикує метафізичну, умоглядну філософію та виступає за елімінавання (усунення) метафізики з науки. По-шосте, соціальна філософія М. Шаповала базувалася на «логічному позитивізмі», де найбільше імпонувала

концепція єдності методів природних і суспільних наук [188, с. 147 – 148, 154 – 155].

У 2002 р. в науково-публіцистичному журналі «Нова Політика» була опублікована ще одна стаття О. Юренка «М. Шаповал – хто він?». У цій статті вчений окреслив політичний портрет М. Шаповала, наголосив на ставленні М. Шаповала, щодо питання «суспільного ідеалу», які полягали в «свободі для всіх», але, як зауважує дослідник, свобода для М. Шаповала не могла існувати поза націоналізмом, яка є важливою, невід’ємною складовою та має не ідеологічно-доктринальну «пригноблювальну» форму, а є власне способом до існування суспільства. Окрім цього, О. Юренко зауважує, що М. Шаповал розмежовував поняття «шовінізм» та «націоналізм», де на думку українського соціолога «націоналіст» неминуче виступає «інтернаціоналістом». У свою чергу як підмітив О. Юренко, інтернаціоналізм М. Шаповала, на відміну від марксистів, базувався виключно на згоді націй, а не класів, а сам націоналізм має виключати гноблення інших націй та відкидати у будь-якій формі проповідування війни, а навпаки захищати права усіх національних меншин, які проживають в Україні, що має базуватися на «українізації», яка дорівнює «гуманізації» [192, с. 44 – 45].

В енциклопедичній статті опублікованій у 2011 р. в «Політичній енциклопедії», О. Юренко наголошує, що М. Шаповал був відданий ідеям повної соціальної і національної емансипації, а також відстоював національний курс щодо прилучення України до модерної світової цивілізації за умови збереження та розвитку української ідентичності. Водночас, засадами суспільно-політичного напрямку визнавав виключно «соціалізм», «націоналізм» та «індивідуалізм», а саму розбудову суспільства та державності визначав за допомогою такої формули, як «нація-клас», «нація-державна», «нація-суспільство» [189, с. 779].

Отже, наприкінці ХХ ст. таким дослідниками як Н. Миронець, В. Солдатенком, було започатковано вивчення постаті М. Шаповала в рамках історичної ретроспективи, де окреслювалась його громадсько-політична діяльність, а також робилися перші спроби в оцінці теорії української революції, державності та «неповного українського суспільства». Поряд з цим, соціологом

О. Юренком започатковано вивчення наукової спадщини М. Шаповала в контексті соціологічних досліджень у яких він намагався розкрити сутність соціологічної теорії М. Шаповала.

З настанням ХХІ ст. продовжили справу своїх наставників О. Чумаченко та Д. Курас, оскільки саме вони поглибили наукові розвідки у вивчення «суспільно-політичних поглядів» та «громадсько-політичної діяльності» М. Шаповала, які започаткували нові напрями досліджень. Приміром, історик О. Чумаченко започаткувала вивчення ролі М. Шаповала у підготовці антигетьманського повстання, розкрила участь у міжнародній діяльності під час еміграції, а також окреслила поглиблення стосунків із Чехословацьким урядом та висвітлила його мету щодо створення Соціалістичної Ліги Нового Сходу, та Української Народної Ради тощо [186; 185]. У співавторстві з Н. Миронець окреслила ще одну проблему, а саме: вивчення спадщини М. Шаповала, як дослідника історії Карпатської України та висвітлення його мрії щодо утворення на території Підкарпатської Русі незалежної української республіки [140, с. 19 – 23]. Надалі у вітчизняній науці все більше, почали з'являтися публікації присвячені науковій спадщині М. Шаповала, які розкривали певні проблемні питання, що були актуальними в цей час. Наприклад, О. Туркова [177], Л. Соколова [162], Т. Бевз [86], Л. Дояр [109] розкрили чинники невдач у реалізації Української революції (1917 – 1921 рр.), які окреслив у своїх дослідженнях М. Шаповал, а також висвітлили його загальну теорію соціальної революції.

Приміром, О. Туркова у своїх публікаціях розкрила основні чинники поразки української революції початку ХХ ст., які можна звести до таких 6-ти пунктів:

1. відсутність усіх необхідних елементів для державного будівництва, що становило собою («неповну націю»).
2. експлуатація та денационалізація українського народу.
3. відсутність національної свідомості, що супроводжувалося непопулярністю ідеї соборності України у великих містах та існування двох державних утворень на території України (УНР-ЗУНР).

4. слабкість української інтелігенції, яка не підготувала морально та інтелектуально свій народ до боротьби, а також відсутність політичної свідомості в колі самої української інтелігенції.
5. панування ідеї автономії серед вищої української еліти, непрофесійність, відсутність чіткої програми дій, невміла оцінка політичних моментів, відсутність злагодженого механізму щодо функціонування системи інституцій спричинило до негативних наслідків та обмеженості законодавчої ініціативи.
6. відсутність сильного лідера та професійних керівників з досвідом політичної та державної праці, ігнорування важливої ініціативи щодо створення власних збройних сил, а також відсутність матеріальних форм духовної культури та не сформованості інфраструктури української науки і культури спричинило до багатьох негативних результатів [177, с. 121 – 125].

Заслуговує на увагу стаття Л. Соколової, яка не лише викладає основні ідеї М. Шаповала щодо Української революції, але й презентує українському суспільству порівняльну характеристику політиків української доби та висвітлює його основні критерії, яким має відповідати справжній політик України [162, с. 70 – 76].

У 2009 р. доктор історичних наук Т. Бевз у своїй статті «Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів революціонерів», розглянула етапи розпаду цієї партії та утворення на її руїнах різноманітних течій та позицій, які з одного боку підтримували компроміс між «есерівською та комуністичною ідеологією», а з іншого існувала група УПС-Р на чолі з М. Шаповалом, яка перебувала в опозиції, бо виступала за відродження України [85, с. 368]. Крім цього у своїй монографії Т. Бевз розглянула теорію соціальної революції М. Шаповала, а також впровадила у науковий обіг термінологію М. Шаповала щодо існування на початку ХХ ст. «двох революцій» у суспільному процесі України, де другою революцією на думку М. Шаповала, була саме доба Директорії. Водночас дослідниця зауважила, що для М. Шаповала єдиний варіант відродження української державності пролягав через організацію соціальної революції, яка мала

звільнити від гніту більшу частину української нації, котра на той час була зосереджена в межах робітничо-селянського класу. Поряд з цим дослідниця не оминула увагою свідчення М. Шаповала щодо позитивних моментів революції для українського суспільства, де головним на думку українського соціолога, як підмітила Т. Бевз, було повернення ім'я України, яке прозвучало на увесь світ. Інший момент на який звернула дослідниця це пророкування М. Шаповалом нової української революції, котра мала початися за кордоном, і яка дозволить раз і на завжди звільнити український народ з під гніту окупантів [86, с. 110, 132 – 133, 144 – 147]. Тут же Т. Бевз зауважила, що *«вона прийшла – у серпні 1991 р. Вона була все ж іншою, і, за великим рахунком, чи була революція взагалі»* [86, с. 149]. У свою чергу, Л. Дояр на основі нарративних документів виокремила «культурну парадигму» М. Шаповала, суть якої полягала у дипломатичній боротьбі за незалежність українського народу, що йшла в противагу так званій українській «парадигмі мілітаризму». Однак зі смертю М. Шаповала українська еміграція поступово перейшла на бік військової парадигми [109, с. 61 – 66].

Наступне важливе питання, яке знайшло своє висвітлення у науковій спадщині М. Шаповала, була освіта. Саме питання освіти й нині залишається в списку невирішених, а тому дослідники звертаються до минулого історії, де прагнуть віднайти той алгоритм, який допоможе збудувати нову вітчизняну систему освіти. Вирішенням цього ж питання займалися багато науковців, серед яких був й М. Шаповал, який приділяв особливу увагу освітній підготовці молодого покоління серед української діаспори ще на початку ХХ ст., адже визволення українського народу могло бути лише при наявності освічених громадян, патріотів своєї батьківщини. З чим ми, беззаперечно, погоджуємося, бо там де немає освіти, а є лише темна маса, яка не розуміє чого хоче від життя та не може себе ідентифікувати як єдина нація, там завжди пануватиме руїна, яка ніколи не зникне, а проблеми будуть постійно поглиблюватися та виливатися у фатальні наслідки для будь-якого суспільства і державності.

Серед дослідників, які певним чином, окреслили вклад М. Шаповала в царину педагогіки, були: О. Джус [104; 105], В. Терещенко [171; 172],

О. Сухобокова [169]. Приміром, О. Джус на сторінках своєї дисертаційної роботи, а також окремих публікацій, які базуються на основі широкого спектру архівних матеріалів та діаспорної літератури розкрила сутність організації навчального процесу у вищих навчальних закладах української діаспори ХХ ст. та висвітлила роль М. Шаповала щодо організації Українського Громадського Комітету та освітньо-наукової діяльності при Українському Інституті Громадознавства та Українського Робітничого Університету як першого вітчизняного університету з дистанційного навчання [105, с. 141, 147 – 148, 161, 177 – 187; 104, с. 40 – 46]. Поряд з цим ґрунтовне дослідження провела О. Сухобокова, яка дослідила функціонування та діяльність Українського Робітничого Університету, створеного за ініціативи М. Шаповала та його однодумців [169, с. 320 – 334].

Окремо варто виділити наукові розвідки заслуженого вчителя України, публіциста В. Терещенка (1943 – 2015 рр.), який приділив значну увагу постаті М. Шаповала та його ідеям, а також провів ґрунтовну краєзнавчо-пошукову роботу, яка була презентована в низці статей та опублікованій біографії М. Шаповала, де розкрито його педагогічну, наукову, публіцистично-поетичну та громадсько-політичну діяльність. Зауважимо, що великою заслугою В. Терещенка є написання першої і поки єдиної біографічної праці, яка висвітлює у повній мірі життєвий шлях М. Шаповала, а також створення меморіального музею у 2001 році та в організації конференції, присвяченій 125-річчю з дня народження М. Шаповала [171].

Інший дослідник А. Марченко дослідив погляди М. Шаповала щодо рівня суспільної свідомості та освіти і культури під час революційних подій 1917 – 1920 рр., де відмітив головну тезу М. Шаповала, яка полягала в тому, що для того аби стати вільними необхідно підняти з вікової руїни вітчизняну освіту й науку та відродити духовну культуру України. Як влучно зауважив А. Марченко, що *«чим більший рівень освіти»* в суспільстві, тим більше шансів побудувати справді сильну та незалежну державу, яку можна буде з гордістю передати у спадок наступному поколінню [135, с. 69 – 71].

З цією тезою, ми беззаперечно погоджуємося, адже освічений народ ніколи не потерпить наруги над собою, а завжди при будь-яких обставинах, піде захищати свою країну та стоятиме залізною стіною на шляху ворожої орди.

Поряд з цим, не варто забувати, що створення нової вітчизняної системи освіти неможливе без будівництва сильної та незалежної держави, де панує єдність в суспільстві у переконаннях щодо майбутньої стратегії розвитку України. Упродовж довгого часу багато вітчизняних мислителів прагнули віднайти універсальну формулу, яка б вирішила це питання раз і на завжди.

Власне, ці спроби знаходимо в науково-творчих розвідках М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Липинського та ін., а також у науковій, публіцистичній і поетичній спадщині М. Шаповала, чия концепція державотворення ґрунтується на результатах соціологічних досліджень, а це, в свою чергу, дає можливість глибше заглибитися в проблему українського суспільства, яка закорінена в його соціальній структурі, що дозволить поглянути на всю цю ситуацію зовсім під іншим кутом зору. Серед помітних дослідників концепції суспільства та державотворення України М. Шаповала, можна віднести: Д. Кураса, А. Марченка, Ю. Гордієнка,

Приміром, А. Марченко розглянув у своїх працях основні ідеї М. Шаповала, щодо відродження і розвитку української державності, ідеї соборності та незалежності українського народу, а також окреслив шляхи вирішення українського питання стосовно повного визволення з під зовнішнього впливу [136, с. 26 – 29; 137, с. 95 – 98].

У праці Ю. Гордієнка проаналізовано ідею соборності, яка представлена у соціологічній спадщині М. Шаповала [98, с. 87 – 93]. Також перегукуються дослідження Ю. Гордієнка з розвідками О. Павлишина, який дослідив ідеї «соборності» у поглядах представників української еміграції революційної доби. Обидва дослідники були співзвучними щодо специфіки соціальної структури українського суспільства початку ХХ ст., але О. Павлишин заглибився далі в проблему та дослідив розбіжності між двома регіонами України, а саме Галичиною та Наддніпрянщиною на початку революційної доби [145].

Не менш важливим у нашому дослідженні є наукові розвідки, в яких розглядаються соціологічні погляди М. Шаповала. З-посеред незначної кількості таких праць насамперед слід звернути увагу на статтю І. Бичук «Українська національна ідея у поглядах Микити Шаповала» у якій проаналізовано національну ідею крізь призму соціалістичного світогляду початку ХХ ст. Дослідниця акцентувала особливу увагу на поглядах М. Шаповала, які базувалися на *«соціальному осмисленні природи і перспектив утвердження української національної ідеї»* [88, с. 73]. Також, у цій статті І. Бичук, спираючись на дослідження українського соціолога, осмислює національну ідею М. Шаповала, яка базувалася на еволюції українського культурно-цивілізаційного фактору, а саму націю розглядав як соціальну спільноту, яка грає важливу роль у соціальній стратифікації та динаміці суспільства. Водночас, як зауважує дослідниця, М. Шаповал, *«наполягав на діалектичній взаємозалежності національного та соціального визволення»* [88, с. 74], яке мало базуватися на національному пробудженні та соціальному захисті, де найвищою соціальною цінністю виступатиме нація, а її цінності будуть важливіші за соціальні. Проте категорично відмовлятися від соціального неможливо, адже вони можуть існувати лише у взаємодії, а тому має бути, як наголошує М. Шаповал комплексна боротьба як за національне, так і соціальне. Окрім цього, дослідниця звернула увагу на те, що М. Шаповал націю вважає складним соціальним скупченням, при формуванні якого важливу роль відіграє мова. Поряд з цим дослідниця ввела в науковий обіг понятійний апарат М. Шаповала щодо «соціального» та «історичного соціального» процесу, які мають явний ідейний вплив Е. Дюркгейма та В. Вундта щодо природи соціального, яке ґрунтується на колективній взаємодії [88, с. 73 – 77]. У свою чергу, І. Телегуз звернула увагу на специфіку формування української нації на початку ХХ ст., де окреслила головну тезу М. Шаповала щодо того, що українське суспільство на цей час було недостатньо консолідованим [170, с. 321 – 323].

Привертають увагу наукові розвідки соціолога А. Лобанової, яка розкрила методологічну складову соціологічної теорії М. Шаповала, де зацентувала увагу

на його «структурно-функціональному підході» та предметному полі соціологічних досліджень українського вченого [132, с. 81 – 84].

У той же час, вже згадуваний історик Д. Курас у низці своїх публікаціях намагався окреслити основні концептуальні ідеї М. Шаповала щодо розбудови української держави. На думку дослідника, виходячи з колоніальної концепції поневолених народів М. Шаповала, процес поневолення української нації був тривалим у часі, який розтягнувся аж до ХХ ст. Власне, це свідчило про те, що український народ, перебуваючи багато століть під окупацією, ні за яких обставин не корився і не піддавався асиміляції, а зберігав свою ідентичність і чекав слушної нагоди повернути своє, а саме те, що їм належить по праву. Крім того, як і його наставник В. Солдатенко, Д. Курас поглибив дослідження щодо вивчення концепції «неповного» суспільства М. Шаповала, яку, на думку дослідника, необхідно розглядати в площині *«співвідношення соціально-станової і соціально етнічної структури населення України, яка під зовнішнім впливом втратила свою владу над важливими соціальними функціями в суспільстві»* [130, с. 73 – 74].

Поряд з цим у наукових дослідженнях Д. Кураса знаходимо цінну інформацію щодо розуміння М. Шаповалом ідеї визволення «українського народу», яка полягала насамперед, у соціальному визволенні «трудових верств» за допомогою соціальної революції, яка надалі мала спричинити зміну соціальних відносин у суспільстві. Саме трудовий народ, а не інтелігенція, має стати рушійною силою у визволенні української нації, адже інтелігенція, яка належить до так званої інонаціональної заможної верстви українського суспільства початку ХХ ст., не була зацікавлена у створенні незалежної України [130, с. 75 – 76]. Власне інонаціональна інтелігенція керувалася у першу чергу не інтересами народу, а власним збагаченням. Окрім цього, Д. Курас познайомив українську спільноту з основними «критеріями соціальної стратифікації» М. Шаповала, щодо розподілу верств за трудовою та буржуазною-інонаціональною приналежністю, а також наголосив на важливості виокремлення М. Шаповалом власної української трудової еліти, яка грає лише службову частину в існуванні інших класів, а тому

необхідно також віднайти їй місце у соціальній структурі українського суспільства початку ХХ ст. [130, с. 75 – 76].

Українські дослідники у ході історіографічних розвідок наукових праць М. Шаповала, також звернули особливу увагу на ті його праці, в яких досліджувалася соціальна структура суспільства. Так, наприклад історик Ю. Горбань, який розглядаючи аспекти соціальної структури українського суспільства у творчості М. Шаповала, дійшов висновку, що українське суспільство на початку ХХ ст. було «неповним» за своїм змістом, де характерним було відсутність єдності в середині нації та концентрації у їхніх руках надважливих соціальних функцій в суспільстві [97, с. 49 – 53].

Цінними є дослідження А. Зотовой та С. Хутки, які проаналізували цикл праць М. Шаповала щодо методів аналізу села і міста, де розглянули організацію соціального життя в селах і містах та їхню роль в організації суспільства. Окремо варто відмітити їхній вклад у репрезентацію цієї проблематики щодо вивчення творів М. Шаповала, які пов'язані з розробкою теорії аналізу села і міста, а також окресленням їхніх основних структурних елементів та функціональних обов'язків села, міста і держави [120, с. 73, 76].

Поряд з цим вітчизняні дослідники не оминули своєю увагою й епістолярну спадщину М. Шаповала, яка вміщує в собі ряд важливих свідчень, що доповнюють загальне вивчення інтелектуальної біографії М. Шаповала та його громадсько-політичної і наукової діяльності. Наприклад, В. Піскун, проаналізувала листи Микити Шаповала і Бориса Лазаревського [147, с. 124 – 128]; А. Якімова розглянула листування М. Мандрики до І. Шишманова, де М. Мандрика дав цікаву оцінку діяльності і постаті М. Шаповала, а також українській еміграції [196, с. 5 – 14]; К. Криворучко проаналізувала листи Ольги Кобилянської до М. Шаповала [128, с. 146 – 166].

Проблемою спадщини М. Шаповала в царині лісівництва, зацікавився Б. Кіндюк, який розглянув організаційно-правову модель управління лісовою галуззю М. Шаповала, де виділив основні аспекти будівництва цієї моделі та

підмітив, що схожі ідеї були запозичені Радянським Союзом та сучасною Україною [124, с. 11 – 20].

І, нарешті, в історіографії наукових праць М. Шаповала варто звернути увагу на дослідження методів, мовних прийомів якими він користувався. Так, С. Привалова виділила основні методи та мовні прийоми, якими користувався М. Шаповал в журналістиці та науці в цілому. Це насамперед змістовно-логічні методи «аналіз і синтез, гіпотетичний метод, метод історизму та логічний метод», а також використовував у своїх творах прийому «останньої фрази» та ліричного відступу, які виявлялися в журналі «Українська Хата» та політологічному виданні «Нова Україна» [151, с. 390 – 394].

Окрім вивчення вище окреслених питань вітчизняні вчені не оминули своєю увагою і релігійно-філософські погляди М. Шаповала. У цьому напрямі, заслуговує нашої увагу дослідження доктора філософії Л. Кондратика, який у дисертаційній роботі проаналізував сутність та функціональність релігії, а також основні думки, що панували у вітчизняній науці на початку ХХ ст. Відповідно до позиції Л. Кондратика, М. Шаповал у своїх дослідженнях розглядав релігію лише з ідеологічної точки зору. Поряд з цим, М. Шаповал підкреслював, що власне релігія є символом суспільного буття, який лежить в основі єднання людей у певну соціальну групу. Одночасно, М. Шаповал прагнув розглянути сутність релігії та її роль в суспільстві з раціоналістично-матеріалістичної позиції через парадигму поглядів Е. Дюркгейма. Однак, як констатує Л. Кондратик, це привело лише до суперечностей поглядів [126, с. 5 – 32].

Також, на соціальній філософії М. Шаповала, зупинилися такі вчені, як І. Пасько [146], С. Привалова [152], В. Романенко [161], В. Терещенко [172], О. Юренко [188]. Так, доктор філософії І. Пасько як і його попередник О. Юренко дотримувався спільної думки, що М. Шаповал упродовж свого короткого життя, як і М. Драгоманов, стояв на позиціях філософського позитивізму [146, с. 5-7; 188, с. 145-155].

У своїх наукових розвідках філософію М. Шаповала розглянули С. Привалова, В. Романенко, В. Терещенко, які одноставно наголошували на тому,

що на ранньому етапі життя М. Шаповал дотримувався ніцшеанських принципів, які проявилися в ідеалі внутрішньої свободи, принципу незалежності та становленні сильної особистості у мистецькому й суспільному житті [172, с. 126; 161, с. 78; 152, с. 7].

Поступово, наукові здобутки М. Шаповала на ряду з доробками інших українських вчених починають побіжно з'являтися у філософській літературі, де підкреслювалося його націософське та історіософське спрямування [100, с. 4 – 5, 276 – 277].

Націософський аспект М. Шаповала розглянула І. Бичук у контексті соціалістичного світогляду ХХ ст. Дослідниця зробила великий наголос саме на українській національній ідеї М. Шаповала, де основними обговорюваними питаннями були «чинники формування нації», «національна свідомість», які поєднувалися в розумінні його філософського трактування [88, с. 72 – 78].

Окремої уваги заслуговує європейська наукова традиція щодо дослідження слов'янської філософії польського вченого С. Єдинака, про які довідуємося зі статті Я. Чайковського та О. Швеця. У ній розглядаються окремі моменти наукової спадщини М. Шаповала, що окреслюють його власне трактування нації, у першу чергу з філософських позицій, а вже потім – з національних [181, с. 79]. Водночас внесок М. Шаповала у розвиток чесько-українських відносини у 1917 – 1932 рр. та соціології міжвоєнного періоду, на основі активної участі щодо публікування статей у журналі «Sociologické revue», дослідили і презентували чеські дослідники: соціолог Д. Янак (D. Janak) та історик Д. Свобода (D. Svoboda) [197; 200].

Отже, у сучасний період було закладено значний фундамент для вивчення наукової спадщини М. Шаповала. Власне, на початку ХХІ століття прослідковується наявність багатьох тенденцій розгляду наукової спадщини М. Шаповала: з одного боку суто в контексті соціології, де окреслено загальні риси соціологічної теорії вченого, а з іншого приділено увагу окремим аспектам його наукової діяльності в царині філософії, історії, педагогіки, журналістики, релігієзнавства та ін. Разом з тим, і нині проблема вивчення концепції суспільства і державотворення М. Шаповала залишається мало дослідженою, а тому, на наш

погляд наукові розвідки М. Шаповала в царині соціології потребують поглибленого вивчення.

1.2. Формування М. Шаповала як вченого-соціолога: науково-політичний шлях

При розгляді будь-якої концепції необхідно пам'ятати, що за її створенням стояла людина, яка, щоб досягнути певних результатів у своїх дослідженнях, пройшла свій довгий та неповторний шлях, аби закласти новий етап у розвитку людства. Цей шлях поступово трансформується у так звану, «інтелектуальну біографію», яка в повній мірі розкриває становлення особистості на шляху творення наукових ідей.

Однак, життя по-різному проявляє прихильність до таких людей, які прагнуть змінити цей світ на краще: одних нагороджує величчю ще за життя, других посмертно, а іншим відводять місце на узбіччі історії. Така доля спіткала і М. Шаповала, який, перебуваючи за кордоном, довгий час залишався невідомим в Україні. Тому, вважаємо, що вивчення наукової спадщини М. Шаповала неможливе без біографічного екскурсу, адже це дасть можливість поглянути на трансформацію його поглядів щодо України та українського суспільства, а також окреслити ті зміни в його дослідженнях та ставленнях до різних подій, які були характерними для України початку ХХ ст.

Народився М. Шаповал 8 червня (26 травня за ст. ст.) 1882 р. у с. Сріблянці, Бахмутського повіту, на Катеринославщині у селянсько-робітничій родині. З 1898 по 1900 рр. навчався у Ново-Глухівській державній лісовій школі, по закінченні якої отримав звання лісничого та був направлений спочатку до Прилуцького, а потім до Слов'янського лісництва Харківської губернії. Саме з цього часу, завдяки отриманій освіті, яка супроводжувалася відповідними привілеями, М. Шаповала було виключено зі складу податного селянського стану, що дозволило йому у подальшому розпочати свою революційну, журналістську, громадсько-політичну та наукову діяльність [134, с. 8 – 10; 74, с. 20 – 21;

103, Арк. 20]. Великий вплив на формування свідомості М. Шаповала в цей час справив помічник лісничого Маяцького лісництва О. Макаренко, який познайомив М. Шаповала з ідеями соціалізму та українського руху. Як пізніше напише М. Шаповал у свою життєписі, ця зустріч стала вирішальною, яка сколихнула його провінційний світогляд та відкрила для нього «новий світ», який з одного боку полонив, а з іншого зробив з нього «українського революціонера» та «соціаліста», що дало можливість розпочати боротьбу за майбутнє України [74, с. 22, 24].

Отже, з цього часу, як бачимо, М. Шаповал стає на стежку революційної боротьби, що започаткувало етап формування його як громадсько-політичного діяча в історії України. Водночас, виникає питання, що саме найбільше імпонувало майбутньому вченому з отриманої від О. Макаренка інформації? І що власне спонукало його виступити проти усталеної соціальної системи?

На ці питання чітко відповіла у своїй статті О. Чумаченко, яка наголошує, що найбільше М. Шаповала, захопили погляди, щодо *«підняття поваги до українства та української мови»* [187, с. 28], що власне відповідали реаліям минулого століття і залишається актуальними в сьогоденні.

Завдяки впливу О. Макаренка, складності свого соціального становища, він без вагань, як зазначає О. Чумаченко, вступає у 1902 р. до лав партії українських соціалістів-революціонерів, *«програма якої найбільше відповідала його поглядам, що формувалися під впливом О. Макаренка, творчості Т. Шевченка, соціологічних праць Г. Спенсера і революційної літератури»* [187, с. 30].

Після чого, М. Шаповал, починає власну боротьбу з несправедливістю, наприклад, у 1902 р. намагається у Слов'янському лісництві впровадити систему продажу деревини селянам за доступними цінами, що негативно зустріли спекулянти, адже це не дозволяло їм маніпулювати цінами на свою користь. У результаті, як це буває в суспільствах, де гроші є основою життя, а моральні цінності знаходяться на другому плані, або взагалі відсутні, виникає так звана проблема порушення справедливості, де із-за наклепу могла постраждати ні в чому не повинна людина, яка прагнула покращити життя інших, але отримала лише ганебний ляпас долі, що власне й сталося з М. Шаповалом, оскільки його

звинуватили у благодійності за рахунок державної скарбниці та звільнили із займаної посади з подальшим переведенням до Харківського, а згодом до Махночанського лісництва. Однак на цьому його боротьба не скінчилася, а навпаки набирала нових обертів, тому що перебуваючи у м. Харкові, він продовжував вчитися, самовдосконалюватися, розширювати своє коло знайомств, а це у свою чергу дозволяло інакше поглянути на навколишній світ та суспільство в цілому. Приміром, познайомився із М. Міхновським, а також із творчістю О. Кобилянської, де особливо припав до душі М. Шаповалу роман «Царівна», який оформив його *«індивідуалістично горді почуття»*, а також наповнив *«почуттям самоповаги»* [74, с. 24]. Цей роман, як пише М. Шаповал, був першою книгою, яка розбудила, насамперед, його *«почуття гідності»*, а також дозволила інакше поглянути на своє *«соціальне становище і злидні»* [74, с. 24]. Завдяки творчості української письменниці О. Кобилянської, М. Шаповал обирає із соціалізму ту теорію, яка *«поставила на перше місце гідність людини, а вже потім продукційні сили суспільства»* [56, с. 85]. На той момент М. Шаповал розглядає людину в центрі світобудови, яка є вищою всього, що її оточує. Він живе *«музикою національного відродження (розгортання свідомості) і мріями про соціальну революцію, що визволить Україну – підніме з дна на сонце Атлантиду»* [56, с. 84].

У 1903 р. М. Шаповал вступає на військову службу «однорічником» II розряду до 121 піхотного Пензенського полку в м. Харкові, там же займається самоосвітою, вдосконалює українську мову та продовжує революційну і пропагандистську діяльність, яка дозволила об'єднати навколо себе таких самих однодумців, як і М. Шаповал та створити революційний гурток лісників, до якого увійшли: шкільний друг О. Мицюк, С. Гейко, В. Скрипник, І. Сосницький та ін., які підтримували ідею щодо боротьби за майбутнє України [74, с. 24 – 25]. Перебуваючи у війську М. Шаповал, вирішує перейти від теорії до практики революційної боротьби, взявши участь у підриві всіх російських пам'ятників на території України. Як згадує М. Шаповал, він тоді був: *«максималістом соціально-революційним і національним»* та переконаним в тому, що *«доки на Україні нема пам'ятника Шевченкові – не сміє стояти ніякий інший пам'ятник»* [74, с. 24].

В результаті революційний гурток разом з М. Шаповалом провели невдалий терористичний акт по підриву пам'ятника О. Пушкіну в Харкові, тоді ж М. Шаповал написав відозву щодо цієї події, яка стала його першим літературно-політичним твором, підписаним від імені їхнього комітету «Оборона України». Таким чином, як згадує М. Шаповал, вони обороняли «честь Шевченка» [74, с. 25].

Наступного року розпочалася російсько-японська війна (1904 – 1905 рр.), яка означала, що полк в якому служив М. Шаповал, міг бути направлений в зону бойових дій, що категорично суперечило його переконанням, а тому він почав шукати можливості щодо уникнення безпосередньої участі в чужій війні. Спочатку переводиться до іншого полку, але коли зрозумів, що таке рішення не гарантує стовідсоткового уникнення призиву на фронт, вирішує скласти у 1904 р. іспит до Чугуївської військової школи. Під час навчання був шокований звісткою про подію, яка відбулася 9 (22 ст. ст.) січня 1905 р. у Санкт-Петербурзі та увійшла в історію як «Кривава неділя», яка стала переломною у житті М. Шаповала, вона раз і на завжди переконала, його в тому, що монархія – це не найкраща форма правління, а тому він почав поглиблено вивчати досвід революційних рухів, щоб врахувати помилки минулого, для майбутньої боротьби. Цього ж року організовує ще один український соціалістично-революційний гурток, до якого увійшли С. Хилобоченко (пізніше полковник УНР), Сапуненко, Хуторний, А. Товкачевський (один із редакторів журналу «Української Хати»), Ю. Капкан (пізніше командир Богданівського полку УНР), Є. Мішковський (потім полковник генштабу і начальник штабу УНР), В. Павленко (потім генерал армії і військовий міністр УНР) [74, с. 25 – 26].

Окрім зазначеної події не менш важливий вплив на свідомість М. Шаповала справив викладач Чугуївської школи капітан В. Плетньов, який викладав загальне правознавство та історію російської літератури. Саме він детально розтлумачив М. Шаповалу програмні питання революційного соціалізму, але навіть тоді М. Шаповал не згодився вступити до російської партії соціалістів революціонерів, бо *«був фанатиком власної української революції»* [74, с. 26].

Наступного 1906 р. М. Шаповал в ранзі підпоручика закінчує Чугуївську військову школу та відкомандировується до 13-го Білозерського полку в м. Ломжу (Польща). Проте, революційні події на початку ХХ ст., конфлікти з вищим командуванням, таємні зустрічі з революціонерами, слухи про підготовку виступу в армії та активна пропаганда М. Шаповала не лишилась поза увагою монархічного управління [74, с. 26 – 28].

У 1906 р. М. Шаповала було заарештовано за антимонархічну діяльність та відправлено до Варшавської цитаделі, у Х павільйон, де перебуваючи у повній самотності та очікуючи смертного вироку, М. Шаповал починає інакше дивитися на цінність існування [134, с. 12]. Будучи під арештом він займається написанням віршів «Гімн природи і ентузіазму», вивчає польську мову та літературу, яка остаточно переконала в правильності обраного шляху як соціаліста-революціонера [74, с. 28].

Під час арешту він усвідомлює власну філософію життя, яка базувалася на двох принципах: вмерти як «революціонер», або вийти на волю та стати провідником української революції [187, с. 29]. Будучи за ґратами, М. Шаповал починає писати вірші як на революційну, так і на релігійну тематику. Навіть після свого звільнення він у 1907 р. не полишає творчої діяльності [134, с. 12].

Того ж року стає вільним слухачем Харківського університету, де й розпочинається його літературна та журналістська діяльність [106, с. 437].

У 1908 р. видає за підтримки українського вченого, фізика, винахідника професора М. Пильчикова (1857 – 1908 рр.), свій перший збірник поезій «Сни Віри», який побудований на тематиці «внутрішнього хаосу» і «революційних кличів». Однак після смерті М. Пильчикова, після якої одразу почалися раптові перевірки студентських гуртожитків Харківського університету, арешти студентів та вилучення україномовної літератури, змусило М. Шаповала покинути навчання та тікати з м. Харкова до м. Києва, де він влаштовується на посаду технічного співробітника і коректора газети «Рада», там же знайомиться з М. Грушевським, М. Коцюбинським та О. Кобилянською [108, с. 4; 74, с. 30; 102, с. 3].

Працював М. Шаповал в цій газеті недовго, як згадує Є. Чикаленко, що *«прийняв я на посаду коректора Микиту Шаповала, колишнього офіцера, за освітою лісового кондуктора, не давно випущеного з харківської тюрми* який був у той час без усякого заробітку. Не пам'ятаю, як довго він пробув у нас коректором, але товариші його по праці часто скаржились мені, що не можуть з ним працювати через його нервову вдачу. Нарешті, не кажучи нічого Шаповалові, я пішов до свого приятеля Володимира Лозинського головного лісничого в маєтках Терещенка, і впросив його прийняти на службу Шаповала, кажучи, що він людина ідейна, чесна, працювита, але дуже знервувався; в лісовій тиші та на повітрі він піддужає, заспокоїться і буде йому корисний. Так і сталося, і Лозинський мені потім казав, що він дуже вдоволений Шаповалом, як людиною діловитою, ініціативною та енергійною»* [183, с. 19]. Отже, повернення М. Шаповала до професійної діяльності лісничого дозволило у майбутньому заручитися під час революційних подій підтримкою та зв'язками українського підприємця, цукрозаводчика, землевласника М. Терещенка, але про це поговоримо пізніше.

Власне працюючи лісничим в маєтках М. Терещенка, М. Шаповал не полишав займатися журналістською та публіцистичною діяльністю у м. Києві, де стає активним учасником радикального суспільно-політичного мистецького руху «хатянство», сформованого навколо літературно-критичного журналу «Українська Хата» [146, с. 6].

Тут же, на нашу думку, треба більш детально акцентувати увагу на «хатянстві», що мало значний вплив на громадсько-політичну та наукову діяльність М. Шаповала. Насамперед, варто вказати, що учасником «хатянства» була молода інтелігенція, яка не визнавала консервативних поглядів народників та українофілів. Власне, як підкреслила С. Привалова, вони *«закликали до розширення меж вітчизняного мистецтва та переймання європейського літературного досвіду»* [152, с. 7].

Звісно, це не було абсолютно новим для тих часів, адже саме на початку ХХ ст. українська інтелігенція активно починає цікавитися ідеями Г. Гауптмана, М. Метерлінка, Ф. Ніцше та багатьох інших мислителів ХІХ – ХХ ст. У цей час

українська інтелігенція плавно переходить, за свідченнями М. Новиченка, від *«хуторянства культу села та починає заглиблюватися в проблеми містичної філософії, індивідуалізму, естетики»* [143, с. 2]. У цей період яскравим представником модерністського напрямку був М. Вороний, який у 1901 р. видав модерністський маніфест із життєвим гаслом *«Йти за віком і бути цілим чоловіком»*. Пізніше ці погляди знайдуть своє відображення в часописі *«Українська Хата»* [143, с. 2].

На ті часи журнал *«Українська Хата»*, як згадує польська письменниця Г. Журба, був *«революційною трибуною»* для молодого покоління, яке протестувало проти консервативного устрою, політичного прислужництва, а також *«безпринципності»* старшого покоління, що спричинило на початку ХХ ст. в літературній царині до формування двох таборів з одного боку ті хто дотримувалися позицій примирення *«Літературний науковий вісник»* та газета *«Рада»*, а з іншого боку *«хатяни»*, які об'єдналися навколо журналу *«Українська Хата»* та прагнули зруйнувати монопольне право своїх попередників [115, с. 437].

Власне, захопившись ідеями М. Вороного та його послідовників, М. Шаповал невдовзі стає редактором названого журналу, на сторінках якого пропагує ідеї модерністської творчості. Основними складниками модернізму М. Шаповала, за твердженням С. Привалової, були: *«<...> індивідуалізм, принципи національності та патріотизму, нова естетика, що ґрунтується на концепції надлюдини Ф. Ніцше»* [152, с. 7]. Крім того, у часописі розглядали філософські питання *«сутності краси»*, *«фантазії й дійсності»*, *«геніальні одиниці»*, *«естети»* тощо [143, с. 2].

Поряд із цим, на творчість М. Шаповала, як підкреслював Л. Білецький, великий вплив мали ідеї французького філософа-позитивіста І. Тена, а також французьких та вітчизняних письменників В. Гюґо, О. Кобилянської, І. Франка, що знайшло своє відображення як на сторінках літературно-громадського українського місячника *«Українська Хата»* (1909 – 1914 рр.), так і на шпальтах

громадсько-політичного та літературно-мистецького часопису «Нова Україна» (1922 – 1928 рр.) [89, с. 3 – 4].

У своїй автобіографії М. Шаповал пізніше напише, що він стає в опозицію поміркованому, опортуністичному народництву, як прояву «панського» панування, тому оголошує йому війну. За ідеал бере погляди з творчості О. Кобилянської, яка для М. Шаповала, була «моральною підпорою», «провідником», «вчителем самоповаги» в суспільстві, де було відсутнє чітке визначення національної і політичної свідомості.

Водночас, М. Шаповал оперує поняттями «вищої свідомості особи» О. Кобилянської, що, на думку вченого, є важливою складовою для пробудження української нації з тенет кріпосного життя. Індивідуалізм для М. Шаповала, насамперед, був його вірою. Навіть вказує на те, що «соціалізм» та «індивідуалізм» не суперечать один одному [74, с. 30]. Окрім О. Кобилянської, помітну роль на формування особи М. Шаповала, вплинув російський критик і публіцист, лівий соціаліст Іванов-Розумник своєю працею «Історія російської громадської думки», а також норвезький драматург Г. Ібсен [90, с. 13 – 14].

Перше питання, на яке прагнув дати відповідь М. Шаповал своїм журналістським доробком, – це пошук *«творчої і працездатної, правдивої, чесної людини»* [89, с. 3 – 4], яка з опануванням нових прогресивних знань мала стати рушійною силою в мистецтві. Одночасно прослідковується позиція М. Шаповала, раніше сформована під впливом творчості О. Кобилянської: в українському суспільстві потрібно творити той ідеал і ту силу, яка спрямована на формування «гідної людини». У публіцистичній творчості він наголошує, що необхідно, насамперед, залишатися людиною, а далі потрібно ставати на захист такої людини, яка буде спроможна змінювати світ на краще [89, с. 3 – 4].

Однак, на перешкоді такій людині на початку ХХ ст. стоїть українське суспільство з «психологією полохливого раба», яка ладна на все, аби догодити своєму «панові». Такі люди, як стверджує М. Шаповал, «слабкодухі», «кволі», «полохливі», але водночас небезпечні, бо їх більшість, що відіграло важливу роль у маніпуляціях із боку Російської імперії, і в подальшому було на руку

більшовикам. У зв'язку із цим, як наголошує М. Шаповал, *«ми не можемо жити і розвиватися»* [38, с. 452 – 453], а це, зі свого боку, не сприяє відродженню України, а навпаки, шкодить їй [38, с. 452 – 453]. Такі представники українського суспільства на початку ХХ ст., як зауважив М. Шаповал, *«за ласкаве слово здатні зректися самих себе»* [38, с. 453 – 454], та готові знищити кожного, хто спробує розвіяти *«приятельську ілюзію»* сусідньої держави. Причиною цього є те, що ми боїмося правди, яка зірве *«машкару з «приятеля»* та покаже нам справжню сутність цих стосунків. Вони *«ладні заплатити власною честю»*, аби тримати їх *«в стані пасивної до нас прихильності»* [38, с. 453 – 454]. Цей тип поступливих людей не може задовольнити потреби *«сучасної людини»*, яка прагне зайняти своє місце під сонцем [27, с. 613].

Тому М. Шаповал закликає боротися за *«сильну людину, за культурну – цебто свідому, за непокірну, за здібну на бунт проти обставин, проти оточення, проти всього політичного, соціального й культурного гніту»* [56, с. 88]. Має формуватися новий тип українця, про який писала О. Кобилянська, за свідченнями М. Шаповала: *«Жінки – як Царівна, а чоловіки – як Цезаревичі. Цезаревич це не Орядин! Це вже новий українець, – суспільний будівничий»* [56, с. 90].

Паралельно із цим М. Шаповал не лише окреслює суспільні проблеми українського народу, а й наголошує на недоліках європейського життя, оскільки воно має великий вплив на українське суспільство. Адже в багатьох випадках ми переймаємо ті культурні цінності, які притаманні європейському суспільству. Однак не завжди вони є правильними та необхідними в житті нашого народу. Приміром, як зазначає М. Шаповал, європейська культура на початку ХХ ст. настільки трансформувалася, що могла виправдати будь-який злочин проти людства. Культура дійшла до таких тонкощів, що *«може підібрати саму найблагороднішу, найкультурнішу назву для всякої мерзоти. Нема такого злодійства, щоб немало культурного імені»* [31, с. 564]. Проти цього категорично виступав М. Шаповал, бо вважав, що такий культурний досвід як з боку Європи, так і з боку Російської імперії, послаблює наше суспільство, а тому ми маємо переймати в них такі цінності, які зроблять нас сильнішими й допоможуть

звільнитися з-під зовнішнього впливу [38, с. 466]. Тому М. Шаповал закликає нарешті *«підняти очі на світ, вслухатися пильно в гук вибухів, в брязкіт зброї на концерті європейських народів»*, для того аби не опинитися в центрі воєнних дій [31, с. 564].

Однак як це зробити в таких складних умовах? Насамперед, усе залежить від того, які культурні цінності переважають у суспільстві: матеріальні чи моральні. Якщо переважають матеріальні цінності над моральними, як зауважив М. Шаповал, то відбувається спустошення *«духовно-моральної і естетичної-культури, яка є ідеалом всіх людей»* [28, с. 648]. У результаті руйнується індивідуальна особливість людини, яка відповідає за її вдосконалення, інтелектуальний розвиток, волю, без чого не може існувати справжня людина. У свою чергу, це сприяє вихованню слабкодушних, немічних представників людства [28, с. 648]. Проте, коли в суспільстві панує моральна культура, яка увібрала в себе все *«гуманне, що виникає з почуття пошани і свободи усякої окремої людини»* [28, с. 650], лише тоді відбувається *«відродження людини»* (індивіда), а вже потім самої нації та суспільства [28, с. 652 – 653]. Однак це відродження, як зауважив М. Шаповал, немислиме без елементів індивідуалізму, що спонукає людину *«вийти з туману сірого існування»* – це є один із каталізаторів відродження. М. Шаповал вказує, що *«без усвідомлення індивідом свого відношення до суспільного оточення»* не могло йти мови про відродження, тому що той, хто *«позбавлений здібності індивідуалізувати себе, той навіки залишиться частиною сірої, аморфної маси»* [56, с. 88].

Як бачимо, у творчості М. Шаповала прослідковується ідея формування особистості на основі індивідуальної культури, яка протиставляється інтелектуальній та матеріальній. Як свідчить автор, останні є лише допоміжними факторами у становленні особистості, шлях якої починається від *«природної (індивідуальної) культури»*, яка перебуває поряд з нами від народження та не змінюється упродовж життя [37, с. 34 – 41].

Водночас, згідно з поглядами М. Шаповала, сама культура на цьому етапі постає як *«факт»* та індивідуальне явище, яке є цілком протилежне поняттю

«культурності», оскільки остання набувається із часом під впливом соціального середовища, що несе в собі, з одного боку, пагубні, а з іншого – сприятливі умови для розвитку особистості. У результаті формується «друга індивідуальність», яка, за свідченнями М. Шаповала, не зможе замінити «першу (природню) індивідуальність», що є з нами від самого народження. Останнім, що впливає на формування особистості, є «етична культура», яка у своєму роді неділима, пасивна та непередавана особливість людини [37, с. 41 – 42].

У свою чергу, матеріальна та інтелектуальна культура існує цілком незалежно від культури «морально-гуманної», проте теж відіграє важливу роль у становленні особистості. Поряд з тим М. Шаповал визнає, що існування окремого індивіда за межами суспільства не є наявним в історії, бо в реальності будь-які події відбуваються в ході взаємодії людей одне з одним, тому говорити про «історію індивідуальної культури» немає сенсу [37, с. 42].

Разом з тим, М. Шаповал наголошує, що, перебуваючи на одній території, окремі особистості змушені взаємодіяти між собою та поступово відмовлятися від принципів індивідуальності для того, щоб вижити в суворих умовах реальності. Контакткування одне з одним та потреба в спілкуванні сприяє перетворенню колективу людей на окремий індивідуальний організм, де панує єдина етика свободи та справедливості, де від окремої індивідуальності людина перейде до поняття «суспільства» та «держави» [37, с. 42].

Отже, аналіз журналістської спадщини видатного українського соціолога М. Шаповала свідчить, що його глибоко хвилювала проблема становлення особистості та її індивідуальності, особливо це стосувалося українців, які відрізнялися від інших народностей своєю ментальністю.

Паралельно із журналістською діяльністю М. Шаповал продовжує займатися лісовою справою, де вдосконалює свої знання із цієї царини та презентує свої дослідження у 1913 р. на Всеросійському Сільськогосподарському З'їзді у м. Києві, а також поглиблює свої знання з *«соціології лісової <...> професора Морозова»* та знайомиться із дослідженнями М. Ковалевського, а саме з його двома томами *«Соціологія»* [74, с. 31]. Однак з початком Першої світової війни у 1914 р. редакція

журналу «Українська Хата» змушена була розпуститися, а всі її учасники мали перейти у підпілля [115, с. 452 – 453].

У 1916 р. М. Шаповал отримав запрошення від М. Терещенка щодо проведення *«ревізії лісових підприємств Земсоюзу»*, що в майбутньому дозволило йому стати управителем Трубчевських підприємств, Середньої Буди, Глухівського повіту, що на Чернігівщині, там же за його ініціативи було збудовано 4-ри лісопильних заводи і фабрику повозок. Того ж року, завдяки зв'язкам М. Терещенка, він знайомиться із російсько-політичними діячами Д. Шиповим та князем Г. Львовом, який пізніше стане прем'єр-міністром Тимчасового Уряду, а також завдяки цим зв'язкам дізнається про повний список нового *«революційного»* уряду, що дало йому надію на подальшу реалізацію планів, а саме щодо розгортання української революції [74, с. 31; 58, с. 10].

8 березня (23 лютого) 1917 р. відбулася подія, яка відома в історії як Лютнева революція, що ознаменувала падіння довготривалого правління монаршої родини в Російській імперії. На зміну якій до скликання Установчих зборів усю повноту влади перейняв на себе Тимчасовий уряд з князем Г. Львовим [157, с. 3207 – 3208].

Після Лютневої революції, М. Шаповал у 1917 р. раз і на завжди покидає лісничу справу та як делегат від Української громади м. Середні-Буди, що на Чернігівщині, відбуває до м. Києва в Центральну Раду, де з привітаннями заявляє, *«що Громада ухвалила стати негайно до спільної роботи»* [74, с. 32; 101, с. 3].

На цьому етапі свого життя М. Шаповал цілком поринув у революційну боротьбу, як «агітатор» і «організатор мас». Власне, для нього революція цього часу була своєрідною «літургією», адже збулася його заповітна мрія, яка давала шанс щось змінити на краще в становищі українського суспільства, а тому він активно долучається до розбудови української державності [74, с. 32]. Як пише вітчизняний дослідник В. Терещенко, М. Шаповал одразу кинувся до роботи, а завдяки рекомендаціям українського підприємця М. Терещенка, був назначений на посаду комісара Київського повіту, і одночасно призначений заступником голови Київської повітової земської управи, а ці посади відповідно концентрували в руках М. Шаповала законодавчу та виконавчу владу [171, с. 54]. Це дозволило

М. Шаповалу розпочати реалізацію його планів щодо запровадження українізації в одному із повітів, який мав стати «ідеалом» для всієї території України [74, с. 32]. Приміром, за його участі 7-8 квітня (за ст. ст.) 1917 р. було скликано Київський повітовий з'їзд народних учителів по завершенні якого було прийнято резолюцію з 26 пунктів, які вимагали створення світських шкіл, скасування екзаменів в церковно-приходських школах, розповсюдження україномовної літератури, запровадження з наступного року української мови у початкових класах, реформування шкільної повітової ради, яка мала складатися з представників управи, інспектора, трьох «гласних», а також, дотримуючись гендерної рівності, мали входити три вчителі і три вчительки. Розуміючи реалії того часу, усім вчителям був даний перехідний період в один рік, за який мали вони перейти на викладання української мови, а так як не всі її знали, то наступним пунктом цієї резолюції було створення навчальних курсів з української мови для викладацького складу [148, с. 4]. Вже 13 і 19 квітня (за ст. ст.) за ініціативи М. Шаповала відбувся у Києві губерніяльний з'їзд учителів церковно-парафіяльних шкіл, де у своєму виступі він чітко окреслив, що школа має бути не церковно-парафіяльною, ні земською, а єдиною, вільною, народною і національною [118, с. 2].

Надалі кар'єра М. Шаповала набирала карколомного оберту, адже за цей час він спромігся 8 квітня (за ст. ст.) 1917 р. пройти за списками кандидатів від самостійників до складу Центральної Ради та її виконавчого комітету Малої Ради [171, с. 54; 94, с. 191]. По факту в цей час М. Шаповал був представником самостійницького руху, який з часом організувався у травні 1917 р. в політичну партію Союз української державності, де ідейним лідером був М. Міхновський. Власне, програмні засади Союзу передбачали негайне проголошення на Установчих зборах Демократичної України з власним сеймом та армією, а також запровадження державного устрою на зразок федерації Швейцарського типу [138, с. 129].

Як побачимо, далі в нашому дослідженні ці програмні моменти знайдуть своє відображення у концепції державотворення М. Шаповала. Однак повертаючись до цього періоду, то можемо сказати, що М. Шаповал разом із самостійниками

відстоював ідею негайного проголошення незалежності України та відокремлення її від Росії, а тому разом із соратниками М. Макаренком, І. Луценком, М. Андрієвським розпочинає активну роботу у цьому напрямі, аби 19 квітня на Всеукраїнському національному конгресі заявити про це на увесь світ. Однак усі їхні спроби не увінчалися успіхом, адже прибічників незалежності було набагато менше, ніж тих, які обрали шлях примирення та виступали за автономію у складі Росії [171, с. 55].

Однак, у зв'язку з цим М. Шаповал на короткий час змушений був прийняти думку більшості, яка полягала в автономії України, але не надовго. Постійні недомовки та маніпуляції з боку Тимчасового уряду щодо українського питання, а також видача Тимчасової інструкції Генеральному Секретареві Тимчасового уряду в Україні від 4 серпня (за ст. ст.) 1917 р., була останньою краплею, яка раз і на завжди переконала М. Шаповала, що в Україні та Росії зовсім різні шляхи, а тому він встав в опозицію прийнятій «Інструкції», про що публічно заявив на серпневому з'їзді Київської губерніальної української ради, яку підтримали усі присутні. Власне, на цьому з'їзді було виголошено підтримку Центральній Раді і її Секретаріату у боротьбі за широку автономію України [74, с. 32; 96, с. 2].

Під час своєї громадсько-політичної діяльності упродовж 1917 р. М. Шаповал не полишав писати статті на суспільно-політичну тематику. Зокрема, в газеті «Боротьба» за 1917 р. у своїх публікаціях розглядає загальну сутність революції, її мету та завдання, а також дає оцінку проробленій роботі Українській Центральній Раді упродовж п'яти місяців з дня Лютневої революції та її перемовини з Тимчасовим урядом бувшої Російської імперії. В цих же публікаціях М. Шаповал закладає головні тези своєї *«теорії української революції»*, яка пізніше за часів еміграції увійде в більш ґрунтовне дослідження українського соціолога.

Отже, який же зміст вкладав М. Шаповала у поняття революція? На думку М. Шаповала, будь-яка революція має бути спрямована, насамперед, на зміну соціальної структури суспільства, яка передбачатиме переміщення «соціальних елементів», з однієї площини в іншу, де останнє слово буде за більшістю «революційного люду» та характеризуватиметься активною працею у трьох

напрямок: політичному, національному та соціальному. Однак із цих трьох напрямків вагому роль саме буде відігравати соціальна робота, адже як констатує М. Шаповал, це є основна мета революції, яка спрямована на зміну соціальних відносин, що підніме широкі маси на боротьбу, а не політичні і національні напрями, які є лише засобами, а не метою, де єдиним законом виступатиме «Вища законодавча норма революції», яка буде встановлена лише з волі народу, у процесі боротьби, що побудує нове обличчя та санкціонує іншу рівновагу суспільного життя [51, с. 2, 4]. Власне можна погодитися, що революція має змінити усталений порядок речей в суспільстві, аби назвати її ефективною, адже вона спрямована на руйнування застарілої системи, яка вже не може нічого запропонувати новому свідомому поколінню. Однак революція на своєму шляху при врахуванні вище сказаного може зустрітися із явними перешкодами у досягненні цілей, адже цьому сприяють ряд факторів, а саме війна та міжнародний вплив, які в симбіозі спричиняють третю причину, що веде до паралічу революційної влади. Власне відштовхуючись від того, що революція на думку М. Шаповала є «великим ділом», ми погоджуємося із тим, що настає час, коли в революції зустрічається дуже багато сентименталізму і страху відповідальності та бажання всенародної любові, що в кінцевому підсумку веде до формування двох коаліцій, тобто тим, кому треба революція і тим кому вона не потрібна. Надалі присутність такого прецеденту в суспільстві нерідко призводить до затухання революційної боротьби та зведенню нанівець усіх здобутків, адже не відбулося кардинальних змін у суспільному житті. Тож як бути в такій, ситуації? Як підкреслює М. Шаповал, необхідно відштовхуватися від «елементарної науки війни», згідно якої *«для збільшення ударної сили треба єдиної волі, єдиного напрямку. <...> Тільки тоді ви розвинете непереможну силу стремління і зможете справді двигатись в певному напрямі. Коли такої єдиної волі не мала революція, то вона і не могла нікуди йти»* [51, с. 2 – 3].

Отже, як бачимо зі слів М. Шаповала, ряд факторів, можуть, звести нанівець усі результати боротьби, але коли суспільство єдине, то ніякі перешкоди не стануть на заваді поставленим цілям. Однак, коли суспільство роз'єднане, то в кінцевому

підсумку це може призвести до фатальних наслідків, від чого упродовж громадсько-політичної діяльності неодноразово застерігав М. Шаповал керівництво Української Народної Республіки.

Не оминув своєю увагою М. Шаповал, після лютневої революції й питання державного устрою бувшої Російської імперії (1917 р.), для якої найкращим кроком в такій ситуації мала стати негайна децентралізація, після якої кожна б нація отримала монопольне право впорядкувати на своїй території, саме це мало стати в протигагу російському централізму. На думку вченого для Російській імперії це був найкращий вихід із складної ситуації початку ХХ ст., що започаткував би на думку М. Шаповала, *«вищий тип нової державності»*, де українці, поляки, фінляндці, кавказці, білоруси, молдовани, литовці, латиші разом із росіянами могли жити автономно у федеративній республіці. Однак, як пише далі М. Шаповал, російський централізм, який намагався зберегти свою монополію, не бажав побачити *«нових горизонтів життя»*, що в кінцевому підсумку раз і на завжди відвернуло від них нові державні утворення, які постали на руїнах Російської імперії. Після нав'язаної українцям Тимчасовим урядом так званої неправомірної *«інструкції»*, вона одразу піддалася критиці з боку М. Шаповала, який чітко окреслив межі, за які росіянам не слід переступати, а саме те, що кожна нація буде вирішувати свою долю та державне будівництво самостійно без зовнішнього втручання [51, с. 4 – 5].

Отже, ідеї концепції українського державотворення були закладені ще під час революції, але в подальшому вони кардинально трансформували про що поговоримо в наступному підрозділі, але варто зауважити, що подія з *«інструкцією»* Тимчасового уряду раз і назавжди поставила М. Шаповала в опозицію щодо російського народу, а надалі агресивні дії більшовиків проти українського народу остаточно переконали українського вченого, що у нас зовсім різні шляхи. Таким чином, як бачимо, саме журналістська та революційна діяльність спрямували науковий пошук М. Шаповала у соціологічну площину роздумів про соціальне та духовне життя українців, їх ідентифікацію та

становлення як вільних і самодостатніх особистостей, про причини і наслідки соціальної революції, про шлях становлення української державності.

Не менш актуальною проблемою, яку розглянув М. Шаповал, залишалося питання війни, оскільки з поваленням монархії в Російській імперії, не знайшла свого завершення Перша світова війна. Вона тривала й надалі, що супроводжувалось продовженням активних бойових дій по всій лінії фронту, в тому числі і на території України. Це одразу викликає питання серед української політичної еліти того часу, що робити далі із цим спадком бувшої Російської імперії: Чи слід продовжувати аж до переможного кінця, чи необхідно її негайно завершувати? Власне М. Шаповал дотримувався однозначної думки, що необхідно негайно завершувати чужу війну у якій, українці стали учасниками проти своєї волі, а тому їй немає виправдання. Вона несе лише смерть та руйнує все, що було досягнуто століттями, а тому неможливо говорити про свободу, культуру, творчість, коли в світі панує війна, яка спотворює образ людини, руйнує людську душу, яку втоптали в бруд та привели до революційної боротьби [52, с. 5].

Основною причиною, як зауважує М. Шаповал, цього продовження аж до 1918 р. було зумовлене прагненням «капіталізму», «буржуазії» збільшити свої багатства за рахунок війни, здобувши при цьому нові ринки збуту, що було можливо лише за умови поневолення інших народів [4, арк. 97 – 97 зв.].

Власне, на цьому етапі своїх суджень М. Шаповал, у чомусь мав рацію, але це був не єдиний фактор, який призвів до світового конфлікту між державами та народами, адже там були ще ряд чинників, які комплексно призвели до цієї події. Проте не будемо вдаватися в подробиці, бо на цю тему вже написано достатньо, та перейдемо безпосередньо до проблеми вирішення цієї війни з точки зору українського питання, де розглядалася подальша доля України.

За словами М. Шаповала, вирішити війну можливо було за допомогою скликання Міжнародної демократичної конференції, але це було мало імовірним, тому що для цього має панувати «свідома демократія», а за тих часів це було нереально [52, с. 5 – 6].

Отже, як бачимо, український вчений розглядав ще на початку ХХ ст. один із дипломатичних шляхів розв'язання міжнародних військових конфліктів, але для цього світовій спільноті необхідно було кардинально перебудувати своє мислення, що потребувало часу. Власне, виходячи з останніх досліджень М. Шаповала, можна з упевненістю сказати, що Україна мала відіграти важливу роль у цій трансформації, але для цього їй теж необхідно було змінитися, тобто повністю перебудувати свою соціальну структуру.

На думку М. Шаповала, зробити це в 1917 р. можливо було лише за допомогою «революційного закону», який передбачав, насамперед, зміну соціальних відносин, які мали закласти в суспільний алгоритм відродження, оновлене розуміння цінності життя, яке стане вищим типом існування та буде надихати народ до боротьби за свої законні права, культурну творчість та її шану. Однак після тривалого перебування під владою Російської імперії український народ постає під час лютневої революції 1917 р. занадто виснаженим та доведеним до відчаю. Щоб виправити таку ситуацію необхідно, було дати народу повірити в те, що він не буде ошуканим, що його соціально-революційні переконання будуть задоволені [52, с. 6].

Проте за п'ять місяців існування Центральної Ради, як пише М. Шаповал, не відбулося кардинальних змін у соціальних відносинах, що ще більше породило «недовіру» та «підозру» населення у змові проти себе. Як згадує М. Шаповал, після лютневої революції почалося страшне *«недовір'я до інтелігенції»*, яке *«обхопило народні маси так, що вони задубіли, залякли і ніяка сила слова не може їх зрушити з місця»* [52, с. 6]. Водночас цю проблему можна було вирішити шляхом проведення соціальних реформ, які б не на словах, а на ділі підтверджували народу України, що настали нові часи, які кардинально відрізняються від старого режиму. Тільки за таких умов новоутворена влада на території України могла очікувати від українського суспільства повної віддачі у державному будівництві, яка можлива була тільки *«во ім'я реальних цінностей життя, а не фікцій»* [52, с. 7]. Це би дозволило мобілізувати населення на запеклу боротьбу проти будь-якого зовнішнього ворога, *«яку може дати лише віра, що є во ім'я чого вмирати, що*

сім'я кожного воїна буде забезпечена», та «народні сподіванки не будуть одурені» [52, с. 6]. Однак, коли народ зневіриться у владі, то це може спричинити до негативних наслідків, оскільки народ того часу, «що жив у рабстві, може знову піти в його – йому губити нема чого, бо він нічого не придбав, але через те саме йому нема во ім'я чого воювати» [52, с. 7], а тому як неодноразово наголошував М. Шаповал, необхідно було негайно перевести «мінімум реформ <...>, під час війни, а скінчивши війну», дати «художне закінчення, обробку своїй революційній роботі» [52, с. 7].

Наступна суспільна проблема, яка зацікавила М. Шаповала під час своєї громадсько-політичної діяльності упродовж п'яти місяців, – це розбудова сильного українського суспільства. Як пояснює науковець, з чим ми також погоджуємось, що світ побудований на таких реаліях, щоб досягти чогось та не бути залежними від рішень інших, необхідно за це боротися. Саме в боротьбі ми підтверджуємо своє «право сили», що відображає реальне становище в суспільстві, яке готове захищати свої інтереси та виступати єдиним фронтом проти будь-якої загрози [52, с. 3].

Головне – цим правом сміливо користуватися, адже як констатує М. Шаповал, ми маємо на це законне право, як нація ми впорядковуємо свою територію так як нам заманеться, бо це наша земля, а тому ніхто немає права за нас щось вирішувати. Проте, як зауважує М. Шаповал, якщо в нації недостатньо сміливості скористатися цим правом та немає єдності в суспільстві, то ним обов'язково скористається хтось інший, хто буде нав'язувати «свою волю», «свої погляди», «своє розуміння», як жити в Україні. Чим, зауважимо, довгий час користувалася російська монархія, Тимчасовий уряд, а згодом в подальшій історії користувалися більшовики та радянське керівництво, тому що мали силу нав'язувати свою волю [52, с. 3 – 4].

Однак шлях, який необхідно було обрати українському суспільству аби позбутися ось такого становища полягав, на думку М. Шаповала, у зміні реального відношення сил, тобто ми маємо збільшувати та зміцнювати українські сили, що залежить, насамперед від нашої «ініціативи», далі «напруження», і нарешті «впливу». Водночас ми маємо боротися за повну свободу, самовизначення, що є

головною ознакою суверенності нації, на чолі з проукраїнською, а не чужою владою. На думку М. Шаповала, саме право само означення дає нам можливість вирішувати подальшу долю країни та обирати курс щодо її розбудови у складі автономії, федерації чи навіть проголошення повної самостійності України [52, с. 3 – 4].

Однак, варто зауважити, що коли в Україні обговорювали питання розбудови своєї країни та суспільства, то на російських територіях навпаки будували плани щодо утримання своєї монополії над усіма територіями бувшої Російської імперії. Особливо відверто агресивні дії проявилися з приходом до влади більшовиків у результаті Жовтневої революції 1917 р., оскільки для України їхній прихід ознаменувався великою загрозою, бо вже наприкінці грудня 1917 р. розпочалася Перша більшовицько-українська війна (1917 – 1918 рр.). За цей короткий час Україна так і не змогла довести державне будівництво до свого логічного завершення, а тому зіткнулася з такою ситуацією на фронті, коли армію довелося розбудовувати майже з нуля. Як відомо із доповіді генерального секретаря М. Порша, ситуація на фронті і в тилу була дуже складною. Перш за все, можемо зауважити, що це було пов'язано з хибним курсом українського керівництва після Лютневої революції у питанні розбудови вітчизняної армії та країни в цілому. Як наслідок, це призвело до деморалізації українських підрозділів колишньої Російської імперії, які підтримували Українську Центральну Раду під час цієї війни, але непродумана стратегія інформаційної боротьби з більшовицькою пропагандою, ще більше послаблювала український спротив [156, с. 68].

У такій складній ситуації необхідно було розпочати будувати нову армію, яка мала розбудовуватися згідно пропозиції М. Порша на добровільній та платній основі. Проте М. Шаповала, який з грудня 1917 р. був Генеральним секретарем пошти і телеграфу, мав зовсім інше бачення розбудови української армії. Він категорично виступав проти платної основи армії, тому що вважав, що це дасть можливість більшовикам «демагогічні основи» для агітації. Як виголошує М. Шаповал на одному із засідань Генерального Секретаріату УНР у 1917 р., коли *«армії нема, а треба боронити Україну, то єдиний вихід – проголошення*

незалежної України, що дасть можливість стати твердо на міжнародній арені і приступити до організації нової фізичної сили» [156, с. 68], а для її підсилення «треба організувати летючі отряди для збирання всякого технічного військового матеріалу на фронті» [156, с. 68]. Відтоді М. Шаповал відкрито оголошує більшовикам війну, називаючи їх «ворогами України і соціалізму», але нинішній український уряд УЦРади УНР, який допустив ряд помилок ще на початку свого існування, був неспроможний довести революцію до переможного кінця, адже як констатує М. Шаповал, українська інтелігенція вже на кінець 1917 р. була далекою від «соціалістичності» і вже не була здатна відіграти головну роль в суспільному будівництві [74, с. 33].

Це була логічна реакція, оскільки, як неодноразово наголошував у своїх працях М. Шаповал, проголосити незалежність необхідно було ще на початку Лютневої революції 1917 р., а не чекати, коли країна опиниться на межі великої загрози, що призвело до політичної кризи в середині країни. Як пише М. Шаповал, напередодні гетьманського перевороту, коли у 1918 р. до влади замість М. Грушевського прийшов гетьман П. Скоропадський, «українське життя» вже «визначалося страшенно малим почуттям зв'язку» [48, с. 2], тобто між українським суспільством і владою пролягала дуже глибока прірва. Тому, оцінюючи тодішню владу, М. Шаповал пише, що вважаючи себе «законодавцем», вона прагнула робити все «сама, гуртком в кілька душ «своїх людей», топчучи принцип громадськості» [48, с. 3], який в кінцевому підсумку призвів до того, що на тлі більшовицької загрози та державних переворотів, вона залишилися на одинці, без підтримки суспільства із своїми проблемами. Насправді, як влучно зауважив М. Шаповал, упродовж багатьох століть актуальним є те, що коли країна дбає про розбудову своєї «військової сили», то вона буде «панувати» на власних територіях, а коли кине цю справу, то будь-які «авантюристи зіпхнуть її в кут», що й сталося в цей період під час Гетьманського перевороту за підтримки німецького уряду [48, с. 2 – 3].

Водночас М. Шаповал не полишав надії повернути законно обрану владу Україні, тому в травні 1918 р. на IV з'їзді української партії соціалістів-

революціонерів, що ознаменувало розкол цієї партії, було за підтримки його колег створено Центральне Бюро УПС-Р (центральну течію), яку безпосередньо він й очолив. Власне вона стала майданчиком для організації антигетьманського повстання, яке оголосило відкриту боротьбу гетьманату та німцям [74, с. 33; 48, с. 5].

Головною метою цієї боротьби для М. Шаповала було утвердження самостійної України, яка буде вільною та незалежною від зовнішніх впливів, а тому він закликав усіх свідомих українців відстоювати самостійність та національний характеру України, будучи її «фортецею» на захисті вітчизняної «культури, школи, преси і т. д.». Як відомо зі спогадів, це була його «месіянстична легенда-ідеал», а саме «утворити трудове суспільство на українській землі», а в поняття «українство» він вкладав сутність «людей», а не «панів і мужиків» [48, с. 9, 14, 23].

Власне, не будемо вдаватися в подробиці цього повстання, оскільки на цю тему написано достатньо наукових публікацій, але зауважимо, що коли 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади, то вже через декілька днів, а саме 19 грудня 1918 р. до влади приходить Директорія, яка відновила Українську Народну Республіку та утворила український уряд на чолі з В. Чехівським [171, с. 64]. Проте, навіть тоді М. Шаповал спочатку відмовився приєднатися до цього уряду, написавши у своєму життєписі, що не довіряє «*ані С. Петлюрі, ані В. Винниченкові*» [74, с. 34]. Лише за наполяганням його соратників, він 21 грудня 1918 р. все ж зголосився обійняти посаду Міністра земельних справ Директорії УНР, де публічно виголосив програму «земля трудовому народові», а також розробив проекти законів: 8 січня 1919 р. «Закон про землю в Українській Народній Республіці», та 10 січня 1919 р. «Закон про Ліси в Українській Народній Республіці» [74, с. 34; 24].

Однак прихід до влади Директорії УНР та проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуку УНР і ЗУНР не врятувало країну від зовнішньої загрози, адже це були складні часи, де з усіх боків були якщо не вороги, то й не друзі. Україна опинилася в центрі складної міжнародної ситуації, оскільки, з півдня наступала – Антанта, з заходу – Польща, зі сходу – білогвардійці, з півночі – червоноармійці, тобто

українські території стали центром бойових дій. Кожна з цих сторін переслідувала свої цілі, які власне шкодили безпосередньо інтересам України [171, с. 64].

Внаслідок наступу більшовиків М. Шаповал евакуювався спочатку в Західну Україну, а потім взагалі змушений був покинути Батьківщину і, як писав пізніше, на своєму шляху він бачив *«загибель української революції. Жах за Україну і повне розчарування в політичних здібностях української інтелігенції»* [74, с. 34]. З цього часу він більше не вірив українській інтелігенції та остаточно розриває зв'язки з діячами УНР [74, с. 34]. В результаті цих трагічних подій, які відбулися у 1919 р. та тривали до 1922 р., українські території знову були пошматовані та поділені між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Радянським Союзом (1922 р.), що призвело до другої міграційної хвилі українського населення.

Таким було життя М. Шаповала під час української революції (1917 – 1919 рр.), де він взяв активну участь у вирішенні військових конфліктів, розбудові української державності, організації антигетьманського повстання, так і у відновленні Української Народної Республіки (1918 р.), а також відіграв значну роль разом М. Грушевським, В. Винниченком у розробці проекту IV Універсалу, який 9 (22) січня 1918 р. проголошував незалежність Української Народної Республіки. Власне мрія М. Шаповала здійснилася під час проголошення незалежності, але політична криза зруйнувала всі плани. Пізніше протиріччя в поглядах щодо майбутнього українського народу та подальше просування більшовиків територією України, змусили М. Шаповала в 1919 р. покинути рідний дім та виїхати до Відня, а вже потім до Чехословаччини.

Саме у Відні розпочалася його наукова діяльність, яка пов'язана насамперед з Українським соціологічним інститутом М. Грушевського. За цей час він опублікував декілька статей, в одній з яких викладено власний світоглядний напрям, що сформувався під впливом соціалістичного світогляду М. Драгоманова. Основним ідеалом цього життєвого періоду соціолога стали погляди на «майбутнє і свідомість сущого». Наступного 1920 року М. Шаповал переїхав до Чехословаччини, де разом зі своїми однодумцями відкриває Український Громадський Комітет (1921 – 1924 рр.), культурно-науковий осередок Української

Господарської Академії у Подебрадах, Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова та багато іншого [89, с. 4 – 6].

Як вже було зазначено, подальші бойові дії та просування більшовицької орди все далі українськими територіями спричинили другу хвилю міграції, і тому багато українців та представників інших національностей, які не бажали жити під більшовицьким ярмом, опинилися в складних умовах міграційного життя, де кожен з них по факту залишився на одинці зі своїми проблемами. Вони страждали від бідності та відсутності роботи, були розгублені та фізично і психологічно виснажені, кожен прагнув віднайти своє місце серед народів європейських країн [20, арк. 6].

Проте зробити це було дуже важко, а тому з ініціативи М. Шаповала, Н. Григорієва, О. Мицюка та ін., було у 1921 р. створено Український Громадський Комітет в Чехословаччині (далі – УГК), який почав опікуватися біженцями, як українцями, так і представниками інших національностей, які опинилися в скрутному становищі. Головною метою якого було не тільки фізично допомогти українця-емігрантам, а й дати можливість долучитися жертвам національної катастрофи до культурного життя Чехословаччини, де вони могли б здобути освіту й знання, необхідні для майбутнього відродження України [174, с. 4, 6]. Для ефективної роботи необхідно було розпочати розподіл обов'язків між усіма її учасниками, а тому сам комітет поділявся на низку відділів, що спеціалізувалися на вирішення тієї або іншої проблеми з якою стикнулися українські-емігранти (*Додаток I*). Проте слід зауважити, що оскільки, тема нашого дослідження безпосередньо не присвячена діяльності цієї організації, то ми зробимо лише побіжний екскурс у функціонуванні цієї установи за часів діяльності М. Шаповала, який відіграв вагомий роль у розбудові потужного об'єднаного центру української діаспори на початку ХХ ст. в Чехословаччині [155, с. 21].

З цих відділів велику увагу привертає відділ «Опікування», «Видавничий» та «Культ-Освіти». Як відомо зі звіту відділу «Опікування», починаючи з липня 1921 р. по липень 1924 р. до цієї організації приєдналося близько 5209 емігрантів, які потребували допомоги. За своїм соціальним складом вони належали до селян –

2724 / 52.4%, робітників – 651 / 12.4%, інтелігенції – 1682 / 32,4%, торговців – 79 / 1,4%, землевласників – 73 / 1,4%, а за віковим показником тут були представники як молодого покоління починаючи від 1 року, так і старше від 55 і вище, де середня межа коливалася від 15 до 54 років. Із 5209 біженців до українців належало 4925, тобто понад 94,6%, а всі інші належали до єврейської, білоруської, чеської, німецької, російської, болгарської, молдовської, польської, грецької, французької, мадярської, вірменської та грузинської національних груп. Таким чином, Український Громадський Комітет опікувався не тільки представниками української нації, а був готовий допомогти всім, хто цього потребував, незалежно від національності. Щодо освіти, то ситуація була складною, як ми довідуємося із звіту, менше половини здобули середню (36,7%) та вищу освіту (3,4%), третина біженців мала нижчу та середню фахову (5,6%) або не більше вищої початкової школи (22,2%) та незакінченої середньої освіти (11,2%). Понад 20,9% біженців не мали ніякої освіти, із них 8,5% були неграмотними, включаючи дітей раннього віку [174, с. 11 – 16]. Як бачимо, ситуація була складною, оскільки для майбутньої боротьби було недостатньо свідомих та освічених українців, з яких можна було утворити нове покоління борців, які звільнять Україну з під радянського впливу. Відтоді М. Шаповал як голова УГК, розпочинає амбітний проект по порятунку української еміграції від капітуляції, який міг бути реалізований лише через відродження вітчизняної культури та освіти, оскільки Україна тоді була під управлінням Радянського Союзу, то таке важке завдання покладалося на провідників української еміграції в Празі [20, арк. 6, 14, 25].

Тому було створено Культурно-освітній відділ, який опікувався створенням та розвитком науково-шкільних установ УГК, а також надавав будь-яку підтримку українським культурно-освітнім організаціям в еміграції тощо. За період свого існування УГК було створено: Українську Господарську Академію в Подебрадах, Український Вищий Педагогічний Інститут імені Михайла Драгоманова в Празі, Українські Матуральні Курси в Подебрадах (потім Реальна Гімназія в Празі), Матуральні Курси в Йозефові та ін. установи. З 1921 по 1923 рр. М. Шаповалом було вичитано українській еміграції такі лекції: «Соціологія українського

відродження», «Від III інтернаціоналу до III Риму» та загальний курс соціології. За його ініціативи в освітніх установах було закладено кафедри вітчизняної соціології. Наприклад, в Українському Вищому Педагогічному Інституті імені Михайла Драгоманова в Празі, діяла кафедра соціології на якій викладалися: *«а) основна соціологія; б) історія політичних і соціальних теорій; в) історія українського національного і соціального руху; г) спеціальний курс з соціології; г) методика соціології»* [174, с. 29 – 31, 50].

У зв'язку з тим, що для ефективного викладання в українських навчальних закладах бракувало вітчизняної літератури, то було створено Український громадський видавничий фонд, який мав налагодити «видавництво наукових книжок», бо як зауважив М. Шаповал, *«осточортіло користуватися»* чужою літературою, з чим ми беззаперечно погоджуємося [20, арк. 5; 174, с. 82]. Також у 1924 р. він відкриває у Празі Український Інститут Громадознавства (Український соціологічний інститут), навколо якого об'єдналися прихильники соціологічних наук [194, с. 898]. Відтоді М. Шаповал поступово відходить від діяльності в УГК та ЗК УПС-Р і празької групи УПС-Р, де відбулася міжпартійна криза, а тому закладає власну ЗГ УПС-Р (Шаповала), а також присвячує себе *«великій роботі по організації українського розуму»* в Українському Інституті Громадознавства [81, с. 122; 20, арк. 22 – 23].

Як свідчить Л. Білецький, на цьому етапі свого життя М. Шаповала можна уналежнити до американської соціологічної школи, а своїми учителями в цій сфері він вважав М. Драгоманова; російського філософа, соціолога П. Лаврова; чеського соціолога, філософа та президента Чехословаччини Т. Масарика; Е. Халупного, А. Жвагу, а також біхевіористів та рефлексологів. М. Шаповал, стає на ґрунт критичного реалізму в соціології, за допомогою якого прагнув переглянути усі наявні системи наук та визначити місце соціології серед них [89, с. 6].

Сфера досліджень М. Шаповала в цей період була обширною. Насамперед його цікавила українська визвольна революція, а саме чинники, які призвели до її поразки. На думку вченого детальне вивчення тих подій дозволить врахувати помилки минулого для майбутньої боротьби. Щоб дослідження було ефективним

необхідно його було розглядати крізь призму соціології, а так як вітчизняна соціологія ще тільки зароджувалася, то необхідно було закласти соціологічний фундамент, що можливий був тільки при існуванні «соціологічних студій». Після того, як буде закладено ці студії, необхідно визначити сутність соціології та її місце серед інших суспільних наук, а коли це буде зроблено, то розпочати дослідження українського суспільства з найменших деталей, щоб зрозуміти всю специфіку нашої української соціальної структури. Відтак, як цей етап буде пройдений, розпочати розробку нової концепції суспільства та української держави, яка враховуватиме соціологічні дослідження при відродженні та розвитку України [76, с. 3, 11 – 13; 39, с. 18].

У 1925 р. за ініціативи М. Шаповала було проведено кілька соціологічних семінарів, на одному з яких він зазначив, що соціологія у суспільному житті відіграє важливу роль, оскільки, вона виховує та готує для майбутнього професійних суспільних та політичних діячів [91, с. 1]. З 1927 р. у зв'язку із скрутним становищем пов'язаним з урізанням фінансування чехами Українського Інституту Громадознавства, М. Шаповал їде до Америки, де прочитує в Нью-Йорку, Скрантоні, Чикаго, Медісоні, Детройті, Ленсінгу та ін. понад 30 лекцій з соціології, суспільно-політичної проблематики та агітує щодо створення Українського Робітничого Університету позаочного навчання при Українському Інституті Громадознавства. Паралельно налагоджує зв'язки з американськими соціологами професором Росом, Грановським та ін. Цього ж року закладає на противагу Лізі Націй власну організацію Соціалістичну Лігу Нового Сходу та розробляє нову програму УПС-Р, у якій вмістив головні ідеї концепції української держави. Наступного року закладає Українську Національну Раду [20, арк. 59 – 62, 64, 79 – 80; 26]. 15 березня 1929 р. Науковою Радою Українського соціологічного інституту М. Шаповалу було присвоєно науковий ступінь доктора соціології *Honoris Causa* [25, с. 34]. Важкий тягар, який ніс на своїх плечах М. Шаповал щодо спасіння української еміграції від капітуляції та підготовки нових кадрів, негативно позначилося на його здоров'ї. 25 лютого 1932 р. він раптово помирає, якого за рішенням Головного політичного Комітету УПС-Р було

поховано на Ольшанському кладовищі в Празі, до кращих часів з метою перепоховання його на території незалежної України. Відтоді було створено за ініціативи його однодумців Комітет з увіковічення пам'яті М. Шаповала, який довгий час організовував різноманітні заходи по вшануванню пам'яті М. Шаповала [150, с. 9 – 10].

Таким чином, про діяльність М. Шаповала та його вклад у відродження українського суспільства можна ще багато розповідати, але об'єми нашого дослідження не дають нам цього зробити, тому ми зацентрували лише на окремих моментах, які дозволяють розкрити громадсько-політичну та наукову діяльність М. Шаповала. Звісно його робота не пропала марно, а продовжувала жити в діяннях його послідовників в еміграції. Географічні межі якої охоплювали території не тільки Чехословаччини, а розповсюджувалися на територію США, Канади, Німеччини, Франції, Англії тощо. Його близьке оточення В. Зеркаль, Г. Григор'їв, брат Микола Шаповал, дружина О. Шаповал, С. Русова, О. Кобилянська та ін. прикладали величезних сил щоб зберегти спадщину українського соціолога, розпочавши процес укладання та передруку невиданих раніше досліджень М. Шаповала з царини соціології та суспільних наук.

По завершенню Другої світової війни, ім'я М. Шаповала неодноразово зустрічається у дослідженнях зарубіжних вчених, які приділяють увагу українському питанню та критиці М. Шаповалом соціологічним дослідженням чеського президента Т. Масарика, а також співпрацю М. Шаповала та його меценатську допомогу щодо виїзду П. Сорокіна з території більшовицької Росії до Чехословаччини. Власне в 1991 р. з проголошенням незалежності України ім'я М. Шаповала нарешті зазвучала на сторінках вітчизняної літератури, а українське суспільство нарешті отримало можливість познайомитися з публіцистичною та науковою спадщиною М. Шаповала.

Отже науковий шлях Микити Шаповала як вченого-соціолога формувалася в повсякденній журналістській, революційній, управлінській, громадській діяльності по відродженню української державності, збереженні України як самостійної та незалежної держави. І хоча за часів життя М. Шаповала Україна не здобула своєї

незалежності, однак в його особі вона отримала видатного громадського діяча і вченого, соціологічна спадщина якого стала безцінним здобутком не тільки української, але й світової соціологічної науки.

1.3. Пояснення М. Шаповалом ролі соціології як науки про суспільство та державність

Перебуваючи в еміграції, М. Шаповал розглядає у своїх дослідженнях проблеми «нації», становлення «української держави», «суспільства», «класифікації наук», формування «соціології як науки». І за цей короткий період (з 1889 по 1932 рр.) свого життя, М. Шаповал спромігся, по можливості, окреслити їх у своїх дослідженнях, які на сьогодні за офіційними даними становлять понад 350 публікацій [125, с. 128].

Завдяки опублікованим дослідженням М. Шаповала в царині соціології, з якими познайомилася європейська спільнота ще за його життя, та продовжувала перевидавати його твори й після смерті, дало можливість зберегти більшою мірою значну кількість наукових розвідок М. Шаповала та реконструювати загальне бачення українського вченого на проблему становлення соціології як науки, сутності суспільства і держави. Великої уваги заслуговують брошура «До питання про організацію українських соціологічних студій» (1925) [39], «Українська соціологія» (1927) [75; 76], монографія «Система суспільних наук і соціографія (народознавство)» (1931) [66], перший підручник вітчизняної соціології «Загальна Соціологія» (1932, 1934, 1996) [54], «Соціологія українського відродження» (1937) [71].

У своїй статті «Українська соціологія» та брошурі «До питання про організацію українських соціологічних студій» М. Шаповал наголошує на тому, що Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) стала ключовою подією, яка привернула увагу світової спільноти до суспільних наук та соціології загалом, адже війна поступово трансформувалася в революцію, що спровокувало значні зміни в соціальній структурі суспільства, поведінці індивідів та колективів, тобто було

зруйновано старий уклад, та створено «нову мапу» державних соціально-структурних розмежувань, де виникли питання міжкласових та міжпартійних взаємовідносин, економічної інтеграції та політичної диференціації на які чітку відповідь могла дати лише соціологія [75, с. 103; 39, с. 1].

Тому, як підкреслює М. Шаповал, у міжвоєнний період в різних країнах світу було розпочато курс на виховання молоді та організації політичної діяльності на соціологічному ґрунті. Це було пов'язано з тим, що опанувати «явищем суспільного життя», в його реальній дійсності не було можливим за умови використання лише філософії, релігії, історії, права та ін., адже вони не могли дати переконливого пояснення будь-якому суспільному явищу щодо його цілісності та окремішності, адже для цього необхідно, як наголошує М. Шаповал, науково-об'єктивне пояснення, що можливе лише при відкритті причинних закономірностей і установа наукового синтезу явищ і процесів [75, с. 103 – 104]. Для цього необхідна дослідно-реалістична наука, яка базується на методах аналізу, вимірювання, обрахунку, експерименту та ін., що на думку вченого дасть можливість приблизити такі дослідження до «об'єктивізму», а це є важливим елементом культурної свідомості людини початку ХХ ст. Далі, М. Шаповал зазначає, що на початку ХХ ст. соціологія як наука ще не остаточно сформувалася в єдину загально визнану систему, а в деяких серйозних питання існували безліч різноманітних тлумачень, але все ж чітко змогла окреслити свій предмет, методи і межі. На переконання М. Шаповала *«відродження народу, як суспільний процес, може бути зрозумілий і пояснений тільки соціологічно і навіть основне питання практичної політики – куди і яким шляхом мусить іти народ – знайде відповідь тільки в соціології»* [75, с. 104].

В такій площині М. Шаповал наголошує, що наука має бути тісно пов'язана із життям, тому що вона пояснює поведінку індивідів і соціальних груп та дозволяє позбутися «дрібногo емпіризму», а також поставити політику як мистецтво на високий рівень, після чого, можна гарантувати «нормальний хід відродження» [75, с. 112]. Однак, щоб досягти цього, як вбачає М. Шаповал, необхідно організувати серйозну базу вітчизняних соціологічних студій, адже як переконливо

доводить вчений ті народи, які йдуть наосліп стежками історії та не бачать чітких перспектив, а також нічого не тямлять в суспільних справах, назавжди приречені бути жертвами руйнівного впливу *«могучої механіки міжнародного і суспільно-групового життя»* [75, с. 112]. Тому, М. Шаповал зазначає, що для *«суспільного будівництва»* необхідна *«організація соціологічної науки, соціологічного виховання народу, коли він хоче не лише животіти в неволі, а й розвиватись на свободі»* [75, с. 112].

Власне перебуваючи за кордоном з моменту створення Українського Інституту Громадознавства з 1924 р. розробляє власний курс *«Загальної Соціології»*, який складався з трьох основних частин та однієї додаткової. Перша частина окреслювала загально-теоретичні аспекти соціології, а саме: загальні теорії суспільних процесів та витворів; сутність суспільних наук, теорію людських скупчень та їхню класифікацію, а також розглядає соціальну структуру суспільства та його основні рушійні сили та чинники творення. У другій частині концентрує увагу на конкретній науці соціографії України, де розглядає соціальну структуру українського суспільства, соціальні процеси які відбулися в ньому за цей час та як вони вплинули на майбутнє українського народу. І нарешті, в третій завершальній частині викладає соціологію політики, де висвітлює загальну теорію політики, антагоністичні проблеми села і міста в Україні, культурну, політичну, економічну, міграційну політику в Україні, а також співіснування моралі і політики. Поряд з цим викладає ряд лекцій поза навчальною програмою, які були присвячені М. Драгоманову, як ідеологу Нової України, та окреслення головних засад щодо створення трудової України [116, с. 20 – 23]. Власне ті ідеї, що виголошені в лекційних викладах віднайшли своє відображення в соціологічних працях М. Шаповала.

Приміром, у своїй брошурі *«До питання про організацію українських соціологічних студій»*, М. Шаповал формулює ряд важливих питань, які мають розкрити сутність вивчення соціології як науки. Він акцентує увагу на таких загальносвітових питаннях: Чи існує якась закономірність у проблемі формування суспільства та його природи, структури та рушійних сил, чи тут панує сваволя? Чи

можна уникнути впливу деструктивних суспільних сил, які спричиняють війни та революції? Чи можливо вибудувати доцільну організацію суспільства та науково-обґрунтовану політичну діяльність?

На всі ці питання як М. Шаповал, так і світова спільнота прагне віднайти чітку відповідь, однак, можливо, це зробити лише після того, як «людське суспільство» буде окреслено з наукової точки зору, де буде з'ясовано природу міжіндивідуальних зв'язків, динаміку «духу» та механіку відносин між суспільними групами, а також «причинових рядів і закономірностей», яка сприятиме зведенню різноманітного наукового досвіду в єдину загально визнану систему, що є метою як суспільних наук, так і соціології загалом [39, с. 2].

Так, у своїй монографії «Система суспільних наук і соціографія (народознавство)», перебуваючи на позиціях «критичного реалізму», М. Шаповал прагне переосмислити систему класифікацій наук та знайти місце серед них соціології [89, с. 6]. Послугуючись дослідженнями таких західноєвропейських мислителів: англійського професора логіки, філософії У. Джевонса, французького теоретика Н. Роїсаре, Т. Масарика, Е. Вечера, Е. Гуссерля. П. Пеко та ін., М. Шаповал виводить власне судження про те, що являє собою справжня наука : *«Наука є однією із форм людської діяльності. Власне пізнавальної діяльності, що впорядковує явища і допомагає людині легше зрозуміти реальну дійсність. По суті ця діяльність зводиться до систематично-класифікаційних операцій, якими ми впорядковуємо безмежне число фактів за якимось принципом у систему, зводимо до кількох категорій, які нам дають змогу одним поглядом охоплювати весь «хаос» досліджуваних явищ»* [66, с. 12].

Будучи прихильником ідей У. Джевонса, М. Шаповал наголошував, що власне класифікація наук є більше ніж певна система, або початок, вона є вищою формою людського пізнання, своєрідною «душею» науки: *«Наука починається тоді, коли робить впорядкування предметів не за однією якоюсь прикметою, а за кількома <...>»* [66, с. 12 – 14]. Утворити систему за М. Шаповалом – це перш за все, *«розмістити предмети / впорядкувати / за якимсь принципом, що об'єднує предмети, споріднені подібностями, або розділив за різницями в формах,*

властивостями, функціях чи відносинах в інших предметів. І де в такому порядку науково-критичний розум відкриває глибший зв'язок між речами, якусь постійність, повторення, закономірності. Формула такого зв'язку вже стає теорією, а це якраз і є наукою» [66, с. 14]. Основною метою науки за М. Шаповалом є загально-причиновий зв'язок, який має привести нас до вияснення закономірностей певного явища [66, с. 15].

Однак, на цьому вся суть проблем не закінчується, тому що статичне прийняття світу, як зазначає М. Шаповал, є просто умовністю, оскільки світ не стоїть на місці, він постійно перебуває в русі. І це є важливим фактом для нашого пізнання, адже ми маємо сприйняти його, спершу, з динамічної позиції. Для цього, власне, й існує наука, бо лише завдяки їй це можливо зробити. Тільки вона може розглянути «народ» в русі, а коли б його не було, то суспільство являло б собою «лише механічну суму одиниць» і не більше [66, с. 16].

Також у цьому дослідженні М. Шаповал розглядає наявні на той час системи класифікації наук Платона, Арістотеля, О. Конта, Г. Спенсера, Дж. Мілля, Т. Масарика, Е. Халупного та ін. У результаті наукових досліджень дійшов до таких висновків :

по-перше, якоїсь постійної, а тим паче вічної системи класифікацій не може існувати, тому що світ не стоїть на місці, він розвивається, а з ним розвивається наукове знання; це ж у свою чергу призводить до виникнення нових сфер дослідження;

по-друге, через постійний розвиток всі існуючі класифікації не можна сприймати як абсолютну догму;

по-третьє, наука поки не може претендувати на універсальність та логічну завершеність своєї моністичної системи, адже існує ще багато не з'ясованих причинно-наслідкових зв'язків у певних явищах;

по-четверте, гіпотеза єдності знання пов'язана з гіпотезою єдності світобудови, де людина займає лише незначне місце в цьому світі і підкоряється ще не відкритим законам світової механіки або діалектики. Тому, на сьогодні ми можемо лише умовно укласти існуючі науки в певну систему;

по-п'яте, умовність ж ця дуже складна, вона залежить від багатьох чинників, що власне визначають саму сутність наукового пізнання [66, с. 33 – 34].

У ході такого аналізу М. Шаповал приходять до створення власної схеми класифікацій, серед якої чільне місце займає й сама соціологія. Цю схему можна звести до п'яти основних груп:

1. Космологія – наука про весь світ (математика, фізика, хімія, астрономія, арифметика, механіка, алгебра, вищий рахунок);
2. Геологія – наука про землю (морфологія (геодезія, ортологія), геофізика (мінералогія, гідрологія, кліматологія, океанографія), біогеографія (фітогеографія, зоогеографія, антропогеографія));
3. Біологія – наука про живі організми (фітологія, зоологія, антропологія та ін.);
4. Соціологія – наука про взаємочинності організмів (фіто-соціологія, зоо-соціологія, гомо-соціологія (соціальна аналітика, соціальні процеси, соціальні витвори));
5. Філософія – наука про пізнання і світогляд (логіка, гносеологія, етика, ноетика [66, с. 35 – 36].

Отже, М. Шаповал прагнув окреслити наявність соціології на початку ХХ ст. та її важливість при вивченні суспільних відносин.

Проблема наукового пізнання розглядається також у таких працях: «Михайло Драгоманов, як ідеолог нової України» та «Засади української визвольної програми». У першій публікації М. Шаповал розглядає сутність «позитивного знання», за допомогою якого можна пізнати певне явище лише тоді, коли ми сприймаємо його через наші «органи та рецептори» і перевіряємо *«їх критично – методами формальної логіки, експериментом, спробою, перевіркою через інших людей, установленням причинових зв'язків»* [61, с. 2].

У другому дослідженні соціолог задається питаннями: хто ж насправді думає науково і що передбачає цей процес? Як зазначає автор, думати науково – це, в першу чергу, означає вміти бачити у кожному явищі його причину та наслідки, а також зв'язок між ними.

М. Шаповал виділяє два шляхи пізнання, що є характерними для кожного суспільства на певному етапі свого розвитку. До них можна віднести суто селянсько-робітниче мислення, якому не підвладне наукове пізнання, та міщанське, яке і є центром наукової думки. Автор ставить собі питання якими шляхами людина пізнає щось нове? І на нього М. Шаповал дає відповідь: людина може щось пізнати лише двома шляхами або з практики, коли сама щось робить своїми руками, або зі школи і книжок, тобто з науки. І лише за таких двох шляхів формується людська свідомість [40, с. 8 – 14].

Науковець зазначає, що будь-які здобутки людського знання рано чи пізно переходять із світу ідей у реальність, вони знаходять своє відображення у предметах або в обробленій матерії. Але до того моменту ця думка перебуває у стані абстракції, й поки ми її не запишемо або не реалізуємо у певному предметі, доти вона не буде грати ніякої ролі в самому суспільстві. Саме знання, як наголошує М. Шаповал, здобувається з вивчення матерії і її властивостей, а потім воно виявляється у самих предметах. І коли ми виявимо ці приховані ідеї у своєму мисленні, тоді вони починають матеріалізовуватися. Таким шляхом ми об'єктивуємо (виявляємо) думку в зовнішньому світі та переносимо її на якийсь певний об'єкт (предмет) [40, с. 35 – 36].

Усе вище сказане знайшло своє відображення при осмисленні соціології як науки у першому вітчизняному підручнику М. Шаповала «Загальна Соціологія», «Соціографія» де й було висвітлено його соціологічну теорію. Основною рисою якої, за свідченням М. Захарченка, є її практична спрямованість при розв'язанні будь-яких соціальних проблеми у суспільстві [165, с. 366].

У «Загальній Соціології», М. Шаповал прагне осмислити загальнонаукову проблему становлення соціології як науки та суспільства, розглядаючи її як особливу категорію історичного процесу. Саме соціологія в його трактуванні є власне наукою про суспільство, що розглядає з одного боку «людську поведінку», а з іншого – «суспільні взаємовідносини» [54, с. 19, 23]. Вона є абстрактною (теоретичною) наукою, яка витворена на основі конкретних фактів [39, с. 5; 66, с. 144 – 145]. Така «абстрактна наука», як пояснює вчений, вивчає

загальні закономірності суспільних явищ, які отримуються шляхом науково-аналітичної обробки, яку здобуває конкретно-описова наука (соціографія) під час вивчення поведінки чи взаємодії конкретних «індивідів», «груп» і «суспільних агрегатів», що дозволяє сформулювати «абстрактні соціологічні закони» [39, с. 5]. Це можливо зробити за допомогою «вивчення конкретних відносин між індивідами» [39, с. 5], під час розгляду процесу «групувань індивідів в просторі» [39, с. 5], а також формування відносин «між індивідами і групами в агрегатах» за допомогою опису, систематизації і класифікації щодо функціонування та взаємодії всього суспільства [39, с. 5]. Вона виступає вищою фундаментальною наукою суспільного життя, системою вищих класових знань про соціальну взаємну діяльність та її результати, де основними логічними категоріями має бути особистість, її дії, фактори цих дій та їх творення. Соціологія, як зазначає М. Шаповал, має стати загальною наукою для усіх спеціальних суспільних наук (економіка, юриспруденція, державні науки, науки про релігію, мову, мистецтво, мораль тощо). Перехідною ланкою між загальною соціологією та соціографією є соціотехнологія, яка як і соціологія належить до загальнотеоретичних дисципліни, що вивчає явища суспільства або правила діяльності стосовно всього людства, незалежно від часу та місця. В той же час перед соціографією як конкретною наукою має постати завдання щодо вивчення не якоїсь абстрактної держави чи партії, а має бути спрямована на чіткий об'єкт дослідження державу, церкву, партію, мову, тобто має бути окрема соціографія України, Чехословаччини, конкретної політичної партії, як приклад соціографія Української партії соціалістів-революціонерів тощо. Власне соціографічні дослідження, як наголошує М. Шаповал, є основою для соціології та соціотехніки, адже вона дає нам конкретні факти, які при узагальненні формують теоретичну науку про соціальну взаємодію. Тут М. Шаповал конкретизує, що хоча соціологія, соціотехніка та соціографія мають за предмет взаємну діяльність людей, її причини та наслідки, то різниця між усіма суспільними науками полягає в тому, який об'єкт вони вивчають, за який час та місцеві умови та який ступінь узагальнення вони представляють [83, s. 103 – 105].

Суспільство ж у його науковій роботі постає як *«сукупність людей, зв'язаних взаємовідносинами, або ще інакше: суспільство є системою взаємочинності між людьми»* [54, с. 19]. Однак, як зауважує автор, ці визначення хоч на перший погляд є короткими, але не простими. Для більш детального вивчення головних особливостей суспільства він пропонує в дусі матеріалізму розкласти його на частини, аж до первісних елементів [54, с. 23]. Завдяки цьому ми зможемо краще зрозуміти механізм функціонування суспільства, попередньо поглянувши на креслення суспільної організації – на ті елементи які об'єднують соціальні групи в єдине ціле. Але це неможливо зробити, якщо ми будемо досліджувати суспільство лише поверхово, не дивлячись в саму її суть. І навіть тоді, коли ми розкладемо суспільство до первісних елементів, на цьому етапі дослідження все ж матимемо незначну частку тієї інформації, яка, по суті, не дає нам повної картини функціональності суспільної будови.

Тоді при яких же умовах ця інформація буде повною? Зауважує автор, це можливо лише за умови складання цих елементів в єдине ціле, що дає нам шанс побачити відношення та взаємозалежності між ними. Такі методи пізнання як аналіз і синтез певного явища є характерними для будь-якої науки, ними послуговується й М. Шаповал. У ході таких досліджень М. Шаповал констатує існування двох наук соціальна статика (учення про форму суспільної організації) та соціальна динаміка (наука про функції суспільства), завдяки яким можна отримати вірогідне знання про суспільство [54, с. 24].

Однак перед тим, як перейти до синтезу, все-таки поглянемо у розібраному вигляді на суспільство М. Шаповала, тобто спробуємо розкласти його до «первісних елементів». М. Шаповал приділяє увагу соціальним відносинам, які розкладає на частини для того, аби деталізувати сутність соціальних актів. Власне, що в розумінні М. Шаповала являє собою складне явище, виникнення якого можливе лише при взаємодії двох і більше людей, під час яких формуються певні відносини один до одного, та синтезується акція та реакція, які передаються від людини до людини, або через простір (пошту, газету, книгу) і час [54, с. 25 – 26]. За таких умов залучена не тільки акція і реакція, але й передавач (сполучник), який

буває двох видів: безпосередній – у тісному колі людей, та передавальний, що розповсюджуються на все суспільство. При таких процесах взаємодії завжди залучені органи відчуття, які допомагають людині сприймати світ через подразнення. У свою чергу, ці передавачі поділяються на фізичні – (предмет, явища) та (умовні – знаки), символи або сигнали [54, с. 26 – 27].

Подальше повторення цих актів між людьми сприяє формуванню однакової поведінки, а вона, безпосередньо, виокремлює їх у певне скупчення (спільноти). Разом з тим, варто пам'ятати, що ці скупчення бувають реальні (дійсні) (родина, держава, партія, церква), у якому люди зв'язані взаємочинністю між собою, мають однакову поведінку, діють за одним планом, в ім'я однієї мети, а також фікційні скупчення (рай, пекло, утопічні суспільства, та ін.), які є лише уявленнями і жодним чином не можуть бути пізнанні людиною. Це з одного боку, а з іншого М. Шаповал наголошує, що шанс на трансформацію уявлення та переходу його від фікції у дійсність є все ж можливою реальністю. Тому що, як пояснює вчений, багато реальних скупчень, які існують на сьогодні, спочатку були лише уявою, «чистою фікцією», але згодом, при певній організації та формі набували дійсності. Таким чином, М. Шаповал хотів сказати, що між реальністю та нереальністю пролягає тонка грань [54, с. 29 – 30].

Необхідно додати, що ці скупчення бувають організованими (родина, наукове товариство), й неорганізованими (всякі короткотривалі формування); закритими (статеве, вікове, касти), відкритими (партія) і проміжними (державна, церква); простими (наукові товариства) та складними (верстви) [54, с. 29 – 31]. Типовою рисою для цих скупчень є класи та національності. Класи, як зазначає М. Шаповал, творяться з потрібної кумуляції осіб, а саме з «професійної-одномаєткової-одноправної» [54, с. 32]. Проте, крім основних, ще існують додаткові риси, які характеризують конкретну соціальну групу – це рівень освіченості, різні мовні компетентності, а також релігійність, державна належність та ін. Водночас, національність виступає своєрідним базисом для формування територіального (земляцтва), лінгвістичного та державного скупчення. У подальшому вони об'єднуються в більш складну систему, яка містить у собі

певні «шари», тобто частини окремих організованих скупчень, що становлять собою суспільну будову, яка пізніше має перерости в державу. Основними складниками, такої системи являються агрегати: села і міста, населення, військо тощо [54, с. 32 – 34].

Однак існування цих агрегатів ще не передбачає створення національної держави. При її формуванні варто враховувати ось такі фактори сили окремої соціальної групи: їхню кількість, солідарність, організованість, поширеність на певній території, існування технічного апарату, темпераменту (вдачу), здібності їхніх лідерів, ступінь іннервації, біологічної та психологічної загрози, етики боротьби (обмеженість чи не обмеженість у виборі засобів боротьби). При врахуванні таких засад, як наголошує М. Шаповал, можна оцінити соціальну силу «скупчення», історичну роль та передбачити наслідки діяльності певної соціальної групи [54, с. 36 – 37].

Окрім цього М. Шаповал звертає увагу також на проблему сутності «держави», «нації», «батьківщини», які за свідченням автора, не тотожні між собою, тому що мають різне призначення в суспільстві. Тут же постає питання як він пояснює ці категорії? Для цього він вибудовує певний алгоритм трактування. Кожна людина як в минулому, так і в сьогоденні, належить до певної держави та підпорядковується чинній владі і законам, які регулюють поведінку всіх індивідів, що проживають на цій території. У свою чергу Батьківщина виступає природним оточенням, де виріс та народився індивід. Там же закладений фундамент його культурної ідентичності під впливом соціального середовища. Оскільки важливим фактором приналежності до певної соціальної групи є мова, то її лінгвістичний характер поступово поширюється на територію, яку займає соціальне скупчення (спільнота). За таких умов, якщо соціальне скупчення займає керівну роль в державі, або організовано державно, тоді *«батьківщина змішується з поняттям патріотизм і переноситься на державу»* [54, с. 51 – 52]. Однак, як свідчить М. Шаповал, все ж ці поняття не збігаються між собою. Бо в одній державі може бути декілька націй, або одна нація може бути в декількох державах, що є характерним і для ХХІ століття. Тоді ж де шукати рідну батьківщину та в якій

країні? М. Шаповала, дає таку відповідь : *«Очевидно там, де <...> вродився, де <...> батьки жили чи живуть, де відбувалася чи відбувається <...> діяльність, де <...> спадщина – батьківщина, дідизна, материзна і т. д. Любов до батьківщини є любов до рідного природного оточення»* [54, с. 51 – 52].

Власне національність індивіда окреслюється як рідне суспільне оточення, поширене на все лінгвістичне скупчення, але це ще не є державою. Оскільки держава, згідно з ідеями М. Шаповала, є своєрідною соціально-організованою спільнотою, яка *«здійснює право вищого володіння на певну територію, в межах якої вона регулює своїми законами поведінку індивідів і скупчень, утримуючи внутрішній лад і організуючи [його] зовнішню охорону»* [54, с. 52].

Отже, держава, в розумінні М. Шаповала, не є тотожним з поняттями батьківщини та нації, бо останні мають інше призначення. Але, коли певна соціальна група на початковому етапі свого державотворення все ж спромоглася зайняти ключові місця у суспільстві, то, звісно, кордони між цими поняттями зникають.

Однак на цьому український соціолог не зупиняється, він продовжує все глибше осмислювати сутність держави. Як і його попередники, задається питанням, коли саме виникла держава? На думку вченого, держава виникає ще в доісторичні часи. Тому, за своєю суттю держава не могла бути безпосереднім свідком свого народження. За своїм характером держава, у розумінні М. Шаповала, постає як історичне явище, яке підлягає постійним змінам, тобто творенню та розпаду. Відтак, на сучасному етапі нам дається можливість як і його попередникам, стати свідками народження нових державних утворень на основі первинної форми. Проте, звідки з'явилася перша держава як форма організації, ось на це питання ще треба дати відповідь. М. Шаповал зауважує, що держава вже існувала в історії як соціальне явище. У якому, змінювалися уряди, владні верхівки, державні межі, але насправді це не свідчило про її народження, а лише – про її продовження та розвиток [54, с. 55].

При розгляді проблеми виникнення держави особливо критикує погляди К. Маркса та Ф. Енгельса, дослідження яких більшою мірою зведені до єдиної

моністичної системи, тобто визнавали лише одну головну причину, яка сприяла формуванню держави [54, с. 55]. Приміром, Ф. Енгельс пояснював виникнення держави з позиції економічної диференціації племен, де держава є продуктом суспільності, розпадом родових класів та постійної боротьби. Тому аби уникнути тотального знищення людства, виникає так звана надсуспільна, надкласова влада, яка мала вгамувати ці конфлікти та втримати їх в межах дозволеного. Вона мала бути вище них, якою і є держава або державна влада [110, с. 181 – 182].

Звісно, М. Шаповал не погоджується з такою гіпотезою. Аргументує це тим, що логіка соціальних актів суперечить ідеям Ф. Енгельса, тому що диференціація та боротьба між класами не могла відбуватися без існування держави. Тобто, ці елементи вже фігурували в певній первинній формі. І пояснює він це дуже просто: у ті часи в будь-якій організації вже існували відносини влади і підлеглості, виникнення яких відбувалося в ході боротьби між скупченнями (спільнотами) за засоби поживи, рибальські та мисливські місця, які безпосередньо пов'язані територією. Тому, як бачимо, боротьба вже існувала до розпаду родового суспільства на класи, а там, де є боротьба, має бути бойова організація, керівний центр, провідники (лідери). Як бачимо вже в первісні часи спостерігалася диференціація на керуючих та підлеглих [54, с. 56].

Далі, М. Шаповал констатує, що така бойова організація, саме і є початковою формою держави, як форма володіння територією, а її еволюція була поряд з еволюцією суспільної диференціації. Результатом цих процесів було формування приватної власності, яке стало можливе завдяки керуючим органам роду, що ревно захищали свої привілеї. Подальша еволюція роду в плем'я сприяло розширенню керуючого осередку, який присвоїв собі нові функції, що включали в себе не лише право керувати війною, але й судити, вирішувати конфлікти, виконувати релігійні та ритуальні обряди та встановлювати норми поведінки [54, с. 56]. І, як бачимо, такі функції є характерними для сучасної держави. Надалі ці керуючі осередки усе відкритіше діяли у власних інтересах: вони починають брати більшу частину воєнної здобичі, впроваджують податки на свою користь за виконання громадських функцій. З розвитком ускладнюються функції та диференціація класів, де панівна

верхівка все більше примножувала свої статки та відокремлювалася від іншої категорії суспільства. Як говорить М. Шаповал: «<...> логіка інтересів, гнана інстинктами панування, розмноження, самоохорони, розвивала державу», а самі класи виступали безпосередньою функцією держави [54, с. 56].

Тому, як констатує науковець не бог, не дух, не договір і не тим паче диференціація сформували державу, а гуртова боротьба за ресурси, необхідні людині, які вміщені у природі й території та формувалися під впливом панівних класів. Однак для сучасності така форма організації держави є застарілою і потребує поступового переосмислення. Вона не має бути інструментом для задоволення потреб панівної верстви, навпаки її завдання полягає у формуванні порядку, охороні спільних інтересів населення, забезпечення суспільної та рівної справедливості, правосуддя. Держава має виступати рушійною силою культурного розвитку та бути організованою не класом, а народом на відповідній території. Паралельно з цим український соціолог виокремлює декілька форм організації держав: монархія (абсолютна та конституційна монархія), президентська республіка, аристократична республіка, (яка поступово еволюціонує в олігархічну форму правління), демократична республіка (лже-демократія), конфедерації, федерації, мандати, унії та ін. [54, с. 57 – 58].

Звісно на цьому М. Шаповал не зупиняється та окремо приділяє увагу чинникам (рушійним силам) формування суспільства. Особливо, при розгляді суспільних чинників критично ставиться до моністичних поглядів марксистів та більшовиків. Оскільки зведення всього до одиничного фактору є недоречним, адже причиною будь-якого явища виступають всі наявні чинники або обставини, що його творять. Вони взаємозалежні і не можуть існувати та виступати окремо один від одного. Для того, щоб зрозуміти всю сутність явища, треба зрозуміти його причини (рушійні сили), які сприяли формуванню цього явища [54, с. 177].

Однак як це зробити? На думку вченого, це можливо лише за умови розкладання причини на окремі елементи, у такому випадку ми зможемо виокремити ці рушійні сили, як вони взаємодіють між собою, звідки вони взялися, при яких факторах відбувається їх зміна і за яких умов їх можна скласти та

повторно відтворити цей процес. У результаті ось такої дії з певним явищем дасть можливість не лише зрозуміти його суть, але опанувати та керувати ним [54, с. 177].

На перший погляд такі дії дозволили б нам знайти відповіді на всі питання, але це не реально, тому що ми не можемо пізнати увесь світ, він безмежний. Пізнаємо одне явища, на їхньому місці з'являються ще десять і так до безкінечності. Проте, у цьому вся суть науки – дізнаватись, щось нове і якби ми знайшли відповідь на всі питання, то в чому був би сенс існування самої науки [54, с. 177].

Тому, усвідомлення цих чинників їх зв'язків є частиною наукового фундаменту. Для подальшого розуміння спадщини М. Шаповала треба дати відповідь на питання: Як науковець розуміє чинники суспільних явищ? Що є причиною суцього у контексті концепції М. Шаповала? Хтось, мабуть із церковників скаже, за свідченнями М. Шаповала, що Бог це міра всіх речей. Він є першопричиною всіх подій у суспільному житті від створення держави, суспільства, до революцій, війн, переворотів, пограбувань тощо. Щодо останніх явища, віруючі наголошуватимуть, що це є покарання за «гріхи». Тут же, у вченого постає питання: а за якої причини люди грішать? Цікаво те, що якщо *«Бог є причиною всього, то значить він є причиною гріха. Отже, коли «гріхи» діються з його волі, то за що він потім карає людей, коли дозволяє попереду грішити? На це віруючі не мають відповіді, або викручуються тим способом, що грішать люди не з волі бога, а якраз проти його волі. Значить, бог не може заборонити людям гріха, а це значить, що він не всесильний, одне може, а іншого не може»* [54, с. 178]. Із цього М. Шаповал констатує, що Бог не може бути першопричиною, бо відтак впливає, що грішники є могутнішими за Бога, оскільки останній не може перешкодити їхнім діям.

Одночасно з цим твердженням в історії людства панує інша думка, що все діється з волі людей. Цікаво, а чи насправді це так? М. Шаповал однозначно говорить, що це неправда, пояснюючи це тим, що від нас багато чого не залежить. Приміром, нам не підконтрольні катаклізми, ми не можемо за власним бажанням

відмінити ураган та руйнівні наслідки після нього. Повернути людей, які загинули в наслідок цих подій. Багато у нашому житті робиться проти нашої волі. Таким чином, як божа так і людська воля є хибними чинниками в нашому розумінні. Істинним, як наголошує М. Шаповал, є те, що у світі будь-яка подія має свої причини, які не підпорядковані людській волі, а навпаки є протилежними їй. Вся істина лежить у відношеннях між предметами та силами, що рухають світом, діють у природі, в людях, тваринах тощо. Природа ж за своєю суттю рухається та є властивістю матерії [54, с. 178 – 180].

Ще одним аргументом, який висуває М. Шаповал, є неможливість розглядати явище через одиничну систему, адже навіть сама людина є набагато складнішою системою. По-перше, людина це є фізичне тіло, яке підпадає під закони фізики; по-друге, є живим організмом тобто підлягає біологічним законам; по-третє, ми є свідомими істотами, які підлягають законам психології та силам суспільного життя. І якби людину розглядали лише з одного боку, то вона була б одноманітною і не спроможною до існування та вдосконалення [54, с. 181]. Отже, можна констатувати, що моністична система не є універсальною та має безліч недоліків, які не враховують багато факторів при дослідженні формування суспільства і держави.

М. Шаповал, з посиланням на дослідження Г. Спенсера, чеського соціолога Е. Халупного, американського соціолога Е. Росса визнає їхні класифікації чинників формування суспільства. Проте, найбільш імпонує йому класифікації професора А. Зеленого та П. Сорокіна, які за свідченням українського соціолога є більш досконалими та висвітлюють у повній мірі ті основні рушійні сили, які відіграють важливу роль у формуванні суспільства та держави. Відповідно до цієї схеми, за свідченням М. Шаповала, можна виокремити чотири відділи, що впливають на формування суспільства, а саме:

1. Чинники космічні (фізико-хімічні):
 - а) прості (світло, тепло, звук, вогкість, колір, електрика та ін.);
 - б) складні (клімат, розподіл води і суші, річки, ґрунт, пори року, чергування дня і ночі і т. ін.) [54, с. 181];

2. Чинники біологічні (живі сили):

а) внутрішні спонуки людини (потреби живлення, розмноження, самозахисту особи, самозахисту гурту, несвідомого уподобання, руху і далі – біологічні: спадковість, звички, сон, спокій, гра, т. ін.);

б) зовнішні біологічні чинники (рослини і тварини).

3. Чинники психічні:

а) ідеї (знання і вірування, а зокрема наука і релігія);

б) почуття–емоції (зокрема, мистецтво);

в) воління (зокрема право і етика).

4. Соціальні чинники:

а) суспільні форми: поділ природи, поділ праці, інші складні чинники;

б) витвори як чинники (мова, література, техніка тощо) [54, с. 181 – 182].

Отже, на другому етапі свого життя М. Шаповал поглиблено вивчає соціологію. У межах логічного позитивізму прагне обґрунтувати сенс науки, її особливості та важливість для сучасної цивілізації. Центральним в його дослідженні стало вивчення таких категорій, як держава, суспільство, нація, батьківщина, рушійні сили та багато інших. Поставив за мету допомогти у такий спосіб українцям, які опинилися за межами України; одночасно підготувати ґрунт серед цієї молоді для подальшого відродження Великої України. Вона у майбутньому мала стати тією рушійною силою, яка б об'єднала українців емігрантів з усіх куточків світу у єдиний фронт заради звільнення України з-під більшовицького панування.

Оскільки, як зауважив М. Шаповал, стара українська еліта на той період вже не була спроможна це зробити, тому що не дійшла єдиного взаєморозуміння щодо майбутнього України. Відтак, не поступаючись своїми переконаннями вони не змогли втримати Україну, а це безпосередньо привело до негативних наслідків. Тому, М. Шаповал сконцентрував увагу саме на вихованні молодого покоління, яке стало б фундаментом українського суспільства. Навіть після смерті у 1932 році, ідеї М. Шаповала, продовжували жити, а його науковий доробок активно розглядали у європейській та вітчизняній традиції як у минулому, так і в сьогоденні.

Висновки до першого розділу

У першому розділі дисертаційної роботи на основі *проблемно-хронологічного та класифікаційного методів* дослідження наукової літератури, яка висвітлювала громадсько-політичну, публіцистично-журналістську та наукову діяльність М. Шаповала, було з'ясовано, що інтерес до спадщини українського соціолога проявлявся ще в розвідках діаспорних вчених, але поглибленого характеру набув лише за часів незалежності України.

Виявлено, що наукові розвідки стосовно дослідження еволюції соціологічних поглядів М. Шаповала, можна поділи на два періоди. *Перший період* охоплює хронологічні рамки з 1919 по 1990 р., який представлений виключно у діаспорній історіографії, де дослідники української діаспори безпосередньо концентрували увагу на формуванні громадсько-політичного портрету М. Шаповала, крізь призму вивчення його біографії, художньо-публіцистичних, політичних праць, а також були зроблені перші кроки у дослідженні його наукової спадщини в царині соціології. *Другий період* припадає на кінець ХХ ст. та початок ХХІ ст., для якого є характерним репрезентація наукової спадщини М. Шаповала у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Саме в цей час, дослідники приділили увагу не тільки громадсько-політичній, але й науковій діяльності М. Шаповала у царині соціології та суспільних наук.

Отже, було з'ясовано, що починаючи з 1919 р. ХХ ст. до початку ХХІ ст., відбувався активний розгляд наукової спадщини М. Шаповала: з одного боку суто в контексті соціології, де окреслено загальні риси соціологічної теорії вченого, а з іншого - приділено увагу окремим аспектам його наукової діяльності в царині філософії, історії, педагогіки, журналістики, релігієзнавства та ін., а також громадсько-політичної діяльності.

Поряд з цим відбувалося висвітлення науково-політичного шляху М. Шаповала, який поступово спрямовував його до наукового пізнання. Тому, спираючись на *біографічний та нарративний методи*, було простежено трансформацію поглядів вченого щодо розвитку України та українського

суспільства під час громадсько-політичної, революційної, журналістської діяльності (1909 – 1919 рр.) та їхню подальшу проєкцію на пошукову діяльність у царині соціології під час еміграції (1919 – 1932 рр.). У результаті це дозволило виокремити теоретико-методологічний потенціал соціологічної спадщини та концептуальні ідеї, над якими працював М. Шаповал, перебуваючи у Чехословаччині, а також сприяло виокремленню головних напрямів наукових розвідок вченого, які розкривають соціальне та духовне життя українців, їх ідентифікацію та становлення як вільних і самодостатніх особистостей, а також причини і наслідки соціальної революції, шляхи відродження української держави та розробку концептуальних ідей щодо побудови соборної та незалежної України.

У подальшому, відштовхуючись від результатів попереднього завдання, було репрезентовано розуміння М. Шаповалом ролі соціології як науки, що дозволяє виховувати свідомих громадян, які краще будуть орієнтуватися у соціальних процесах і явищах, в ефективному керуванні країною, раціональному та обґрунтованому впровадженню тих чи інших реформ, та підготовки нової громадсько-політичної еліти, яка вже буде обізнана в управлінні країною. Це була головна мета наукових пошуків М. Шаповала, адже вони екстраполювалися виключно на українське суспільство початку ХХ ст., тому що в розвитку соціології український вчений вбачав шлях до визволення, що дозволить українській нації розірвати кайдани неволі та почати будувати власне майбутнє. Проте відсутність вітчизняної соціології ускладнювало процес підготовки свідомих громадян України, а тому необхідно було спочатку закласти основи цієї науки, яка б дозволила пізнати українське суспільство у повній мірі. Водночас без відповідних соціологічних методів, які б відповідали українським реаліям початку ХХ ст., реалізувати це було майже неможливо, а тому М. Шаповал розробляє власну «Програму соціологічний досліджень».

РОЗДІЛ 2.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВНОСТІ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ М. ШАПОВАЛА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

2.1. Соціологічна теорія М. Шаповала стосовно суспільства і його структури

Як уже підкреслювалося вище, соціологія як наука в першій половині ХХ ст. перебувала на початковому етапі свого формування, тому не винятком було те, що існували різні тлумачення теорії суспільства та його структури, але на цьому ми не будемо концентрувати увагу, на наш погляд, з цього питання написано достатня кількість публікацій, а тому, в нашій роботі сконцентруємося на детальному вивченні понятійного апарату М. Шаповала, щодо «абстрактного» та реального розуміння суспільства і його структури,

У своїх наукових розвідках М. Шаповал розглядає суспільство як сполучення людей, які взаємопов'язані між собою певними відносинами, що в сукупності формують загальну систему взаємодій [54, с. 22]. Ця система взаємодій базується на поведінці (акції) однієї або групи осіб, яка в подальшому спричиняє поведінку (реакцію) інших людей [45, с. 35].

Вивчаючи предмет соціології, М. Шаповал дійшов висновку, що суспільство є найвищим поняттям про взаємовідносини між індивідами, тому що кожна людина є частиною суспільства («спільником», «соціусом»), які відносяться до певних «гуртів», «скупин», «верств», «агрегатів», «громад», тобто належать до тих елементів суспільства, що задовольняють на певному етапі інтереси і цілі цієї особистості. Однак за певних обставин можуть переходити з однієї громади в іншу, змінювати свою партійну приналежність, переїжджати до іншої країни, але в будь-якому випадку залишатимуться в межах суспільства [41, с. 33].

Саме в суспільстві сконцентрована можливість здобувати та розподіляти життєво необхідні засоби до існування шляхом співробітництва, які основані на принципі суспільного розподілу праці, адже це є необхідним процесом, оскільки,

різні групи спеціалізуються на неоднаковому виробництві предметів і продуктів, то це неминуче веде до обміну результатами діяльності, що й породжує взаємодію між людьми [71, с. 15].

М. Шаповал акцентує увагу на соціальних актах, які є складним соціальним явищем, виникнення яких можливе лише при взаємодії двох і більше людей. У процесі чого формуються певні відносини один до одного, та синтезується акція та реакція, які передаються від людини до людини, або через простір (пошту, газету, книгу) і час. За таких умов залучена не тільки акція і реакція, але й передавач (сполучник), який буває двох видів: безпосередній – у тісному колі людей, та передавальний, що розповсюджуються на все суспільство. При таких процесах взаємодії завжди залучені органи відчуття, які допомагають людині сприймати світ через подразнення. У свою чергу, ці передавачі поділяються на фізичні – (предмет, явища) та (умовні – знаки), символи або сигнали [54, с. 25 – 27].

Подальше повторення цих актів між людьми сприяє формуванню однакової поведінки, а вона, безпосередньо, виокремлює їх у певне скупчення (спільноти). Разом з тим, варто пам'ятати, що ці скупчення бувають реальні (дійсні) (родина, держава, партія, церква), в якому люди зв'язані взаємочинністю між собою, мають однакову поведінку, діють за одним планом, в ім'я однієї мети, а також фікційні скупчення (рай, пекло, утопічні суспільства, та ін.), які є лише уявленнями і жодним чином не можуть бути пізнанні людиною. Це з одного боку, а з іншого М. Шаповал наголошує, що шанс на трансформацію уявлення та переходу його від фікції у дійсність є все ж можливою реальністю. Тому що, як пояснює вчений, багато реальних скупчень, які існують на сьогодні, спочатку були лише уявою, «чистою фікцією», але згодом, при певній організації та формі набували дійсності. [54, с. 29 – 30].

Таким чином, М. Шаповал хотів сказати, що між реальністю та нереальністю пролягає досить тонка грань.

Необхідно додати, що ці скупчення бувають організованими (родина, наукові товариства), які мають чітку ієрархію розподілу обов'язків і функцій між керівниками і підлеглими, а також неорганізованими, які належать до тимчасових

формувань (юрба, гурт, стовпища); закритими (статеві, вікові, касти), відкритими (партія), і проміжними (держава, церква); простими (наукові товариства) та складними (верстви) [54, с. 29 – 32].

Типовою рисою для цих скупчень є класи та національності. Класи, як зазначає М. Шаповал, творяться з потрійної кумуляції осіб, а саме з «професійної-одномаєткової-одноправної». Проте, крім основних, ще існують додаткові риси, які характеризують конкретну соціальну групу – це рівень освіченості, різні мовні компетентності, а також релігійність, державна належність та ін. Водночас, національність виступає своєрідним базисом для формування територіального (земляцтва), лінгвістичного та державного скупчення. У подальшому вони об'єднуються в більш складну систему, яка містить у собі певні «шари», тобто частини окремих організованих скупчень, що становлять собою суспільну будову, яка пізніше має перерости в державу. Основними складниками, такої системи являються агрегати: села і міста, населення, військо тощо [54, с. 32 – 34].

Однак існування цих агрегатів ще не передбачає створення національної держави. При її формуванні варто враховувати ось такі ознаки окремої соціальної групи:

1. кількість,
2. солідарність,
3. організованість,
4. поширеність на певній території,
5. існування технічного апарату,
6. темперамент (вдача),
7. здібності їхніх лідерів,
8. ступінь іннервації,
9. біологічну та психологічну загрозу,
10. етику боротьби (обмеженість чи не обмеженість у виборі засобів боротьби) [54, с. 36 – 37].

При врахуванні таких засад, як наголошує М. Шаповал, можна оцінити соціальну силу скупчення, історичну роль та передбачити наслідки діяльності певної соціальної групи [54, с. 36 – 37].

Далі розглянемо, більш детально з чого складається суспільство, тобто його соціальна структура, яка за твердженням М. Шаповала, є сукупністю всіх різниць (потреб і властивостей особняків) в суспільній будові [41, с. 34].

Сама «суспільна будова», як і будинок складається з різних елементів, які доповнюють одна одну, та формують певну стійку конструкцію, але щоб зрозуміти її принцип побудови необхідно, як нерідко писав у своїх дослідженнях М. Шаповал, розібрати її до найменших дрібничок, а потім зібрати від початку до кінця, щоб зрозуміти як це все загалом працює. Тому, на наш погляд, будемо при викладі соціальної структури суспільства М. Шаповала, дотримуватися його поетапного викладу, що дозволить в загальній картині сконструювати суспільство М. Шаповала.

На основі опрацьованої літератури, можна, твердити, що суспільство М. Шаповала складалося із простих, дрібних і складних скупчень, які при взаємодії об'єднуються навколо суспільних агрегатів, а в свою чергу при дотриманні всього алгоритму будівництва трансформуються в громади, які є вищою формою суспільних скупчень [41; 54]

Зі свого боку прості скупчення, які бувають закритого та відкритого типу діляться на породи, гуртування, спілки і товариства [41, с. 33]. При закладанні основ суспільства на перше місце, як наголошує М. Шаповал, треба ставити біологічні (вроджені) групи (породи): раси, стать, вік, шлюбні пари, родина, роди та ін. [54, с. 41]. Ці групи формуються, як стверджує М. Шаповал, природним чином і не залежить від нашої волі [41, с. 33], тому що об'єднують навколо себе величезну масу елементів, які впливають на хід суспільного життя, тобто на поведінку людей [54, с. 111]. Наприклад, расові скупчення, які характеризуються вродженими фізичними відмінностями й досі витворюють расовий антагонізм (змагання), де відбувається спеціальна диференціація за певними прикметами, які можуть об'єднувати або роз'єднувати людей. Водночас, статеві (поголів'я)

скупчення впливають на своєрідну поведінку індивідів та їхнє становище в суспільстві, що нерідко призводить до постійної боротьби за рівноправність між чоловіком і жінкою, що в сукупності спричиняє до виникнення маленьких скупин (груп). Далі вікові (гурти) скупчення провокують виникнення суспільної диференціації, де об'єднання в окремі солідарні гурти відбуваються за віковими ознаками, тому нерідко виникають такі явища, як конфлікт старшого і молодшого поколінь. Однак на відміну від расових та статевих скупчень, перехід з однієї вікової групи в іншу є можливим з плином часу, де кожне покоління опиняється в тій самій ситуації, що і їхні попередники [54, с. 41, 44, 46; 41 с. 25].

Надалі формуються родині скупчення, які за твердженням М. Шаповала, є легальними, (біо-соціальними) або перехідними спілками, які формуються на межі біологічних і соціально-психологічних скупчень, що включають в себе подружню пару і дітей, які зв'язані кровними узами між її учасниками. [54, с. 47]. Головним завданням таких «скупин» є виховання дітей, але в залежності від того типу родини (патріархальної, індивідуалістичного чи посереднього (нестійкого)) залежатиме загальний характер суспільства [41, с. 26; 54, с. 50].

Поступово люди гуртуються в напівсвідомі, неорганізовані об'єднання, до яких належать мовні, земляцькі (територіальні), маєткові, рівноправні скупчення. Всі вони грають важливу роль при творенні суспільства. Приміром мовного (лінгвістичного) скупчення, що об'єднує людей на основі спільності мов, та «солідаризує» їх при виникненні конфліктних ситуаціях з іншими «мовними гуртуваннями» [54, с. 68; 41, с. 26].

Не менш важливу роль у формуванні суспільства відіграють «земляцтва» (територіальні скупчення), які виникають завдяки місцевості, де проживають люди, поряд один з одним, та під впливом біологічно-космічних чинників (при стихійних лихах, розподілі господарської вигоди чи творяться з окремих національних груп, які проживають за межами своєї країни на ін. територіях), та формують солідарність між ними, або як інакше називає М. Шаповал «почуття суспільства», які змушують об'єднуватися незалежно від бажань [41, с. 26; 54, с. 80 – 81]. Разом з тим, мовно (лінгвістичні) та земляцькі (територіальні) скупчення за умови

поширення своєї хуторянської, «батьківщини» на цілу націю, яка буде скріплена державою та однаковою системою виховання, постійним переміщенням населення з одного місця в іншу, сприятиме прищеплюванню почуття великого земляцтва та формуватиме «національну державу» [54, с. 83].

Там же будуть формуватися різномаєтні (маєткові) гуртування (скупчення), де є заможні та бідні, які постійно перебувають у ворожнечі, між собою, через нерівномірність накопиченого капіталу, що в результаті є чинником гуртування людей [41, с. 26; 54, с. 77 – 78].

Одночасно переплітаються «рівноправні гурти», для яких є характерним наявність привілейованих, рівноправних, правнообмежених та безправних скупчень. Головними причинами утворення таких скупчень є приналежність до ін. раси, релігій, жіночої статі, через вік, професії, політичні погляди, бідність, а так як складається з двох шарів керуючого і підлеглого, то є організованою групою, де виникає не рівноправний розподіл прав і обов'язків, що призводить до антагонізмів і боротьби [54, с. 84] Кардинальна зміна відбувається лише під час революції. Тут же утворюються «спілки і товариства», які свідомо організуються людьми з певною метою, для задоволення своїх потреб і інтересів [41, с. 26 – 27]. До них належать релігійні, професійні, партійні скупчення, які також відіграють важливу роль при «суспільному будівництві». Приміром, релігійні спілки – як пише М. Шаповал, грають важливу роль, при регулюванні суспільного життя і його витворів та у своїй символічній складовій, крізь призму ідеї та авторитету «Бога» формує символічне уявлення авторитету суспільства [54, с. 94].

Поряд формуються професійні (спілки) скупчення, що характеризуються постійною зайнятістю в певній сфері діяльності, яка супроводжується отриманням відповідних матеріальних благ, що задовольняють потреби людини для її існування [54, с. 70]. Ці професійні скупчення грають важливу роль, як твердить М. Шаповал, при формуванні зв'язку між мовними, правовими, маєтковими та за певних умов релігійними ознаками які формують касту (Індія) [41, с. 27].

У свою чергу вони діляться на «суспільно-професійне скупчення (групи)», які бувають організованими та неорганізованими людьми, але все рівно належать

до певної професійної групи (селяни-хлібороби, промисловці, торговці, фінансисти, адміністратори, учені, лікарі і т. д.), які спеціалізуються на виконанні різноманітних суспільних функцій, що утворює «суспільний поділ праці», адже є залежними один від одного, тому що спеціалізуються на виробництві різноманітної продукції або послуг, які необхідні для функціонування суспільства, а це спонукає людей до необхідного обміну продуктами праці, а їхній зв'язок, як наголошує вчений, сприяє формуванню *«системи народного або суспільного господарства»* [54, с. 70].

Окрім цього до «професійних скупчень» – належать «технічно-професійні групи» (підприємства, установи, організації), для яких характерний технічний розподіл функціональних обов'язків, що спрямований на отримання одного досконалого продукту [54, с. 71].

Далі М. Шаповал наголошує, що в залежності від приналежності до певної професії, можна умовно поділити «професійні групи» на дві сфери зайнятості: духовної праці (політики, урядовці, професори, письменники, учені, інженери, духовенство та ін.); фізичної праці (селяни, робітники, ремісники т. і.). Однак з цим М. Шаповал зауважує, що це є умовний розподіл праці, адже в обох випадках, як робітник, так й інтелігенція витрачають при виробництві продукту духовну й фізичну енергію [54, с. 71].

Поряд з цим М. Шаповал зауважує, що професія є тим елементом суспільства, яка нав'язує людям, так звану їхню «точка зору», тобто людина розглядає певну ситуацію та виробляє моральні цінності в залежності від професійної приналежності [54, с. 72].

Адже, як твердить М. Шаповал, тут присутня так звана «професійна психологія», яка є виразом того, що складає професійну характеристику людини, тому що професія кладе на ідеології, смаки, звички людей, на всю її поведінку свій відбиток, вона робить людей подібними, а з подібності, як твердить вчений, виникає і солідарність, а з солідарності – і професійна організація, яка відбувається в межах національностей, держав, а також на всесвітньому масштабі, однак хоча ця

організація є могутньою, але все ж не абсолютною при «суспільному будівництві» [54, с. 73 – 74].

Ще одним важливим елементом для «суспільного будівництва» є партійні скупчення, які домагаються політичної мети, тобто отримання влади в суспільстві і змоги керувати ним відповідно до партійної програми. Всі ці партійні скупчення М. Шаповал, в залежності від обсягу інтересів і груп, розподіляє на чотири різновиди: індивідуально-егоїстичні; групово-егоїстичні, класові, соціально-реформаційні партії [54, с. 100, 102 – 103].

Поряд із вище розглянутими скупченнями ще існують «дрібні» скупчення, які також грають важливу роль в суспільстві, тобто ті, що задовольняють різноманітні потреби людей, а саме: розумово-пізнавальні (наукові та науково-аматорські установи); естетично-чуттєві (мистецтво, спорт, розваги, та ін.); «вольові спонуки, бажання чину та активності» (добродійні та змішані організації, науково-мистецькі товариства (ліги, братства і т. п.), господарські об'єднання (кооперативи, акційні спілки та ін.)). В підсумку М. Шаповал стверджує, що в сукупності вони складають основні форми простих людських об'єднань [54, с. 111 – 112; 41, с. 27].

Однак при їхній комбінації утворюються набагато «складніші скупчення» (верстви), до яких можна віднести касти, нації і класи. Приміром, касти які є характерним для Індії, формуються за родинними, професійними, релігійними, правовими, маєтковими, а також частково расовими і мовними ознаками [54, с. 135].

Водночас нація бере свій початок з «племен», які об'єднується по лінії мови, релігії, раси, далі перехідний етап, який М. Шаповал називає «народністю», що утворюється по мовній та територіальній ознаці, а та у свою чергу при поєднанні мовних, територіальних і державних гуртувань утворює націю [54, с. 149 – 151; 41, с. 26].

Окрім цього є «суспільні класи», які формуються за професійними, одномаєтковими та одноправними «лініями об'єднання». Приміром, селянин живе з фізичної хліборобської праці (професії), бідний, упосліджений в правах; капіталіст

живе з надвартості (з нетрудового прибутку), заможний, привілейований; поміщик живе з ренти, заможний, привілейований; робітник живе з наймацької праці, бідний, упосліджені в правах; урядництво живе з наймацької духовної праці, напівмаєтні та напівпривілейовані. Як твердить М. Шаповал, це як видно основними рисами класу є (професія, однаковий маєтковий стан і однакове правове становища), так же наголошує, що в окремих класах можуть бути додаткові риси, це як певний рівень освіти (селянство і робітництво малоосвічене, поміщики, капіталісти і урядництво – більш освічені), різні мови, релігії, державна приналежність та ін. [54, с. 32 – 33].

У результаті, як стверджує М. Шаповал, як прості, так і складі скупчення об'єднані єдиною метою, які концентруються в «суспільних агрегатах» (фабрики, університети, школи), а ті в свою чергу переходять у вищі форми суспільних скупчень, якими є громади (село, місто, держава) [54, с. 161 – 163; 41, с. 34].

Отже, як бачимо, суспільство по суті є об'єднанням гуртів, скупин, верств, агрегатів та громад, над якими стоїть держава, що захищає та підтримує соціальні відносини всередині країни.

2.2. Соціологічна теорія «неповного суспільства» М. Шаповала

Перебуваючи з 1919 р. в еміграції, М. Шаповал, на основі соціологічного аналізу, неодноразово у своїх працях вказував, що напередодні 1917 р., українське суспільство, було «неповним» [70, с. 98].

Щоб чітко зрозуміти на чому базувалося таке твердження соціолога, треба поглянути на соціальну структуру українського суспільства початку ХХ ст., але перед цим, на нашу думку, необхідно дати чітке визначення поняттям «повного» та «неповного» суспільства М. Шаповала. На думку вченого, будь яке *повне суспільство* має вмещувати у собі всі «логічні категорії суспільства, як організації», яка задовольняє в повній мірі потреби всіх учасників цього процесу [71, с. 21]. До таких категорій він відносив: а) орган хліборобства; б) орган промислу; в) орган торгівлі, фінансів, транспорту та ін.; г) органи адміністрації та

політичного керівництва; д) орган духовної культури і ідеологічного керівництва, наука, мистецтво, розваги, релігія і ін.; у) орган бойової охорони як зовнішньої, так і внутрішньої, тобто військо, флот, поліція тощо [70, с. 98].

Власне, таке суспільство має представляти собою економічну, політичну, культурно-психологічну незалежну організацію, яка самостійно продукує, споживає, обмінює та охороняє свої інтереси як на внутрішній, так і зовнішній авансені. Одночасно стає джерелом «культурних цінностей», організації громадсько-політичної, морально-етичної свідомості кожного індивіда. Водночас має під власним контролем військо, правові органи, а також бере активну участь у вихованні «членів суспільства», для формування *«солідарності всієї суспільної цілості»* [71, с. 22]. Окрім цього тримає у своїх руках науку, літературу, та пресу, бо як зазначив М. Шаповал, *«все це є органами для скріплення психічного зв'язку суспільства і усвідомлення його інтересів»* [71, с. 22]. Головною характерною рисою такого самостійного суспільства, як стверджує М. Шаповал є *«самооцінка своїх цілей і намірів, суверенне ставлення мети і розвиток своєї організації без сторонніх санкцій»* [71, с. 22].

Загалом, як стверджує М. Шаповал, коли всі соціальні функції сконцентровані в межах однієї нації, як приклад у *«німців, французів, італійців, росіян, чехів, угорців»*, то для таких суспільств характерний внутрішньо-національний розподіл праці, який пов'язаний між собою єдиною мовою, що дозволяє говорити про цілісність такого суспільства. Поряд з цим, *«неповне»* є прямою протилежністю *«повному»* суспільству та характерне для поневолених корінних націй, які відстороненні від виконання важливих соціальних функцій на власній території [70, с. 98 – 99]. Для яких притаманним є *«відсутність життєвої філософії»* у розбудові власної окремої культури, застій або слаборозвинена *«політична активність»*, а також наявність *«напівсвідомої нації»*, щодо ідентифікації своєї приналежності до певної соціальної групи [55, с. 8 – 9]. Такі нації задіяні в трудовій сфері, які повністю відстороненні або не грають занадто важливої ролі у вирішенні соціальних питань у зв'язку зі своєю малопомітною

кількісною перевагою в управлінських, освітніх, економічних сферах суспільства [70, с. 97 – 98].

Однак, чи було це характерним для українського суспільства на початку ХХ століття? Це можливо з'ясувати, як наголошує М. Шаповал, лише завдяки пізнанню загальних основ і законів суспільного життя, які дозволять окреслити співвідношення «суб'єктивно творчих» та «об'єктивних сил національного зв'язку» на відповідному етапі розвитку суспільства [71, с. 13]. Дослідити це можливо, завдяки «Критеріям соціальної могутності групувань», які складаються з чотирьох пунктів: 1) кількісної переваги та територіальної розповсюженості певної соціальної групи; 2) рівня організованості; 3) рівня солідарності в цій соціальній групі; 4) та якості технічного апарату [80, с. 6]. Відтак на основі таких критеріїв, можна дізнатися, на якому етапі перебуває окрема соціальна група щодо готовності у перейманні на себе всіх соціальних функцій в суспільстві.

Як же склалася ситуація українського суспільства на початку ХХ століття? Для цього необхідно звернутися до аналізу статистичних даних, що й зробив свого часу М. Шаповал.

Оперуючи статистичними даними М. Кордуби щодо загальної чисельності населення Правобережної, Лівобережної, Степової України та Західних земель (Буковини, Галичини, Підкарпаття), М. Шаповал доходить висновку, що загальна чисельність населення Україні станом на 1914 р. становила 46.012.000 осіб, які проживали на території, загальною площею у 739.162 км² та різнилися багатонаціональністю (див. таблицю № 1) [44, с. 6 – 7].

Таблиця № 1

Національний склад населення України на 1914 р.

(у % до загальної чисельності)

Це населення цілої України складалося:

з	32662000	українців	або	71.0%
"	5376800	росіян	"	11.7 "
"	2079500	поляків	"	4.5 "
"	3795760	жидів	"	8.2 "
"	871270	німців	"	1.9 "
"	435540	волохів	"	0.9 "
"	159240	болгарів	"	0.3 "

"	104780	греків	"	0.2 "
"	39400	вірменів	"	0.1 "
з	37780	чехів		
"	32960	мадярів		
"	27570	черкесів		
"	23240	татарів		1.2 "
"	22720	турків		
"	12570	словаків		
"	10000	білорусів		

Джерело: М. Шаповал Велика революція і українська визвольна програма [44 с. 6 – 7].

Запропоновані дані 1914 р., як стверджує М. Шаповал, дають можливість заглибитися в сутність соціальної структури українського суспільства початку ХХ ст. та її трансформацію під управлінням Австро-Угорської і Російської імперій [44, с. 7]. На перший погляд, можна з упевненістю сказати, що українська етнічна група за своєю чисельністю становила більшість, а тому на передодні революційної боротьби 1917 р. представляла собою значну силу, яка могла протистояти будь-якому зазіханню з боку інших державно-національних соціальних груп.

Однак, в реальності розстановка сил була дещо іншою, що впливала із загальної картини соціального розподілу праці, або точніше залученості тієї або іншої соціальної групи до виконання відповідних функцій в суспільстві. Оперуючи даними перепису населення 8 губерній довоєнного періоду Великої України, М. Шаповал звертає увагу на міжнаціональний розподіл праці (*див. таблицю № 2*) [44, с. 7].

Таблиця № 2

	Українці	Росіяне	Жиди	Поляки
Хліборобство і добування сировини.....	90.0%	18.0%	2.5%	51.0%
Обробка продуктів (промисловість).....	3.6%	21.0 %	32.0 %	14.0%
Торгівля.....	0.9%	14.0 %	48.0%	6.0 %
Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5.5 %	47.0%	17.5 %	29.0
	100 %	100 %	100 %	100 %

Джерело: М. Шаповал «Велика революція і українська визвольна програма» [44, с. 7].

Згідно даних таблиці, концентрація українського населення відбувалося більшою мірою в аграрній сфері, аніж культурно-просвітницькій, військовій, економічній та політичній сферах. Відповідно до цього, М. Шаповал наголошує, що у відсотковому співвідношенні понад 90 % українців належало до селян, тобто проживало в сільській місцевості і лише 10 % у місті, із яких 6-7 % належали до ремісників і пролетаріату та 2-3 % до трудової інтелігенції [55, с. 5]. З якої до 1 % належали дрібні службовці, урядовці та вільні фахівці і лише 1 % українців належав до пануючого класу [70, с. 98].

Далі в культурному плані українська національність поділялася на – неписьменних 60 % [40, с. 8] і письменних – 40 % із них з вищою освітою 1/4 9%, всі інші на *«пів-письменні чи люди з нижчою освітою»*, які належали до категорії *«підпанків і полупанків (пів-інтелігенції)»*, з яких формувався *«наймитський персонал в чужих державах і приватних установах, приватних підприємствах, службово-технічний персонал, що працює в містах на чужу соціальну організацію, та дрібні підприємці»* [55, с. 5].

Власне, як підкреслює М. Шаповал, «міжнаціональний» розподіл праці в українському суспільстві замість «внутрішньо-національного», який характерний для державних націй, породив велику прірву в балансі сил, адже українці концентрувалися в сільській місцевості, тому були відсторонені від виконання важливих соціальних функцій в публічній адміністрації, промислі, торгівлі, транспорті і комунікації, науці, освіті і суспільному вихованні, через те український народ є нацією соціально-неповною» [55, с. 5]. Тому що не виконує усіх соціальних функцій, для прикладу М. Шаповал приводить схематично соціальний розподіл праці в українському суспільстві початку ХХ ст. (див. таблицю № 3):

Таблиця № 3.

Орган хліборобства	українці
Промисловість	росіяни, поляки, угорці та ін.
Торгівля, фінанси, транспорт та ін.	євреї та інші національності.
Адміністрація та політичне керівництво	росіяни, євреї, поляки, румуни і чехи
Орган духовної культури та ідеологічного керівництва: наука, мистецтво, розваги, релігія і ін.	росіяни, поляки, євреї та інші національності, крім Буковини, Галичини і Підкарпаття, де релігійні функції виконували українці

Орган бойової охорони як зовнішньої, так і внутрішньої: військо, флот, поліція і ін.	росіяни, поляки, румуни, чехи як керівники та частково виконавці, а українці в якості рядового складу
--	---

Джерело: Шаповал М. Соціографія України. Частина перша. Соціальна структура України [70, с. 98 – 99].

Як пише М. Шаповал, це все показує, що основні функції в господарстві концентрувалися в руках неукраїнської частини суспільства. Загалом, як констатує М. Шаповал, суспільство в Україні представляло собою з одного боку як *«цілість структури і функцій»*, а з іншого *«не-цілість з погляду національно-культурного і суспільно-психологічного зв'язку»* [71, с. 34].

Причина такої ситуації в українському суспільстві, як стверджує М. Шаповал, полягала в поневоленні нації, що призвело до формування складної розстановки сил, де основне життя суспільства сконцентрувалося у непроукраїнської частини населення, яке проживало в містах та перейняло на себе виконання основних соціальних функцій, безпосередньо ставши центром розвитку культури, політики та економіки суспільства в Україні, а так як українці концентрувалися в сільській місцевості, то більшою мірою були задіяні у фізичній праці та меншою мірою в інтелектуальній, політичній сфері, адже це було монополією міста [70, с. 96 – 97].

У зв'язку з цим українська нація на початку ХХ ст. не постачала надважливих продуктів промисловості, не керувала виробництвом і реалізацією власної продукції, була відсторонена від організації науки і техніки, політичної, військової, релігійної адміністрації, міжнародної політики, а також від керівництва містом. Саме тому, на думку М. Шаповала, *українське суспільство було «неповним»*, а по суті представляло собою *«лінгвістичну групу»*, лише частину міжнаціонального суспільства України, яка була організовано зв'язана з іншими *«частинами суспільної цілості»* [62, с. 53 – 54], або так званим *«східно-європейським соціальним вузлом»*, де меншість панує над більшістю [70, с. 101].

Причини цього, на думку вченого, крилися у *«формах визиску і поневолення українського народу»*, які можна представити у вигляді *«5-ти категорій національної неволі»* [55, с. 6 – 8]:

- ✓ *«визиск праці»* – українці працюють на чужих поміщиків, купців, банкірів, тобто на тих, хто керує державою, в чиїх руках концентрується увесь «український капітал», і який *«служить не для розвитку українського народу, а для скріплення його гнобителів»* [55, с. 6];
- ✓ *«визиск крові»* або податок крові – використання чоловічого українського населення в інтересах колоніальних держав у вирішенні імперіалістичних військових конфліктів [55, с. 7];
- ✓ *«визиск духовної енергії»* – проявляється в денаціоналізації та переманюванні найкращих представників інтелігенції на користь іншої країни [55, с. 7];
- ✓ *«колонізація української території»* – пов'язано з міжнаціональною системою поділу праці та національним контрастом села і міста [55, с. 7];
- ✓ *«конфіскація землі і природних надр»* – завдяки чому відбувалося збагачення інших народів із формування поміщицьких та буржуазних маєтків, а в той же час збіднінням корінного населення» [55, с. 7].

В результаті з настанням революції українське суспільство отримало шанс для відродження власної державності, але на 1917 р., зіткнулася з нестачею кадрів, які могли повністю взяти під контроль усі важливі соціальні функції. Власне, мало силу вибороти незалежність, але для швидкої зміни соціальної структури сил було недостатньо, тому що кожна соціальна сфера потребувала своїх спеціалістів, але їхня наявність не покривала і більше половини необхідного. За підрахунками, М. Шаповала, на 1917 р. українська нація мала у своїх рядах: кілька сотень народних вчителів, кооператорів; кілька одиниць попів, лікарів, інженерів, адвокатів, юристів; 5-6 лісоводів; два десятки агрономів; 3 поміщика; кілька торговців нижчого калібру; ні одного великого підприємства, банку (невраховуючі кредитної кооперації); ні одного генерала; кілька штаб і обер офіцерів [71, с. 34].

Отже, як бачимо, на момент революції українському суспільству не вистачало кадрів, які могли взяти на себе найважливіші соціальні та державницькі функції, щоб сформувати повне українське суспільство.

Загальна тенденція національного складу міст у відсотковому співвідношенні змінилися після революції, про що свідчать наступні статистичні дані за 1920 – 1921 рр. (див. таблицю № 4).

Таблиця № 4.

Національний розподіл між селом і містом на 1920-1921 рр.

		Українців	Росіян	Жидів	Поляків
Велика Україна	місто	8.8%	54.0 %	66.2 %	26.0 %
	село	91.2%	46.0%	33.8 %	74.0 %
Галичина	місто	6.7 %	-	75.8. %	28.7 %
	село	93.3 %	-	24.2 %	71.3%

Джерело: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма [44, с. 14].

Проте, помітний зріст українського населення у містах спостерігається з 1921 по 1923 рр., про що довідуємося з таблиці № 5.

Таблиця № 5

Національний склад міст

		Українці	Росіяне	Поляки	Жиди	Мадяри	Чехи
Кубань	(р.1923)	32.2 %	49.9 %	-	0.9 %	–	–
Рад. Україна		43.1 "	26.7 %	1.8	25.7 "	–	–
Поль. Волинь	(р.1921)	24.8 "	3.0 %	12.0	59.2 "	–	0.6
Схід. Галичина		23.5 "	-	37.2	38.7 "	–	–
Підкарпаття		18.0 " (приблизно)	-	–	35.0 "	37.0 %	10.0

Джерело: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма [44, с. 16].

В цілому після революції українське населення у містах збільшилося, а це в свою чергу, говорить про те, що поступово відбувалася трансформація соціальної структури українського суспільства, але все ж для позитивного результату, був необхідний час та сприятливі умови, на перешкоді яких в 20-30 рр. ХХ ст. стало повторне розділення українських територій, між новоутвореними державами. В результаті, українське населення повторно підпадало під вплив культурних цінностей та управління інших держав та народів, що ускладнювало становище

українців та відтермінувало концентрацію соціальних функцій суспільства України в руках однієї української нації.

Тому, перебуваючи в еміграції, М. Шаповал розробляє новий алгоритм відродження української нації та державності, де головним завданням, була підготовка свідомого, освіченого молодого покоління, яке зможе відродити велич українського народу. Для цього, як пише М. Шаповал, необхідно було створити власну соціально-культурну, соціально-економічну та національно-політичну незалежну від зовнішнього впливу сферу соціального життя, яка б сприяла створенню «суверенної незалежної республіки в етнографічних межах» [55, с. 8 – 10]. До того часу, М. Шаповал наголошував, що українська нація представлятиме із себе «неповне» суспільство. Однак, щоб стати повним суспільством, українці мають розділитися на декілька суспільних груп:

- Одна група буде вести промислову діяльність;
- Друга група займатиметься справами торгівлі та економіки в цілому;
- Третя група транспортною сферою;
- Четверта група культурно-освітньою та науковою сферою;
- І нарешті, п'ята група організуватиме громадську і політичну діяльність [40, с. 17].

Всього цього, як стверджував вчений, було недостатньо в українському суспільстві, щоб можна було кардинально перебудувати соціальну структуру українського суспільства на користь української нації.

2.3. Концепція української держави М. Шаповала

Перебуваючи закордоном, М. Шаповал ще за життя не полишає надії застати становлення вільної та незалежної України, а тому в 1924 р., з моменту заснування Українського Інституту Громадознавства, починає працювати над вирішення проблеми відродження української державності.

Спочатку у своїх дослідженнях занурюється у таємницю минулого української революції (1917 – 1921 рр.), де прагне пізнати головні чинники, які

спричинили до її поразки. Як ми зазначали раніше в нашому дослідженні, вони полягали: (1) у відсутності чіткої соціальної програми українського уряду; (2) у невизначеності щодо майбутнього України, а саме в питаннях форми державного устрою, політичного режиму, соціальної політики, існування власної армії та ін.; (3) у наявності політичної кризи серед верхівки української еліти та її відстороненості від суспільства у прийнятті надважливих державних рішень; (4) у запеклій боротьбі української нації з національними меншинами, які не бажали втрачати своє монополне право над територіями України та поступатися автохтонному населенню головними соціальними функціями в українському суспільстві; (5) у низькому рівні національної свідомості серед українського населення, що було пов'язано із соціальною структурою суспільства та відсутністю вітчизняної літератури з різних царин наук та освітніх закладів проукраїнського спрямування; (6) у відсутності кваліфікованих кадрів, які могли б швидкими темпами перейняти на себе всі соціальні функції в суспільстві, а тому українізація ще на початку її здійснення була вороже зустрінута серед міського населення, де концентрувалися більшою мірою представники інтелігенції, які ідеологічно мали проросійське спрямування; (7) у присутності в українському уряді ворожих елементів, які співпрацювали з Тимчасовим урядом, а потім з більшовиками, це викликало дестабілізацію в самій країні, що призвело до подальшого розколу в суспільстві [71, с. 33 – 45; 77, с. 1 – 6; 60, с. 1].

По суті, наявність на початку революції (1917 р.), на думку М. Шаповала, великого «потенціалу зрадництва» та низького «потенціалу солідарності» в молодому українському суспільстві, яке складалося з темної маси, невеликої кількості інтелігенції та великого свідомого яничарства, заклав заздалегідь крихкий фундамент у визвольному русі, що призвело до негативних наслідків [63, с. 4].

Проте слід зазначити, що сама українська революція (1917 – 1921 рр.) не була марною, а мала багато позитивних моментів, які пробудили незгасне полум'я українського духу від вічного сну у боротьбі за свою незалежність [63, с. 5 – 6], яке й досі продовжує горіти в серцях кожного українця та українки, які зіткнулися з

новою загрозою ХХІ ст., де стали єдиним фронтом, мов мур незламної «фортеці», на шляху повномасштабної агресії Російської Федерації від 24 лютого 2022 р..

Поряд з цим революційний досвід ХХ ст. скріпив українську націю як єдине ціле, що є важливою запорукою для майбутнього визволення, оскільки, українці відчували на смак, що таке справжня свобода, а тому не збиралися миритися зі своїм підневільним становищем [63, с. 5 – 6]. Водночас революція 1917 – 1921 рр. дала змогу проголосити самостійність України, а це є важливий факт з нашої історії, який поклав початок становленню національної ідеї державності українського народу. Проте, за словами М. Шаповала, повне визволення було ще попереду, оскільки необхідно було ще багато працювати щоб *«державність нашу національну наповнити діяльним змістом. <...> І тоді й сліпі на Вкраїні українців <...> побачать»* [30, с. 1 – 2].

Відтоді як були пізнанні чинники та результати революції, М. Шаповал занурюється в її алгоритм зародження та успішну реалізацію. На думку вченого, революція за своїм змістом є *«хворобливим соціальним процесом»* [29, с. 1], який під впливом різноманітних *«догм»* і *«лозунгів»* формує так звану *«точку зору»*, яка утворює *«загальний психоз»*, що власне й рухає революцією. Після чого, користуючись давніми опозиційними настроями та ідеологіями, вона бере з них певні завдання, побут та лозунги і в реаліях хоча б частково реалізує та матеріалізує їх в життя, що й власне становлять здобуток революції, які стануть *«реальним виявом певних сил нашої демократії, оцінкою її соціально-творчих здібностей»* [29, с. 1 – 2]. Однак на початковому етапі свого зародження вона буде потребувати, як не жахливо це звучить, але така ціна свободи, від народу відповідних жертв, а по її завершенню має в ідеалі прийти *«тверезий розум»*, який наведе лад у зруйнованій соціальній системі [29, с. 1].

Відтоді як буде зруйновано усталений уклад колоніальної системи, як зауважує М. Шаповал, це ще не означатиме повного визволення українського народу, оскільки необхідно буде закріпити досягнення революції, які не тільки стануть єдиним законом для всіх, що сприятиме зміні соціальної системи та взаємовідносин в суспільстві [51, с. 2, 4], але й будуть бар'єром на шляху застарілої

чиновницької верхівки, яка раз і на завжди втратить права на владу та беззаконня над населенням України.

На прикладі української революції (1917 – 1921 рр.), М. Шаповал розробляє настанови, яких має дотримуватися кожен свідомий українець, який планує в майбутньому відстоювати інтереси українського народу та державності: по-перше, необхідно після революції не боятися «творити факти для історії»; по-друге, необхідно мати сміливість творити свою державність, не питаючи ні у кого дозволу та бути її творцем; по-третє, народ має знайти в собі непереможну волю до вчинків, до панування на власній території; по-четверте, кожна національна група українського суспільства має стати на єдиний державний ґрунт, тобто перейти від поняття нації до політичної нації, яка єдиним голосом скаже, заявивши на увесь світ, що *«Українська держава – наша справа»* [36, с. 2], а її державність є непорушним законом, який викарбований на *«скрижалі завіту»*, що заповідає нам воздвигнути в гору наш синьо-жовтий прапор, як символ єднання українського суспільства який будуть бачити та переповідати по всьому світу упродовж багатьох століть; і на останок, кожен українець має раз і на завжди зрозуміти, що тільки він спроможний допомогти собі та своїй країні, оскільки, ніхто окрім нас не будуватиме Велику Україну, і ніхто окрім нас не буде її захищати, а тому кожен свідомий українець має з «ентузіазмом» розпочати процес відродження та подальшого розвитку нашої Батьківщини [36, с. 2].

Проте постає питання, як надихнути національні меншини стати пліч-о-пліч з українцями як єдиний народ? На перший погляд це складне завдання, оскільки, національні меншини на початку ХХ ст., як писав М. Шаповал, *«з охотою»* будували *«Росію, бо вони вже жили патосом російської державності, вже страждали і любили»* [35, с. 1], а тому для них була чужою українська боротьба, яка немала стійкого фундаменту та чіткого майбутнього, тобто вони обирали те що є для них знайомим та близьким у межах їхнього розуміння щодо стабільності життя. Хоча ця країна їх *«мучила, термосила, любила, ненавиділа і ворушила щодня їх психіку»* [35, с. 1], яка їм нічого не дала, але вони все рівно обирали її замість того щоб стати вільними, тому що не було тієї сили, яка б пробудила в них жагу до

боротьби. Як вважав М. Шаповал, саме на українців покладалася така велика місія, які своїм революційним поривом, мали *«опалите їх крила, що носять їх в чужій атмосфері»*, лише тоді вони стануть пліч-о-пліч з українцями як громадяни України [35, с. 2].

Однак, варто зауважити, що наш порив ще не буде тією пігулкою від усіх хвороб, яка звільнить національні меншини України від віковичних кайданів державницько-колоніального панування, тому що це лише перший крок, але не останній на шляху до поставлених цілей. Проблема постає в тому, що соціальна структура українського суспільства мала свою специфіку, про що свідчить зміст підрозділу 2.2 нашої дисертації. З якого довідуємося, що існувало три національні групи, які істотно впливали на українське суспільство, а тому необхідно було враховувати цей факт при розробці нової стратегії відродження України та об'єднання всього суспільства на засадах єдиної політичної нації. На цей аспект М. Шаповал звернув ще в 1918 р. та спробував дати чітку характеристику трьом національним групам, які в тандемі чинили значну перешкоду для українців на шляху до їхнього визволення ще на початку ХХ ст. Вся суть в тому, що польська та російська національності, які проживала на території України, представляла не проукраїнські інтереси, а підтримувала той курс, нав'язаний тими країнами, до яких вони історично належали, а тому не були зацікавлені в підтримці українського визвольного руху.

При цьому на другому шаблі соціальної структури була єврейська нація, яка перебувала в статусі спецнації, тобто соціальної групи, яка на той час не мала власної державності. Фактично, М. Шаповал, як представник української нації, під час революційної боротьби, висуває чітку тезу щодо подальшого майбутнього України, яка буде побудована на демократичних засадах, де основний темп життя задаватиме більшість, а не меншість, що вимагає *«коли не активної допомоги, то принаймні лояльності»*. Основна причина такого заклик М. Шаповала була пов'язана з нечіткою позицією цих національних меншин щодо українського питання, що переросла в *«кострубаті манери і антидержавні жести»* [34, с. 1], а тому М. Шаповал вимагав від них чіткої відповіді, на чиему вони боці, оскільки

кожна з цих націй, маючи свій *«центри притягання»*, а саме *«Центр єврейства – на Україні, центр поляків на Заході, москалів – на Півночі»*, своєю не солідарністю шкодили інтересам України [34, с. 1].

На думку М. Шаповала, цю проблему можна було вирішити за рахунок зменшення психологічного впливу цих націй на українське суспільство. Наприклад, боротися із *«психологією польського пана»*, можна за рахунок встановлення контактів із польською демократією, яка викоренить негативні тенденції минулого [32, с. 2]; з психологією московського впливу, боротися лише за допомогою освітньо-просвітницької діяльності та розвитку української культури, яка стане могутньою зброєю на шляху визвольної боротьби [33, с. 2]. І, нарешті, щодо єврейського питання то М. Шаповал, цю націю розглядав як потенційного союзника, який може принести користь українському суспільству, але за умови, якщо вони нарешті позбудуться своєї *«психології мандрівного народу»*, *«центрисько-русофільської тенденції»*, яка *«екстериторіально»* тримає їх від прагнень української нації звільнитися з під московського панування [34, с. 2].

Тут ж М. Шаповал писав, що прийде час, коли саме *«життя приведе євреїв до відчуття української державності, до розуміння індивідуальності України і свого <...> зв'язку з нею, а тоді справа буде швидко налагоджуватись. <...> Словом, повинно стати за постать разом з нами і докласти праці до утворення державності України, такої, що має в собі і державність єврейського народу. <...> Живучі на Україні, єврейство мусить приступити безоглядно до будування Української Держави»* [34, с. 2].

Таким чином, ми можемо зазначити, що М. Шаповал в межах своїх досліджень розглядав викорінення інонаціонального впливу з українського суспільства, даючи зрозуміти, що всі національні меншини, які проживають в Україні, є насамперед українцями, бо народилися саме в цій країні, де виховувалися на українських засадах. Відтоді коли настане день розуміння, що вони є українцями незалежно від походження, а їхній український дух свободи і справедливості та незламної стійкості зруйнує ржаві кайдани минулого рабства, лише тоді

відродиться Велика Україна, якій не буде рівних, тому що своїм прикладом вона об'єднує як єдине ціле представників різних національних груп.

Наступне питання, яке цікавило в еміграції М. Шаповала, полягало у проблемі становлення української державності, тобто після революції, як писав вчений нерідко серед іноземців та простих українців в еміграції лунало дискусійне питання: «а чи могли Українці створити державу, цебто, визволитися національно-культурно й політично?» [68, с. 57 – 58]. Як зауважує М. Шаповал, що на початку ХХ ст. українці мали великий потенціал для цього, щоб надовго закріпити свої здобутки, але низка перешкод, які призвели до повторного роз'єднання, говорили про зовсім інше, але це не означило, що це неможливо, а просто необхідні певні умови, за яких це стало б реальністю [68, с. 57 – 58].

Першою умовою має бути об'єднання, тому що кожне державне утворення не може існувати в роз'єданому суспільстві. Аргументує М. Шаповал це тим, що українське суспільство початку ХХ ст. має складну агрегатну структуру, неподібну з іншими народами. Щоб це зрозуміти, звернемося до його «соціальної стратифікації трудових та не трудових верств українського суспільства» (див. таблиця № 6).

Таблиця № 6

Соціальна структура українського суспільства
початку ХХ ст.

СВІТОГЛЯДНА ОРІЄНТАЦІЯ		СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ НА ТРУДОВІ ВЕРСТВИ І НЕТРУДОВІ
<i>Анти-українська спрямованість (росіяни, поляки, євреї) яким належить вся промисловість, військо, фінанси, торгівля, тобто усі важливі соціально необхідні функції українського суспільства перебували в руках анти-українських національних груп, що підтверджувало їхню суспільну силу над місцевим населенням, тобто меншість керувала більшістю; [68, с.59].</i>	Заможний клас	ЗАМОЖНА (НЕТРУДОВА) ВЕРСТВА <i>Буржуазія (інонаціональна)</i>
		СЛУЖБОВИЙ ПРОШАРОК (НЕ ТВОРИТЬ ВЛАСНИЙ КЛАС)
		<i>Буржуазна інтелігенція це директори та власники фабрик, які живуть з надвартості за рахунок експлуатації простого люду [57, с. 9]</i>

		РЕНТЬСРИ-ІНТЕЛІГЕНТИ [57, с. 10]			
		<i>Письменники</i>	<i>Науковці</i>	<i>Військові українські офіцери</i>	
	Клас інтелігенції	<p><i>Інтелігенція</i> «не має чисто-буржуазного обличчя, бо продає свою працю, не має капіталу і певної власності; вона не пролетаріат, бо живе буржуазно і переважно буржуазно думає й відповідно робить; вона – не селянство також. <...> вся інтелігенція не має своєї окремої класової свідомості, бо послуговується свідомістю та ідеологією тієї кляси, якій служить. Можна думати, що це сказано про інтелігентську „Ідеологію“: „на чийм возі їдеш – того й пісню співай“. Коли взяти на розгляд окремі фахи інтелігентської праці, то можна спостерегти досить цікаві явища. Що менший розмір платні дістає інтелігентний фаховик, то ближче до трудових мас стоїть, то більше має в собі елементів клясової свідомості трудових мас. Як тільки ця платня перевищує екзистенціалізм, то з збільшенням лишків, збільшується класова свідомість буржуазного типу» [57, с. 5 – 6].</p>	<p>Живуть виключно з експлуатації власного таланту, який приносить їм відповідну ренту за їхню роботу, а тому в кризових ситуаціях не завжди підтримують страйкуючий люд, які бажають захистити свої права, оскільки проблеми простого люду, ніяким чином не впливають на їхнє економічне становище [57, с. 11 – 12].</p>	<p>«люблять декоруватися в науковому об'єктивізмі», володіють ґрунтовними знаннями з тієї або іншої царини наукового пізнання. Добре орієнтуються в природі соціальних явищ та чудово обізнані у справах заможної верхівки, яка володіючи монополією правом обкрадає селян і робітників, але активно підтримує такі речі, тому що матеріальна вигода «занадто спокуслива», щоб від неї відмовитися, а тому виправдовують, завуальовують їхню діяльність та нав'язують ту культурно-освітню політику яка буде вигідна колоніальному режиму [57, с. 13].</p>	<p>Представник и простого люду, яким пощастило вибитися в прапорщики та поручики, намагають за всяку ціну догодити своєму благодійнику за такий шанс, а тому готові гинути за чужі інтереси у загарбницьких війнах, замість того, щоб поборотися «за волю і панування своїх батьків, матерів, братів, сестер, які пухнуть з голоду, гинуть в праці <...>, спекулянтів, грабіжників» [57, с. 14].</p>

<p><i>Трудова інтелігенція</i> за своєю суттю подібна до пролетаріату, оскільки так само продає свою інтелектуальну роботу на ринку праці, несолідарна та неорганізована між собою, але в порівнянні із селянами та робітниками має більший рівень національної свідомості [80, с. 7].</p>	<p>ТРУДОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (ПЕРЕХІДНИЙ ЕТАП):</p>	
	<p>«Почтово-телеграфні, залізничні, державні урядовці, службовці різноманітних банків, контор, підприємств, преси тощо – класово несвідомі, тому втрачають зв'язок із робітниками» [57, с. 8].</p>	<p>«Учителі середніх і вищих шкіл для яких характерний «тип буржуазного життя і думання», але їхня інтелектуальна праця оцінюється набагато менше, ніж фізична праця робітника, тому є велика різниця у заробітній платі та відсутності приватної власності та перебуває в залежності капіталістичного режиму. Відсутність класової свідомості» [57, с. 7 – 8].</p>
	<p>ЧИСТИЙ ТИП «ТРУДОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ»</p>	
	<p><i>Народний вчитель</i> – «продає свій труд за мізерну платню, фізично і духовно не доїдає та працює на благо народу і культури. Відсутність класової свідомості» [57, с. 6 – 8].</p>	
<p>Продукційне спрямування</p>	<p>Клас робітників</p>	<p><i>Робітники</i> – індустріальні, ремісники і прислуга різного роду, національно мало свідомі; [80, с. 7].</p>
	<p>Клас селян</p>	<p><i>Селяни</i> «є більшою мірою одно-професійні, займаються виключно хліборобською працею, неорганізовані, яких нараховується понад 35 млн. осіб». [68, с. 58 – 59].</p>

Таким чином, як вже неодноразово ми зазначали, з точки зору М. Шаповала, та бачимо з таблиці, українська нація, яка становила на початку ХХ ст. більшість, перебувала у невигідному становищі, оскільки була неорганізованою та мала низький рівень національної свідомості, що помітно було пов'язано з різними чинниками, насамперед з відсутністю вітчизняної освіти та культури. Як результат більш організовані соціальні групи, які проживали на території України та мали антиукраїнське спрямування, підтримували більшою мірою курс тієї країни та народу, з яким себе ідентифікували, а тому, користуючись такою ситуацією за

допомогою різних методів і маніпуляцій, вони відтіснили українців від виконання надважливих соціальних функцій в суспільстві, залишивши їм тільки право виробляти сільгосп-продукцію, для забезпечення забаганок колоніального режиму. Паралельно, вилучаючи з української нації найкращих її представників, обіцяючи їм значні матеріальні блага та привілеї, що в подальшому послаблювало українців та дозволяло тримати, на їхню думку в покорі, тому що вважали, що відсутність національної еліти унеможливить будь-які заворушення проти усталеної системи. Проте вони помилялися, адже українці є унікальною нацією, яка спромоглася у сільській місцевості, зберегти свою ідентичність та в потрібний моменти пробудити дух вічного революціонера, щоб стати до бою за своє законне право панувати на своїй власній землі.

Другою умовою є створення власного українського «культурно-суб'єктивного класу» – поміщиків, фабрикантів, офіцерів, науковців, фінансистів та ін., які замінять прихильників колоніального режиму [68, с. 59], тобто розпочати відродження власної української еліти, яку ми втратили упродовж довготривалого перебування в неволі.

Третьою умовою є вироблення єдиного курсу щодо визволення та побудови української держави, адже, як констатує М. Шаповал, кожна соціальна група перебуваючи на проукраїнських засадах в еміграції, по-різному тлумачила ці завдання «на свій лад і смак», тобто всі оперували єдиними термінами та словами, але за своїм змістом це були зовсім різні речі. Приміром, *українські поміщики*, яких нараховувалося кілька одиниць, орієнтувалися на монархічні принципи диктатури, які прагнули зберегти своє панівне становище, що було ще за Російської імперії, лише з однією різницею, цього разу вони будуть одноосібними володарями українських земель, де непотрібно нарешті ділити владу із російською монаршою родиною та їхніми васалами; водночас *українські промисловці, торговці, фінансисти*, які є приближені до поміщицького життя та смаків орієнтувалися на монархію, але за умови їхньої активної участі в управлінні країною, тобто як зауважує М. Шаповал, це могло бути у вигляді «конституційної монархії», або республіки; поряд з цим *українська інтелігенція*, перебуваючи на засадах оборони

буржуазних інтересів, уявляла визволення України, як «порядну буржуазну державу» у вигляді республіки чи «культурної» монархії, де влада могла бути поділена з іноземною буржуазією, що дозволило б їм зберегти, яку небуть гегемонію. Таким чином, ці три соціальні групи, які постійно оперували одноманітними словами, такими як: «визволення», «своя держава», «тільки національна політика», «орієнтація на самих себе» [68, с. 60 – 62], мала в реальності зовсім інший підтекст, а тому необхідно постійно такі речі піддавати критичному аналізу, щоб не опинитися в невігідному становищі.

На думку М. Шаповала, на початку ХХ ст. більш свідомим соціальними групами в цей час, були робітники, які уявляли таку Україну, де вони будуть жити вільно на принципах соціалізму. Водночас селяни, які були менш культурно-освіченою групою, які не уявляли чіткого суспільного ідеалу, йшли за своїм національним поривом у боротьбі з поміщицьким ладом, оскільки саме вони залишалися носіями української національності та мови, тобто завдяки їм було збережено існування української нації [68, с. 62].

Отже, як бачимо на початку ХХ ст. українське нація була неорганізованою, тому що не існувало спільної національної ідеї, яка б задовольняла інтереси усіх соціальних груп та дозволила б з них сформувати єдину ударну силу, яка могла би протистояти будь-якій зовнішній та внутрішній загрозі.

Тут же виникає питання, а які ж фактори єднання могли вирішити цю проблему? На думку М. Шаповала, до них можна віднести біологічні та суспільно психологічні, які комплексно могли об'єднати українську націю в єдине ціле, але як констатує вчений, вони були відсутні. Приміром фактор фізичної сили був відсутній, тому що не існувало власної держави, яка могла об'єднати українців, які *«розпорошилася на атоми-індивідів»*, а це в свою чергу, не сприяло формуванню спільних економічних інтересів, ідеологічних стремлень та становленню морального авторитету. Поряд з цим ще одним важливим елементом є *фактор симпатії*, тобто, любов до України, яка була присутня, але в кожного індивіда та соціальної групи вона була своя. Як пише М. Шаповал, він не мав сумнівів, що В. Липинський, Є. Чикаленко, С. Петлюра, М. Грушевський, С. Петрушевич,

В. Винниченко та інші громадяни любили Україну, *«але чи кожний із них любить ту саму Україну, що й кожний інший Українець?»* [68, с. 65 – 66].

Таким чином М. Шаповал показує аспекти, на яких необхідно було акцентувати важливу увагу при розробці нової стратегії відродження та розвитку України, аби в майбутньому не виникало ось таких складних ситуацій. Звісно, на перший погляд ми можемо побачити загальну картину, щодо специфічності українського суспільства початку ХХ ст. та тих чинників, які негативно впливали на майбутнє єднання українського народу, а також низку помилок, які були допущені свого часу провідниками української революції. Однак, для нас залишається ще низка питань, на які необхідно дати чіткі відповіді:

Яка соціальна група, на думку М. Шаповала, мала стати ядром українсько-визвольного руху? Як можемо констатувати з його досліджень, це мали бути представники трудової маси, тобто робітники, селяни та трудова інтелігенція, що є об'єктивним, адже основна кількість українців була сконцентрована саме в цих соціальних групах.

Який політичний режим відповідатиме найкраще пориванням української нації? На думку вченого, мала бути трудова українська демократія, яка користуючись своїм законним правом більшості, *«ототожнить свої інтереси з національними інтересами, свою політику з національною політикою, своє визволення з національним, свою державність із національною державою, свою культуру з національною культурою»* [68, с. 67].

Яка державна форма найбільш можлива й реальна для України при тій умові, що ця держава буде за своїм змістом українська? Насамперед ця держава має бути зорганізована українською нацією, без зовнішнього впливу, а так як ці соціальні групи будуватимуть свою країну на вільних засадах, де поважатимуть право кожного, будучи при цьому джерелом цього права, то має бути неодмінно *політична демократія*, яка спрямує українців до подальшої *економічної демократії*. В результаті найбільш характерною у цей період, на думку М. Шаповала, для українців мала стати концепція М. Драгоманова *«товариство товариств»*, або *«федеральний соціалізм»*, під якою розуміє *«державу, як спілку*

громад», яка веде «господарство й культурну працю ініціативою з низу, з самих себе, не ждучи наказів з верху» [67, с. 33], що у подальшому приведе українців до господарської демократії, яка гарантуватиме «рівне право на землю й участь робітництва у промислі на правах співвласників» [67, с. 33]. Тут же варто зауважити, що М. Шаповал, як він далі написав, заперечує соціалізм, як «державне господарство», побудоване на «основі ідеалістичних проектів», а навпаки трудовий клас буде будувати суспільство і державу на основі «своїх інтересів форм державної організації» [67, с. 33].

На яких засадах має бути зорганізована влада української нації? Як пише М. Шаповал виключно на засадах більшості, яка організована «на строго демократичних основах» у межах 30 млн. колективу, де принцип народовладдя буде реальністю, а не фікцією, що стане стримуючим фактором від спроби нав'язати олігархічною партійною верхівкою та отаманщиною свої правила гри, що є неприпустимим [67, с. 33].

Які передумови єднання мають бути для усіх соціальних груп? Насамперед, визнання, того що вся боротьба базується на захисті дійсних інтересів української трудової більшості та державний і суспільний устрій буде встановлений виключно «вільним вотумом», який вирішить подальшу долю України [67, с. 40].

Такі основні питання М. Шаповал поставив собі в 1923 р., коли були закладені основи його концепції української держави. Проте, завершальної форми вона отримала вже у 1927 р., коли М. Шаповал презентував світовій спільноті нову редакцію програми Української партії соціалістів революціонерів [23, с. 62.], яка була розроблена на противагу раніше опублікованій програмі УПСР від 1925 р. М. Грушевським та ін. [154], але на цьому не будемо акцентувати важливу увагу, оскільки об'єми роботи обмежують цю можливість, а тому зупинимось, тільки на програмних засадах, які були запропоновані М. Шаповалом.

У своїй преамбулі М. Шаповал чітко окреслює те, на чому має базуватися будь-яка українська політична програма, щоб вона була соціальною, тобто орієнтувалася виключно на потреби українського суспільства. Для цього необхідно пізнати українське суспільство крізь призму соціології, що дозволить набагато

краще його зрозуміти та виробити раціональні дії щодо об'єднання різних соціальних груп, які проживають в Україні у єдину політичну націю, що сприятиме розробці кращої стратегії розвитку та відродженню України [26, с. 19]. Також кожна політична програма має опиратися на науковий метод, який дозволить врахувати всі аспекти реального стану соціальної структури українського суспільства, а це у свою чергу, на основі соціологічних досліджень, дозволить розробити раціональну стратегію відродження України та виявити істинні наміри будь-якої політичної партії щодо захисту інтересів українського населення [23, с. 64 – 65].

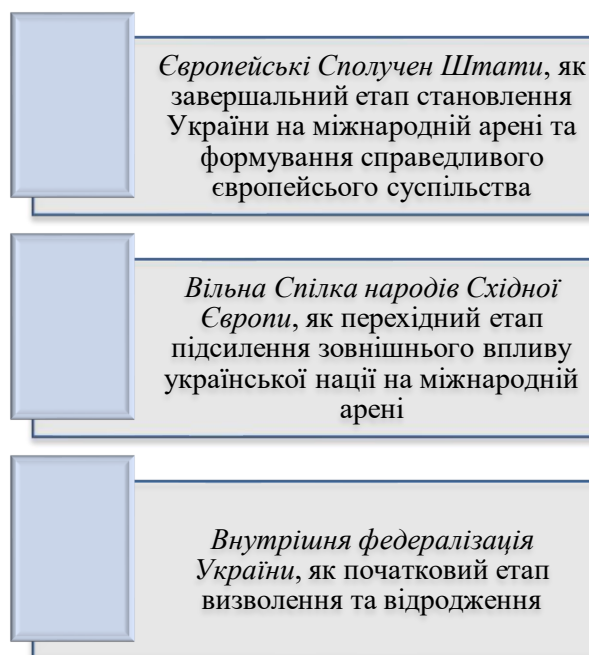
Водночас, будь-яка політична програма має бути постійно в русі та вдосконалюватися, адже суспільство, як і час не стоїть на місці, а тому необхідно постійно бути в курсі реальної ситуації в суспільстві та вивчати його суспільне життя, а також обґрунтовувати кожен пункт своєї програми, яка би була зрозумілою для кожного громадянина та справді стала планом будівництва і лише тоді можна буде говорити про доцільну та успішну політику [23, с. 69; 26, с. 21].

Надалі при складанні політичної програми необхідно відштовхуватися від історії українського народу, який довгий час перебував у неволі, що негативно відбилася на культурному та матеріальному аспекті, який відібрав на довгий час в українців *«надію на культурний розвиток, <...> всяку надію на поліпшення свого становища шляхом соціальної та культурної еволюції»* [26, с. 20], а тому, як пише М. Шаповал, програма визволення має взяти за мету повернення всього, що було *«згублено»*, тобто *«все, що відповідає потребам культурної й вільної людини»* [26, с. 20]. Саме визволення в розумінні М. Шаповала, базувалося на трьох засадах: у створенні своєї національної культури, яка дозволить припинити денационалізацію українського народу з боку інших націй, які нав'язують свої цінності та культурні ідеали; у ліквідації пануючого класу, як *«ворога суверенітету українського народу»* та переходу всієї повноти влади та виконання усіх соціальних функцій в суспільстві автохтонному населенню, що як зауважує М. Шаповал, призведе до зміни в масткових відносинах та у перебудові соціально-господарської системи [26, с. 20].

Дотримуючись такого підходу М. Шаповал, спробував це відобразити в оновленій політичній програмі «УПС-Р», де розглянув головні засади розбудови української державності на початку ХХ ст. Ця програма за міркування вченого складалася з декількох розділів, які охоплювали всі сфери життя українського суспільства. Насамперед, розглянув національне питання, яке є необхідною умовою щодо становлення стабільності в Україні, адже на початку ХХ ст., як зауважив М. Шаповал, український народ перебував у статусі «поневоленої нації», яка в українському суспільстві займала «місце трудових класів». У зв'язку з цим, в Україні сформувалася *«не внутрі-національна (українська) система розподілу суспільної праці, а між-національна: одні суспільні функції виконують українці (нищі!) – а другі (вищі!) – інші національні групи (меншості), тому між українцями і ними не лише ділова стичність, а й соціальний зв'язок, що формально виявляється у формі панування чужинців над нами»* [23, с. 64 – 65]. В кінцевому підсумку це призвело до колоніального становища України, яке супроводжувалося *«5-ма модусами гніту й визиску»* українського народу (*підрозділ 2.2*) [23, с. 64].

У результаті це негативно відзначилося на становищі українського населення, тому для відновлення втраченого суспільного потенціалу необхідно було розробити нову стратегію розвитку українського суспільства, відштовхуючись від соціальної дійсності, що дозволить спроектувати нову будівлю української державності [23, с. 65].

За міркуваннями М. Шаповала, український трудовий народ має будувати свій суверенітет в межах етнографічних територій, де її основою буде «трудове суспільство», а саме *«робітництво»*, *«селянство»* і *«трудова інтелігенція»* [23, с. 65; 26, с. 27]. Як ми вже побачили у попередніх (підрозділах 1.2 та 2.3), М. Шаповал продовжував дотримуватися в еміграції своєї позиції, щодо внутрішньої федералізації української республіки на основі географічно-економічних чи культурно-побутових прикмет, яка згодом мала перерости у зовнішню федералізацію Вільної Спільки народів Східної Європи, як перехідний етап у формуванні Європейських Сполучених Штатів (див. Схему № 1) [26, с. 27].

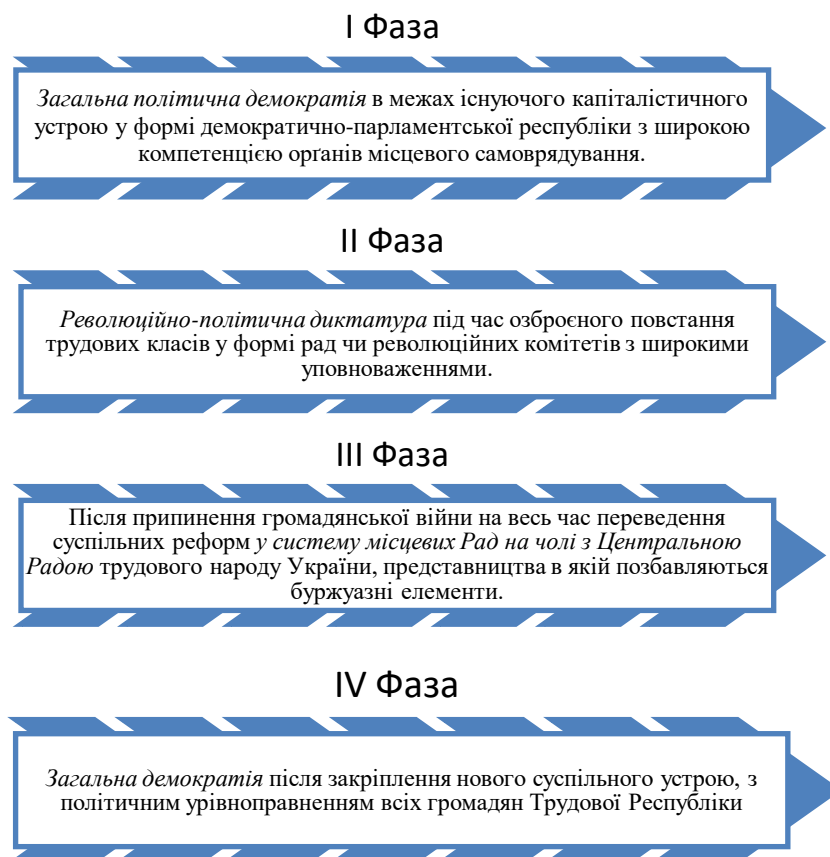
Він не залишив без уваги й проблему об'єднання територій та вирішення прикордонних непорозумінь, які мають відбуватися виключно за рахунок «плебісциту». Водночас, що стосується *внутрішньо-національного питання*, то він розглядав вирішення такої ситуації, за рахунок національно-персональної автономії у складі Української Республіки [26, с. 27].

Отже, національне питання М. Шаповала базувалося на трьох засадах в становленні Української Республіки, яка спочатку мала об'єднати на федеративних засадах усі українські території, які з об'єктивних обставин перебували під управлінням інших країн, а тому довгий час підпадали під культурний вплив інших національностей, що логічно змінювало їхню ментальність, яка перебудовувалася згідно тому соціальному середовищу в якому вони довгий час перебували. З цього випливало, як можемо побачити зі схеми, що найбільш характерною на той час формою державного устрою мала стати федерація, як нерідко у своїх дослідженнях писав М. Шаповал. Після того, як українське суспільство об'єднається в єдиній федеративній Україні, має бути вирішене внутрішньо національне питання за рахунок автономії, а коли це буде досягнуто та вирішені усі територіальні спори, необхідно рухатися на закріплення свого становища на міжнародній арені.

Відштовхуючись від схеми, цей шлях пролягав спочатку від об'єднання усіх народів бувшої Російської імперії в межах Вільної Спільки народів Східної Європи, яка в подальшому мала трансформуватися у Європейські Сполучені Штати, які зібрали усі народи Європи в єдине європейське співтовариство. Власне, якщо говорити мовою сьогодення, це був так званий прототип Європейського Союзу.

Таким чином, розглянувши національне питання, спробуємо окреслити пропозиції М. Шаповала, що стосуються політичного складової програми, яка на думку вченого, мала орієнтуватися виключно на демократію, яка буде охоплювати господарську та культурну сферу, але це неможливо було зробити, поки не відбудеться кардинальна зміна у соціальній системі, де пануюча колоніальна верхівка (буржуазія) мала відчутний вплив, а тому необхідно було встановити демократію у політично-державній сфері за допомогою соціальної революції, що дозволить перебудувати соціальну структуру українського суспільства, звільнивши його від представників антиукраїнського руху [26, с. 28]. Такий шлях мав пройти чотири «фази суспільно-політичного ствердження демократії», а саме:

Схема № 2

Отже, процес встановлення трудової демократії, де більшість панує над меншістю, за твердженнями М. Шаповала, мала пройти чотири етапи свого становлення. Спочатку необхідно було закріпитися в усталеній капіталістичній системі, далі під час реалізації соціальної революції тимчасово встановлюється революційно-політична диктатура, яка після перемоги має трансформуватися в систему місцевих Рад, а далі, коли буде встановлено повністю проукраїнське правління та закріплені всі здобутки революції на законодавчому рівні, що унеможливе повернення до старого режиму, тоді має бути проголошена загальна демократія, де всі національні групи будуть прирівняні у своїх правах, як громадяни Трудової Республіки.

Відштовхуючись від цих чотирьох фаз, М. Шаповал проголошує головну мету цієї боротьби, а саме створення політично незалежної і соборної в етнографічних межах Української Республіки, де вся повнота влади буде опиратися на основні засади демократії, а саме розподілена на: законодавчу, виконавчу і судово-контрольну. Після перемоги соціальної революції верховна влада в Українській Республіці, мала перейти до виборного представництва – Центральної Ради Депутатів трудового Народу. Натомість місцева влада в межах установленого чиним законодавством мала перейти до рук сільських та міських громад.

Паралельно з цим М. Шаповал не оминув увагою й проблему виборчого права громадян України, тобто, за яким принципом це мало відбуватися. З цієї програми довідуємося, що політичні права в Україні під час революції мали належати всім громадянам України, незалежно від віросповідання та національної приналежності, але зауважимо, що такі права були тимчасово обмежені у людей, які *«жили з визиску чужої праці»* [26, с. 29], тобто сучасною мовою безправними були заможні верстви, які свого часу експлуатували українське суспільство та проявляли антиукраїнські настрої. Саме виборче право мало поділятися на активне та пасивне, до першого належали усі правоздатні та дієздатні громадяни, яким виповнилося 21 рік, до другого належали усі ті, хто переступив межу в 25 років, які реалізовували своє законне право за рахунок рівного, прямого, таємного та пропорціонального голосування [26, с. 29 – 30].

Поряд з цим, М. Шаповалом було прописано пункт щодо активної участі народу в управлінні своєю країною, якому належить право референдуму та законодавчої ініціативи, що буде спиратися на конституцію та закони Української Республіки, які також гарантуватимуть кожному українцю «свободу слова, друку, союзів, зборів, маніфестацій», гарантії таємного «листування» та недоторканості житла, а також вільне сповідання будь-якої релігії. Відштовхуючись від традицій минулого українського народу, М. Шаповал також окреслив питання кримінального права, де чітко зазначив, що у Новій Україні, яка побудована на демократичних засадах, не буде місця, таким речам, як *«смертна кара» та «довічне ув'язнення»* [26, с. 29 – 30].

Не менш цікавим є проблема відбудови української армії, бо як вже раніше довідалися з (підрозділу 1.2), М. Шаповал, перебуваючи у складі уряду УНР, ще тоді піднімав питання щодо створення сильного українського війська та презентував українській верхівці свій проект його реалізації, але ці пропозиції не були прийняті до уваги, а тому не знайшли своєї реалізації під час української визвольної революції 1917 – 1921 рр. Відштовхуючись від минулого досвіду, який практично показав, що відсутність армії – це пряма загроза суверенності країни та поневолення, ним було ще в 1925 р. на одній із конференцій виголошено тезу, що армія має представляти увесь український народ, який творитиме технічний апарат для захисту інтересів України [159, с. 1]. Власне М. Шаповал відстоював точку зору, що існування сильної боєздатної армії є запорукою миру та добробуту при розбудові демократії, а також є гарантією стримування від необдуманих агресивних вчинків зовнішнього світу, який встановлює мирні стосунки, лише з рівними по статусу та можливостями, а тому наявність сильної української армії приблизить до цієї мети Україну. [46, с. 2]. У своїй програмі М. Шаповал прописує основну функцію регулярного війська та флоту, яка полягала в охороні Української Республіки від будь-яких зовнішніх загроз, а внутрішню безпеку забезпечуватиме громадська міліція. Всі ці підрозділи будуть виключно підпорядковуватися верховній законодавчій владі Української Республіки [26, с. 30].

Власне, свій проект розбудови української армії М. Шаповал, опублікував в газеті «Відродження» ще у 1917 – 1918 рр. Насамперед, на думку М. Шаповала, саме військо має будуватися за територіальним принципом *«не тільки в державному смислі, а навіть більше в адміністративно-географічному»*, яке сформоване в кожному *«повітовому місті набране з повіту»* [46, с. 2]. Таке рішення обумовлене тим, що наближеність до місця проживання військовослужбовця має велику вагу для підвищення морального рівня солдата. Адже, як констатує М. Шаповал, *«коли людину відішлете далеко між чужі люди»*, то вона *«почуває менший моральний контроль над собою і більшу безцеремонність до місцевої людності, чужої і вже через те «ворожої»* [46, с. 2]. Тут, він, стверджує, що коли військовослужбовець проходитиме військову службу в своєму *«повітовому місті»*, то він матиме зв'язок з домівкою, а це дозволить бути набагато краще обізнаним із загальною ситуацією в родині та матиме морально-виховний характер на солдата, оскільки *«рознузданість людина менше виявляє в присутності або поблизу своїх близьких людей»* [46, с. 2]. Власне, в *«повітовому місті»* кожен військовозобов'язаний буде проходити *«увесь курс базової підготовки, муштри, військової науки для піхоти і кінноти»* [46, с. 2].

Однак як зауважує М. Шаповал, що стосується спеціальних родів військ, як то *«інженерні частини (авіація, залізнодорожники, телеграф, автомобільна служба, самокатники тощо) зводяться в таких містах, де є відповідні технічні засоби для науки. Флот комплектується з прибережних жителів, звиклих хоч трохи до водяної стихії»* [46, с. 2].

По-друге, це обов'язковість військової повинності для всіх громадян України. Як пише М. Шаповал, *«оборона державного суверенітету – це не може бути обов'язком якоїсь частини громадян, хоч би й великих патріотів, це – обов'язок всіх, а тому сам принцип добровольчества тут недопустимий, бо всяке добровольчество дає мимоволі захист для всіх страхополохів та егоїстів, що ні за що до війська добровільно не підуть»* [46, с. 2]. *«Держава не може цьому потурати. Розуміється, добровольчество може бути допущене не як правило, а як*

виключення з правил. Держава є примусовий союз, і через те оборона її суверенітету є обов'язком усіх. Хто не хоче – той муситиме» [46, с. 2].

По-третє, виступає проти найманого війська, аргументуючи це тим, що їх наявність руйнує основне поняття «про державу, як про примусовий союз», а тому в головах людей може сформуватися хибне уявлення, «що держава це якесь підприємство (а не держава), яке підшукує собі підходящих людей, договориється з ними, торгується, вважає їх за наймитів, а не за вартових держави» [46, с. 2], а це, в свою чергу, може призвести до негативного розуміння з боку населення, «що ніяких обов'язків перед державою нема, а є договірні відносини приватно-правового характеру» [46, с. 2].

По-четверте, терміни перебування у війську, як пише М. Шаповал, має бути не менше 2 років у піхоті та до трьох років у спеціальних родах військ. Сама військова підготовка має складатися з фізичної, інтелектуальної та технічної складової. У фізичній підготовці має бути охоплено усі вправи на витривалість у будь-яких географічно-кліматичних умовах. Водночас особливої уваги приділяє освіченості українського війська, адже демократична країна будується на відкритості, а тому їй ні-до-чого спиратися на темну масу. Навпаки «свідомим оборонцем» та «дисциплінованим вояком», може бути лише той, хто добре знає арифметику, рідну мову, географію, історію свого краю і світу, елементарну економіку, політичний лад держави, що є основою підготовки вояків Української Республіки. Крім того, важливим є включення в програму підготовки додаткових знань в царині народного мистецтва (співи, театральні вистави, дотепні розваги та ін.), що формуватиме морально-етичну складову військовослужбовця [46, с. 2]. .

По-п'яте, військове виховання має бути спрямованим на розвиток «лицарського завзяття, честі і поваги вояка, патріотизму, товариської єдності і дисциплінованості <...> Дисципліна і повага до старших також виявлятиметься у свідомих оборонців краю. Підпорядкування війська одній керівній ідеї і єдиній командній волі являється основою військового виховання» [46, с. 2]. .

По-шосте, важливою складовою при формуванні війська є комплектування «старшин «офіцерів»», які мають бути освіченими, прагнути до вдосконалення та

самоосвіти і бути готовими до будь-яких змін в соціальному житті. Постійно своїм прикладом навчати чогось нового і надихати українських вояків [46, с. 2].

По-сьоме, вагому роль відводив питанню дисципліни, яка є основою *«раціонального примусу, неминуче потрібного для утворення дійсно ударної військової маси. Дисциплінарну владу треба передати полковому судові, який би щодня розглядав усі рапорти про порушення дисципліни і виносив свої вирoki»* [46, с. 2].

По-восьме, в армії для зв'язку з громадськістю М. Шаповал пропонує, запровадити інститут *«шановної старшини», «як орган культурно-просвітної роботи, морального зв'язку з громадянством і громадського контролю у війську»* [46, с. 2]. За кожним українським полком буде закріплено *«шановного старшину»*, обрання якого відбуватиметься на загальних зборах з громадян, яких знають і шанують за їхній вклад в науку, літературу, громадську діяльність тощо. Головним обов'язком якого буде представляти інтереси *«народу, громадянства у війську, де він перш над усе дбає про національно-культурну просвіту вояків, улаштовує вечірки, лекції, пояснює політичні події і підтримує духовно-моральний контакт з громадянством»* [46, с. 2]. Одночасно виступає арбітром у вирішенні будь-яких непорозумінь між *«козацтвом і старшиною»*, особливо які стосуються несправедливості, а також конфлікту спричиненого на національному ґрунті, що є неприпустимим в багатонаціональному демократичному суспільстві Української Республіки [46, с. 2].

Наступне, що розглянув у своїй політичній програмі М. Шаповал, це проблема відбудови українського господарства, яка базувалася на явних соціалістичних засадах. Під час соціальної революції мала відбутися конфіскація української нетрудової землі та її виведення з товарообігу з подальшою передачею сільським громадам та їхнім об'єднанням для планомірного розподілу цих територій між безземельним та малоземельним селянством, тобто вся земля мала перейти до трудового народу [26, с. 35 – 36].

Водночас велика та середня промисловість, яка існувала на ті часи в Україні, переходила до загально-національного користування під управління

«продукційних кооперативів», які склалися з робітників та адміністрації підприємств та їхніх місцевих, крайових і національних об'єднань, а також окремі підприємства місцевого значення, мала перейти під муніципально-громадське самоврядування. Проте, варто зауважити, що згідно задуму М. Шаповала, більшою мірою мали бути конфісковані та передані під народне та державне управління саме великі підприємства, чий розмір та капітал перевищував норму допустимого, а щодо малих підприємств, які не перевищували цієї норми, то вони залишатимуться у приватній власності [26, с. 36 – 41]. Таким чином на фоні соціалізації, відбувалося запровадження стримуючого фактору від колоніальної впливу олігархічної верхівки в суспільстві за рахунок створення всеукраїнського центру, який буде опікуватиметься «відродженням та налагодженням промисловості в Україні» [5, арк. 38].

Паралельно М. Шаповал відстоює законне право українців на володіння власними територіями та її багатствами, а тому дотримується думки, що на законодавчому рівні після конфіскації з приватного вжитку земель, лісових масивів, водних та природних ресурсів, вони мають неодмінно бути передані у власність українського народу. Поряд з цим розглядає створення Ради народного господарства, яка буде врегульовувати суспільно-економічну організацію в середині країни, а також господарство України, яке мало, на думку М. Шаповала, будуватися на соціалістичних засадах, що передбачало, насамперед, концентрацію всього процесу виробництва на території України від добування сировини, її обробки та виготовлення відповідних предметів вжитку, до налагодження обміну продуктами за допомогою кооперації, яка б дозволила встановити українську систему господарської діяльності та поступово українізувати міста в Україні, витворивши з них чисто українське-місто, а це дасть можливість позбутися чужонаціональної монополії в Україні на промисел, торгівлю та фінанси [26, с. 35 – 41; 58, с. 2 – 6, 10 – 11, 14].

Окремо у політичній програмі УПС-Р приділив увагу освітньо-культурному розвитку України, оскільки вона є важливо віхою свободи кожного народу, який бореться за свою незалежність, тому що через культуру людина формує свою

самосвідомість та самопізнання, саме через неї суспільна людина піднімається на такий рівень, коли може вирішити проблему свого невтішного матеріального та морального добробуту. У цьому розділі М. Шаповал акцентує увагу на тому, що освіта – це важлива запорука звільнення від зовнішнього впливу та вірний шлях до повної незалежності, а тому на той час необхідно було обов'язково розпочати будівництво вітчизняних шкіл та наукових установ, які створюватимуть навчальну та наукову літературу, а також активно долучатись до творення національного мистецтва, що сприятиме просвітницькій діяльності українського народу. Власне М. Шаповал закликав усіх свідомих українців боротися за культуру трудових мас, але при тому необхідно дотримуватися національної толерантності, що дозволить поряд з нашою культурою розвиватися іншим націям, які проживають в Україні, але не мають своєї державності, однак прагнуть зберегти свою ідентичність, не порушуючи при цьому прав українського народу. Першим завдання після звільнення територій України має бути створення власної культурної організації Верховної Ради Національної Культури, яка об'єднає всі загально освітні заклади, наукові установи, мистецькі та спортивні товариства, видавничі організації в єдиний центр, що дозволить виробляти єдину культурно-освітню стратегію [26, с. 41, 44, 46].

Далі запорукою успішною розвитку українського суспільства має бути охорона життя людини та поліпшення її фізичного стану, матеріального та морального добробуту за рахунок законодавства, виховання та суспільної організації. Згідно концепції М. Шаповала, в такій державі українське суспільство та влада працюють спільно заради єдиної мети, а саме відродження Великої України, де захищатимуться права дітей та літніх людей, малозабезпечених та безробітних, де буде надаватися всебічна матеріальна та моральна підтримка матерям, сиротам, безпритульним дітям. Окрім цього М. Шаповал вписав пункт, за яким кожен громадянин мав бути забезпечений житлом та безкоштовною медициною, що є важливим завданням Української Республіки. Крім цього цією програмою врегульовувалося робочий час, який становив 8 годин, а при шкідливих умовах не більше 6 годин [26, с. 46 – 48].

Таким чином якщо відкинути соціалістичні елементи його концепції, то можна провести певні паралелі з сучасною Українською державою, де зустрічаються ряд схожих ідей, які знайшли своє місце в Конституції України.

Проте, розглянувши програму УПС-Р, можна констатувати, що вона ще не дає остаточного завершення концепції української держави М. Шаповала, оскільки створити свою країну це одне, а визнання її існування на міжнародній арені – це зовсім різні речі, тому що це є лише початковий етап, але не завершальний, оскільки державне будівництво вимагає також міжнародного визнання, що дозволить як вести економічну, політичну діяльність з іншими країнами, так і віднайти потенційних союзників, які допоможуть у визвольній боротьбі українського народу [53, с. 4 – 5]. Ще у 1918 р. таким союзником М. Шаповал розглядав кайзерівську Німеччину, оскільки з проголошенням УНР, як писав М. Шаповал, для українського народу було корисним, насамперед *«коли, нас визнає якась сила, більш непереможна, ніж ворожі для нас тенденції сусіда»*, яка стане на заваді агресивним діям Московщини [79, с. 2].

Як констатує М. Шаповал, УНР в 1918 р. ще була занадто слабкою в економічному, політичному та військовому плані, а тому мала взяти курс на систему Центральних держав, яка економічно зв'язує українські території з цими країнами, адже, як аргументує дослідник, крізь наші річки, які впадають у Чорне море, пролягав шлях їхньої торгівлі, а інтереси Німеччини проходили все далі за межі Дарданелл, що потенційно могло зіграти у боротьбі з більшовиками. Водночас М. Шаповал розвиває далі думку та прагне розробити на противагу економічну систему Крижаного Океану, до якого входила Московщина, Франція, Норвегія, Швеція, Фінляндія, так званий кооператив Чорноморської системи або федерацію Чорного моря, до якого увійшли би Дон, Кавказ, Персія та Туреччина, що дозволило раз і на завжди розірвати будь-які зв'язки з Московщиною [78, с. 2; 156, с. 69]. Однак, як доказує досвід минулого, такі пропозиції, які розглядалися в той час, зазнали поразки, що поступово переконали М. Шаповала у 1920 р. в хибності його поглядів щодо зовнішньої підтримки у визволенні українського народу, яка можлива тільки власними силами [131, с. 157]. Тобто,

коли Україна стане сильною та рівною із сусідами, які оточують її, тоді на Сході Європи запанує мир, оскільки наша країна тоді зможе протистояти будь-якій загрозі, але поки не настане цей час, то українські території будуть постійно перебувати в центрі військових конфліктів [59, с. 51].

Тому, перебуваючи в еміграції, М. Шаповал починає підходити до проблеми міжнародної підтримки з іншої точки зору, оскільки тоді орієнтація була виключно на європейську спільноту, яка по суті не переймалася українським питанням, адже не була знайома з ним. Проте ця ситуація кардинально змінилася, коли відбулася друга хвиля української еміграції, яка на думку М. Шаповала мала змінити усталений хід речей та сприяти поверненню уваги світової спільноти до прагнень українського народу стати вільними. Саме така стратегія М. Шаповала передбачала насамперед створення за кордоном української школи, наукових установ, видавництв та преси, далі встановлення економічних взаємозв'язків з українською еміграцією Західної Європи та Америки, яка б долучалася до фінансування цих установ в Чехословаччині, які мали розпочати підготовку працівників з різних спеціальностей, що будуть відповідати європейським стандартам, та стануть в нагоді при відбудові України [53, с. 13 – 14].

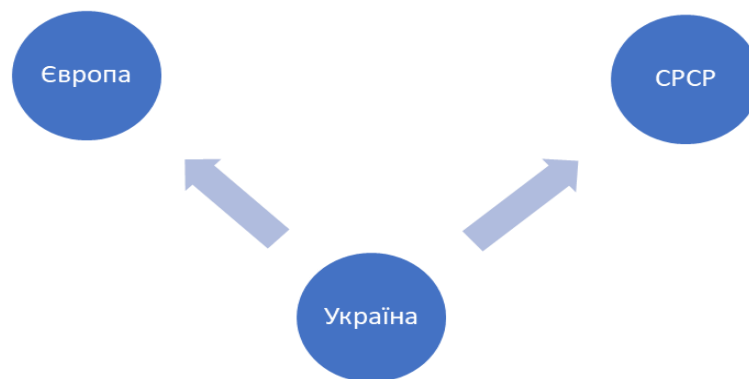
Водночас це дозволить розпочати політичну пропаганду серед світової спільноти, що буде важливою складовою в донесенні до кожного європейця інформації у важливості підтримки українців в запеклій боротьбі з Московщиною [18, арк. 106 – 107].

Проте, як можемо довідатися з епістолярної спадщини М. Шаповала, українська еміграція також не виправдала його сподівань, оскільки довготривале перебування за кордоном українців, які не проживали компактно на цих територіях поступово асимільовувалися та втрачали свій історичний зв'язок із українською нацією, що поступово вироджувався в другому поколінні, але для політичної еміграції такий темп був набагато швидший, адже вони активно прагнули продовжити свою кар'єру вже у складі тих урядів де проживали, а не боротися за українську державність [20, арк. 45, 87]. Однак навіть за такого розкладу, як констатує М. Шаповал, коли український народ розпочне свою боротьбу за

визволення України, він має знову організувати емігрантів, які будуть доносити світу правдиву інформацію, що дозволить заручитися міжнародною підтримкою в грядущій боротьбі [18, арк. 107].

На останок варто сказати декілька слів про ще один проект М. Шаповала, у якому мала брати активну участь Україна, а саме створення Соціалістичної Ліги Нового Сходу, як альтернатива міжнародній організації Ліги Націй, яка після Першої світової війни не могла гарантувати сприятливих умов для миру та безпеки на міжнародній арені, що у результаті призвело до Другої світової війни. Розуміючи таку складну ситуацію, М. Шаповал ще в 1925 р закладає проект Ліги Нового Сходу, який мав би стабілізувати хитку ситуацію в світі, але процес був уже запущений, а тому підтримка в існування цієї організації була незначною, що в результаті не дозволило уберегти світ від грядущої війни між Європою та Радянським Союзом. Власне, на цей час уже була задалегідь вирішена роль України у цій боротьбі, яка боротиметься проти обох векторів, оскільки буде виборювати власну незалежність, що видно зі схеми, запропонованої М. Шаповалом [121, с. 131 – 137; 64, с. 8].

Схема № 3

Джерело: Шаповал М. Під теперішній час [64, с. 8].

Отже, концепція української держав М. Шаповала включала в себе низку кроків:

Перший крок – це об'єднання українського суспільства навколо спільної національної ідеї, яка єднала б не тільки українців, але усіх представників

національних груп, які проживали на території України в єдину політичну націю, тобто розпочати процес творення «повного українського суспільства».

Другий крок відродження вітчизняної освіти та культури, яка має стати зброєю у боротьбі за свідомість громадян України, що дозволить зменшити психологічний зовнішній вплив, який негативно віддзеркалювався на підтримці проукраїнського курсу, оскільки такі особистості були фанатиками та прихильниками іншої культури, яку їм нав'язували ще з дитинства.

Третій крок передбачає створення власної федеративної держави, тобто внутрішнє визнання населенням України свого монопольного права на незалежність та свободу у впорядкуванні своїх територій за своїми культурно-історичними традиціями без вказівок зовні.

Четвертий крок передбачає врегулювання інтересів українського населення в сфері господарської діяльності, де на ті час це питання вирішувалося на соціалістичних засадах з метою ліквідації контролю іноземного капіталу над земельними та природними ресурсами, які нещадно ними експлуатувалися, що шкодило як екологічно, так й економічно нашій країні, тому що наші території використовувалися міжнародною спільнотою виключно як сировинний придаток, а тому це не стимулювало розвитку вітчизняного господарства.

П'ятий крок полягав у розбудові власного українського війська, оскільки Україна перебуває на межі двох світів, які ворогують між собою та розглядають наші території з одного боку як сировинний придаток, а з іншого, як місце дешевої робочої сили, то безперечно існування сильної армії, яка могла втихомирити ці світи від своїх колоніальних апетитів є запорукою миру в нашій країні.

Шостий крок – це побудова соціальної країни, де права кожного громадянина захищалися на законодавчому рівні.

Сьомий крок передбачав встановлення зав'язків з українською еміграцією, яка стане нашим голосом свободи, що доноситиме світовій спільноті важливість українського питання та впливатиме на їхні рішення щодо підтримки нашої боротьби;

Восьмий крок – це пошук потенційний союзників, які нададуть всебічну підтримку у визнанні територіальної цілісності нашої країни та підтримають в складній ситуації;

Дев'ятий крок створення власного федеративного (конфедеративного) союзу з країнами бившої Російської імперії, які постраждали в результаті її агресивної діяльності та сусідніми країнами, які мають спільні економічні інтереси в Чорному морі, що сформує нову економічну систему, яка дозволить позбутися економічної залежності від московської орди.

Десятий крок – це трансформація федерації Чорного моря на демократичних засадах у Європейські Сполучені Штати, які єднатимуть як Західну, так і Східну та Центральну Європу, без європейських частини Московщини;

Одинадцятий крок створення міжнародної організації, яка відповідатиме за безпеку та мир на міжнародній арені, що буде готова захищати демократію, використовуючи не тільки дипломатію та санкційні обмеження, але буде готова надати військову підтримку будь-якій демократичній країні, яка потребуватиме допомоги у боротьбі з колоніальними апетитами країн, які спробують розпочати військову компанію по захопленню світу.

Таким чином, концепція М. Шаповала, яка орієнтувалася на основі наукового методу соціологічних досліджень, залишається актуальною в сьогоденні, при умові відкидання з неї соціалістичних засад та ідеї федералізації, що в ХХІ ст. є неприпустимим, оскільки Україна була, є і буде єдиною та неділимою.

2.4. Методологія соціологічних досліджень М. Шаповала

Концептуалізація української державності, на думку М. Шаповала не могла бути зреалізованою без методологічного потенціалу соціологічної науки. Саме тому він актуалізував свою увагу на методології соціологічних досліджень, які необхідно було б провести для розуміння соціально-демографічного, соціально-професійного та соціально-культурного стану українців. Тобто, щоб зрозуміти

«Україну як конкретний суспільний об'єкт» з точки зору соціології, необхідно для початку її віднайти в контексті «соціографії», тобто необхідно було провести соціологічне дослідження, на результатах яких можна було створити вітчизняну соціологію та дати певний матеріал політикам, економістам, юристам та всім іншим для формулювання конкретних висновків, що дозволять вирішити різноманітні суспільні проблеми, а також розширити межі знань щодо окремих суспільних явищ та процесів, які відбуваються в українському суспільстві [9, арк. 17]. Однак пізнання українського суспільства на початку ХХ ст. є складним з ряду причин:

По-перше, маловивченість серед «суспільних наук», які орієнтувалися у своїх описах, монографіях з історії, мови, етнографії тощо, лише на окремі «уламки життя» та «суспільної дійсності», які власне не роблять ширшого узагальнення, що можливо лише за умови повного вивчення суспільства як в господарському, культурному, так й політичному волевиявленні [9, арк. 17 зв.; 6, арк. 20 зв.].

По-друге, відсутність на початку ХХ ст. в Україні вітчизняної соціології як науки, оскільки велика кількість *«етнографічних, лінгвістичних, літературних матеріалів, економічних нарисів, історичних чи філологічних розвідок, політичних полемік»*, які видавалися в ті часи не розкривають *«в цілості ані рушійних сил суспільного процесу, ані його форми, ані його витворів»*, а також не можна говорити про *«загальну соціологію, українського процесу»* [9, арк. 17 зв.].

По-третє, невідповідність методів соціологічного дослідження, які орієнтувалися лише на сформовані європейські країни, а тому не враховували за тодішнім рівнем розвитку соціологічної науки особливості українського суспільства. Аргументується це тим, що українська земля після українсько-визвольної революції (1917 – 1921 рр.) була поділена між чотирма країнами, а це у свою чергу, потребувало різної системи статистики, методів їхнього утворення, а також специфіки теоретичного способу їхнього переведення, які орієнтувалися на певний суб'єктивізм, що залежав *«як від політики державних органів, так і від особливих смаків переписчиків, систематизаторів та обробників статистичного матеріалу»* [9, арк. 17 зв.; 6, арк. 20].

По-четверте, різний адміністративно-політичний поділ, який також був пристосований до політичних прагнень цих держав, що унеможливило точного визначення етнографічних меж українських територій, оскільки їх інтегрували в адміністративні одиниці інших народів, а тому виникали складності у обробці польського, чеського, угорського, російського, румунського статистичного матеріалу [9, арк. 18].

На перший погляд, це складне завдання, адже необхідно було звернутися до великих об'ємів матеріалів щоб виокремити з них саме український соціологічний зміст. Тому для цього українським науковця разом із соціологічними центрами необхідно було *«на основі однієї програми перелопатити статистичне сміття, щоб вибрати звідти цінну інформацію для вироблення чистої наукової поживи»* [9, арк. 17 зв. – 18]. Попередньо відштовхуючись від наших досліджень, ми неодноразово акцентували увагу на тому, що згідно розвідкам М. Шаповала, українська нація через низку об'єктивних причини на початку ХХ ст., була зосереджена більшою мірою в українському селі і менше у містах. Звідси *«програма соціологічних досліджень»* М. Шаповала, була зорієнтована саме на ці два агрегати. В першу чергу, увага мала бути приділена українському селу, де проживало понад 92 % української нації, там же на початку ХХ ст. також відбувалися значні соціальні трансформації як у матеріальному бутті, так і в своєму світогляді, що стало можливим після Першої світової війни та східно-європейської революції. Не менш важливим є також вивчення соціальної природи міста, тобто його організації та життя, що дасть виокремити: характер залежності села від міста на українських землях та діючі суспільні сили, що тримали українське село, тобто наш народ у певній підлеглості та покорі на початку ХХ ст. [65, с. 71 – 72].

Власне, зауважимо, що пізнання українського села і міста, має дати відповідний матеріал, на основі якого будуть зроблені конкретні висновки щодо рівня сформованості українського суспільства на початку ХХ ст. У свою чергу, це дозволе виокремити сильні та слабкі сторони у формуванні української нації, причини її поневолення, рівень освіченості та культурного розвитку, а також на основі цих даних можна буде прописати новий алгоритм відродження та розвитку

української державності, яка буде представлена у певній політичній програмі. У випадку з М. Шаповалом ці конкретні дії були реалізовані в політичній «Програмі української партії соціалістів-революціонерів» 1927 р. та низці публікацій, які були презентовані в діаспорних наукових, суспільно-політичних журналах, про що буде йти мова в наступних підрозділах даної дисертаційної роботи.

Повертаючись безпосередньо до аналізу програми соціологічних досліджень М. Шаповала, можемо побачити, що подальші дії, яких мають дотримуватися майбутні соціологи-науковці після збору соціологічного матеріалу, передбачали їхню обробку та формулювання чітких відповідей щодо організації села і міста, а саме у розкриті:

1. *Матеріальної організації*, яка має висвітлити розташування цих агрегатів у межах географічного простору, специфіку проектування архітектурної композиції цих населених пунктів, їхнє зовнішнє та внутрішнє оздоблення, шляхи сполучення, наявність комунікацій тощо.
2. *Господарської організації* – під якою розуміє розподіл земельних ділянок під оселі та для господарських цілей, а також рівень сформованості господарських одиниць, їх об'єднань і процесів діяльності в сфері виробництва продукції, обміну та розподілу.
3. *Соціальної організації* – окреслює гуртування індивідів на основі расової, професійної, політичної, правової, мовної, релігійної, культурної та ін. маркерів єднання, їхньої діяльності, взаємодії села і міста як на середньому рівні, так і безпосередньої виявляє залежності села і міста один від одного [65, с. 72 – 73].
4. *Культурної організації*, яка спрямована на: з'ясування обсягу та форми володіння знань індивіда про світ, його будову, своє оточення, свої цілі; рівень викладання, просвітницької, виховної та контролюючо-поведінкової діяльності у вітчизняних школах; мистецьку творчість, наукову діяльність та ін.

5. *Психологічної організації*, що мають зорієнтувати дослідника щодо стану свідомості в правовій, суспільній та моральній площині; виявити ступінь соціабельності, індивідуальної чи групової свідомості, дисципліни і контролю.
6. *Політичної організації*, яка має репрезентувати форми організації і боротьби села і міста, партій, класів, національностей, релігій та ін. у досягненні поставлених цілей та визначити ступінь участі селян і міщан у політичному житті країни [65, с. 73].

Таким чином М. Шаповал, розробляючи соціологічну програму для Українського Інституту Громадознавства, прагнув долучити до цієї справи не тільки науковців з царини соціології, але й суміжних наук, які в комплексі започаткували би всебічне вивчення українського суспільства початку ХХ ст. Як результат, це призвело до поступового закладання основ вітчизняної соціології та включення української нації на міжнародній арені в загально-соціологічні дослідження, тобто було репрезентовано українців не тільки з етнологічної позиції, але й соціологічної, що говорило про поступове визнання міжнародною спільнотою існування українців як окремого народу, який з низки об'єктивних обставин перебував в неволі, але мав право на відродження власної державності. Саме такі соціологічні дослідження мали по факту зібрати всю доказову базу, яка би розкрила низку фактів, що свідчили про невітгідне становище українців в українському суспільстві.

Водночас будь-яке дослідження немислиме без використання відповідних методів, які мають вказати шлях до істини. Насамперед, необхідно обов'язково звертатися до «виміру» та «числового означення» предметів, їх властивостей та явищ, що можливо за рахунок *статистичних методів*, які є головним знаряддям для вивчення суспільства. Проте, не єдиним, оскільки за рахунок цих методів неможна дослідити у повній мірі всі суспільні явища, а тому обов'язково необхідно звертатися до «опису» та «спостереження» [65, с. 74].

Одночасно необхідно оперувати способами вироблення «середніх» проміжних даних, які дають сформувані певні глибини науково-аналітичні та

синтетичні поняття, але вони також є недосконалі, тому що не завжди можуть дати конкретні відповіді на «реальну дійсність». Причиною цього є те, що окремі середні величини, такі як: «середня статистична людина», «середнє господарство», «середня височина» та ін., хоча окреслюються статистично, але в реальності їх просто не існує, а тому дослідник має спиратися на низку інших методів, які в комплексі сприятимуть кращому вивченню українського суспільства [65, с. 74]. До таких методів М. Шаповал відносив вибірковий, монографічний та мікроскопічний аналіз [75, с. 122; 65, с. 74]. Для вивчення соціальної природи села М. Шаповал в ідеалі пропонує використовувати вибірково-монографічний метод [1, арк. 4], а для міст – суто монографічний [65, с. 74]. Однак, як ми вже раніше зауважили, перебування українських територій під управлінням інших країн, які на свій лад представляли статистичні дані в залежності від політичних міркувань, значно ускладнювали цю роботу, а тому М. Шаповал констатує, що в тих умовах реальним було створення програми початкового вивчення села і міста за допомогою вибірково-монографічного методу, який передбачав розглядати та аналізувати українські села: суто українські та багатонаціональні; за різною чисельністю населення від 50, 100, 200, 500 до 1000, 2000 душ; за розташуванням в природньо-економічних районах: гірських, степових, лісових, лісо-промислових, а також в аграрних, промислових та аграрно-промислових; відстань від міст, річок, залізниць та моря; їхнє перебування у складі інших державних областей – в УРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Сполучених Штатах Америки, Канаді, СРСР: в Сибірі, Туркестані, на Далекому Сході, Підкавказі та ін., а також міста, містечка та населені пункт від 2000 і більше, які розташовували на українських етнографічних територіях [65, с. 75].

Таким чином, ми можемо побачити, що М. Шаповал обмежувався не тільки вивченням українських сіл, які розміщувалися на українських територіях, але й пропонує розширити ці межі та заглибитися у вивчення розселення українців за кордоном. Спираючись на наші розвідки щодо наукової спадщини М. Шаповала, про які буде йти мова в наступних підрозділах, можемо припустити, що це було необхідно в першу чергу для розуміння того, наскільки українська нація свідомо

готова до боротьби за незалежність України не тільки на її території, але за її межами. Оскільки в планах М. Шаповала саме українська діаспора мала бути тією силою, яка допоможе пробудити українців, які опинилися у повторній неволі на початку ХХ ст., та швидкими темпами перейняти на себе усі важливі соціальні функції в суспільстві, що дозволить відтіснити колоніальні нації від управління Україною. Не менш важливим було вивчення міст, що давало можливість зрозуміти їхній національний склад, вплив на управління країною, їхній рівень проукраїнської спрямованості та шляхи наповнення їх українським змістом.

Поряд з цим М. Шаповал дає чіткі рекомендації українським соціологам, дослідникам з інших сфер наукового пізнання, які перебували на тих або інших територіях, та могли долучитися до збору інформації, необхідної для всебічного вивчення українського суспільства та закладення української соціології.

По-перше, необхідно описувати так, як воно є насправді, без жодної тенденційності (упередженості) та перекручування даних. По-друге, до науки відноситься те, що є в дійсності, а не бажане, що приближене до політики. По-третє, національна, політична, партійна, релігійна тенденційність та упередженість не несе ніякої наукової цінності, а лише вводить в оману та руйнує наукову вартість таких анкет. По-четверте, при виконанні анкет, де це можливо, також необхідно використовувати статистичні дані, та по можливості самостійно їх обраховувати [65, с. 76].

Така пам'ятка була розроблена М. Шаповалом, тому що на той час не було фахових виконавців, а тому розроблялася найпростіша програма-анкета (*Додаток А, В*), яку ефективно могла використовувати українська інтелігенція, що долучилася до збору необхідної інформації, на основі якої можна накреслити подальший план наукових досліджень [65, с. 76 – 77].

Подальші соціологічні дослідження українського села передбачали вивчення його культурного стану, рухаючись від пізнання суб'єктивної культури (свідомості), що дозволить вивести цивілізаційний характер, матеріальну культуру, навики, а також об'єктивну культуру соціальних та матеріальних витворів, що може окреслити характер і ступінь свідомості українського селянина. Власне під

час таких досліджень, як пише М. Шаповал, виявляємо людину назовні за рахунок мови, словесності, рухів тобто її об'єктивуємо [3, арк. 7]. Цей шлях об'єктивації людини складається з трьох ступенів:

1. *Об'єктивації особистості*: це коли людина лише проявляє себе різними видами рефлексів (мовою, рухами тощо), але ці рефлекси зникають разом із суб'єктом, який її виявляє. Діти не грамотні або вміють тільки читати – у них є лише така об'єктивація першого ступеня, від якої в житті не залишається й сліду.
2. *Об'єктивації символічної*. На цьому етапі людина створює різноманітні символічні (умовні) означення своєї свідомості в різних знаках, які ми називаємо символами: письмо, малюнки, ноти, телеграфний алфавіт і взагалі фіксація свого стану в матерії, тобто грамотність і писемність піднімає людину на другий рівень об'єктивації.
3. *Об'єктивації предметної*, яка передбачає фіксацію свідомості людини безпосередньо у вигляді предметів (інструментів, малюнків тощо), а також відокремленої від суб'єкта обробленої мертвої матерії або у перевиховані тварини та людини, що є власне об'єктивацією третього ступеня та головним показником культурності [3, арк. 7, 8 зв.].

Об'єктивуючи людину послідовно, як наголошує М. Шаповал, ми отримуємо повну характеристику людини, а це в свою чергу, на основі дослідів над усіма індивідами даної «скупини», дізнаємося типологію, тобто з яких типів та пропорцій вона складається [3, арк. 8 зв.]. Також такі дослідження дають нам можливість визначити рівень «приналежності» індивіда до тієї або іншої соціальної групи, що можливо при врахуванні його уявлень про свою народність (націю), її чисельність, її розміщення у просторі, щодо розуміння функціонування села і міста, держави, релігії, партії тощо [3, арк. 11]. При роботі з населенням, М. Шаповал рекомендує дослідникам, в першу чергу, дізнаватися у них таку інформацію:

1. Місцеві характеристики мови та їхню насиченість чужими елементами мови.
2. Які використовуються програми навчання в школі (опис підручників)?

3. Що знають селяни про Україну як цілість?
4. Які міста і села знають з досвіду, а які хоч з назви?
5. Яких знають письменників, громадських і політичних діячів?
6. Що знають про політичні течії: більшовизм, соціалізм, анархізм, монархізм? Про революції? Проблему соборності та самостійності?
7. Як вони уявляють визволення? Хто від кого і від чого має визволятися? Яким способом? Заради чого?
8. Як вони уявляють відносини в інших народів та їх ставлення до нацменшин? Чи уявляють вони в чому полягає і як здійснюється панування чужих народів над Україною? [3, арк. 12].

Таким чином повний дослід над індивідом переходив у площину складання біографії цієї людини, а вже їхня порівняльна сукупність переростала в подальшу соціографію. Переходячи до розгляду об'єктивації третього ступеня, тобто матеріальної культури, ми отримаємо також загальні висновки щодо самої людини та її соціальної активності і творчості в суспільстві [3, арк. 12 – 13].

Отже, перед М. Шаповалом та іншими соціологами постала на перший погляд складна проблема, адже необхідно було для українського суспільства виробляти власну програму соціологічного дослідження, яка би зібрала спочатку статистичний матеріал, що дозволило, насамперед, пізнати українське суспільство з точки зору соціографії України, а вже потім на основі цих матеріалів перейти до побудови вітчизняної соціології. Однак відсутність кваліфікованих кадрів, специфіка статистичного матеріалу не зупинила українського соціолога, оскільки він знайшов вихід, долучивши до цього вивчення українського суспільства вітчизняних вчених, учителів, письменників, журналістів та інших, тобто всю інтелігенцію, яка прагнула розірвати вузол неволі, що можливо було крізь призму детального пізнання нашого суспільства.

Зауважимо, що такий підхід у детальному вивченні українського суспільства є актуальними в умовах сьогодення, коли нарешті необхідно реально дізнатися стан нашого суспільства в умовах повномасштабного наступу Російської Федерації. У першу чергу, це дасть зрозуміти нам потенціал для відбудови країни, рівень

налаштованості населення на проукраїнський курс, які є кваліфіковані кадри в достатній кількості, а які необхідно швидкими темпами підготувати. Водночас по кожній області, населеному пункті від села, містечка та міста необхідно проаналізувати освітньо-наукову програму, яку викладають в школах та університетах, якими вони підручниками користуються та на якій мові, що дасть розуміння того, чи насправді в тих чи інших регіонах готуються гідні громадяни України.

Окрім цього, необхідно ґрунтовне дослідження щодо причини високої присутності неблагонадійних елементів в нашому суспільстві, які за матеріальну вигоду готові співпрацювати із ворогом, тобто соціологам необхідно знайти відповідь на такі питання: Чому такі прецеденти були присутні як на початку ХХ ст., та віднайшли своє місце в сьогоденні? Чого було недостатньо зроблено аби упередити такі явища? Яким цінностям навчали українську молодь моральним чи тільки матеріальним? На якому рівні було патріотичне виховання та їхнє ставлення до вітчизняної історії? Що було зроблено достатньо, а чого ні для виховання нової морально-політичної еліти? Поряд з цим, перед українським суспільством не тільки стоїть питання перемоги та звільнення своїх територій, але й кардинальна трансформація вітчизняної науки, яка повинна, на основі розгорнутих масштабних досліджень з різних царин наукового пізнання за рахунок фінансової підтримки держави, розпочати курс на повернення із забуття українських соціологів, істориків, фізиків, математиків, філософів, філологів, поетів та ін., чиї імена та дослідження довгий час підмінялися діячами колоніальних країн, які нав'язували свою культуру та прагнули переконати українців в тому, що у нас немає культури, науки, освіти та провідних діячів в цих сферах. Такі об'ємні дослідження, які потребуватимуть спільної роботи та опрацювання великого об'єму інформації, дозволять не тільки витіснити вплив колоніальної культури, але й показати світовій спільноті, що українська нація розвивалася незалежно від свого статусу та мала своїх провідних діячів в науці.

Це потрібно для того, аби зберегти свою ідентичність, оскільки нав'язана іноземна культура, яскраво проявляється у сучасній українській науці, де

захоплюються теоріями та винаходами іноземних вчених, бо вони були нібито першими, а тому оминають детального вивчення досліджень українських вчених. Проте такий підхід є хибним, не потрібно захоплюватися іноземною культурою, коли є своя, яка розвивалася в складних умовах, але ніколи не здавалася та продовжувала жити. Приміром одним із прикладів є запропоновані таблиці М. Шаповала щодо «Показників розвитку української літературної продукції за 100 років з (1798 – 1897 рр.)», яка складена на основі досліджень проф. Д. Дорошенка та віднайшла своє продовження у розроблених М. Шаповалом «Показниках розвитку української літературно-наукової продукції за 1917 – 1923 рр.» (див. таблиці № 7 – 8).

Таблиця № 7

Показники розвитку української літературної продукції за 100 років з (1798 – 1897 рр.)

Рік	Загальна кількість книг	Скільки добавилося за поточний період	Скільки добавлялося кожного року друкованих видань українською мовою
1798	1 книга	(Енеїда Котляревського)	–
1810	3	(добавилося 2 видань)	–
1820	13	(добавилося 10 книг)	1
1830	23	(добавилося 10 книг)	1
1840	70	(добавилося 47)	4.7
1850	103	(33 книги)	3.3
1860	222	(94 книги)	9.4
1870	323	(111)	11.1
1880	467	(144)	14.4
1890	762	(294)	29.4
1897	1008 (246)		35.1

Таблиця № 8

Показники розвитку української літературно-наукової продукції за 1917 – 1923 рр.

Рік	Книги	Періодичні видання
1917	747	158
1918	1084	238
1919	665	237
1920	457	125
1921	214	123
1922	186	53
1923	87	19

Джерело: Шаповал М. Фази розвитку української національної свідомості Ч. II

[8, арк. 81, 85 зв.].

Як можемо побачити з наведеної таблиці, українська нація, незважаючи на складність свого існування, а саме перебуваючи то в російському кріпацтві, то під гнітом більшовиків все рівно продовжувала жити та ніколи не піддавалася асиміляції та інтеграції з колоніальною нацією, а продовжувала боротися за свою ідентичність та самобутність.

Ще однією проблемою, якою займався М. Шаповал, було висвітлення питання щодо походження, розвитку та сучасного стану вітчизняної соціології. Проте, відсутність відповідної класифікації соціологічної літератури ускладнювало вирішення цієї проблеми, а тому у вченого виникає ряд логічних питань, а саме: Як ми повинні класифікувати матеріал та які основи ми повинні використовувати для класифікації та систематизації? Чи варто вибирати різні школи та напрями наукового мислення як основу для класифікації, або зміни у часі, або навіть саму природу наукових досліджень, беручи до уваги їх метод, зміст та сутність? Перед тим, як розпочати подальше дослідження, на наш погляд, необхідно спочатку дати чітке визначення М. Шаповала щодо поняття «соціологічна література», під якою розуміє ту літературу, яка досліджує явища людської взаємодії та її результати, тобто висвітлює спільні взаємини людей. У цьому сенсі, як пише М. Шаповал, всі сучасні дисципліни, що вивчають суспільне життя, власне й складають цілу науку про суспільство – соціологію [83, s. 101 – 102]. Саму соціологічну літературу дослідник поділяє на три види (*див. таблицю № 9*):

Таблиця № 9

1	<i>Соціологічну</i> – висвітлює сформовані закони буття та розвитку людського суспільства, а також систему причинно–наслідкових зв’язків	Вивчає систему причин і наслідків
2	<i>Соціотехнологічну</i> – розкриває раціональну поведінку індивідів для досягнення своїх цілей, тобто систему цілей та способів їх досягнення	Формує систему завдань та способів діяльності
3	<i>Соціографічну</i> – вивчає конкретні факти соціального життя та соціальної системи, тобто соціографію України, Чехословаччини, Української партії соціалістів-революціонерів тощо	Є основою та джерелом для соціології та соціотехнології

Джерело: Sapoval J. Soudoba ukrajinska sociologicka myslenka a prace [83, s. 104 – 105].

Таким чином, ми побачили, яку саме літературу він розглядає як соціологічну. Проте на цьому не зупиняється та пробує розділити літературу на дві частини:

- ✓ Перша частина – та, яка прагне створити соціологічну систему.
- ✓ Друга частина – це результати самого вивчення окремих елементів суспільного життя, які були досліджені на основі соціологічних методів, де розкривається соціологія як наука та, як метод дослідження [83, s. 106].

Завершального змісту його дослідження було відображено в «Схемі класифікації соціологічної літератури», яка була розроблена для бібліотеки Соціологічного Інституту в Празі для кращого студіювання соціології. Ця схема спиралася на десяткову систему розподілу за такими темами: персоналії; до вивчення індивіда; родина; народ і культурні групи; складання і розкладання груп; територіальні групи (агрегати); соціальні інституції; суспільний процес (соціальна механіка); особиста і суспільна дезорганізація (соціальна патологія); методи досліджування; загальна соціологія і методологія суспільних наук, а вони у свою чергу на окремі підгрупи. Детально не будемо зупинятися, а з самою схемою можна буде ознайомитися у додатковому матеріалі (*Додаток С.*) [17, арк. 5 – 6].

Таким чином М. Шаповал на початку ХХ ст., незалежно від свого еміграційного становища, прагнув розпочати закладання саме академічної вітчизняної соціології, методи якої враховували б специфіку українського суспільства, а створена класифікація соціологічної літератури для фонду бібліотеки Українського Інституту Громадознавства (Українського Соціологічного Інституту) полегшила би роботу студентам та соціологам-науковцям. Основними методами, на яких М. Шаповал пропонував ґрунтувати соціологічні дослідження українського села і особистості були як кількісні, так і якісні методи, а саме: вибірковий, монографічний та мікроскопічний аналіз. Окрім цього, М. Шаповал, розглядаючи соціологію літератури, започаткував власне новий напрям дослідження, що розкриває становлення соціологічної думки в Україні, тим сам заклав засади вивчення історії соціології, зокрема на ґрунті української соціологічної думки.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дисертаційної роботи на основі аналізу відомих та досі не оприлюднених в Україні історіографічних джерел презентована повна наукова картина щодо концептуалізації Микитою Шаповалом суспільства та його структури, чинників, що його утворюють, принципів, на яких формуються, а також теорії «неповного суспільства» та української держави.

Зокрема, виявлено, що, розглядаючи суспільство як «найвище поняття про взаємовідносини між індивідами», М. Шаповал дійшов висновку, що його структура складається з певних «гуртів», «скупин», «верств», «агрегатів», «громад», до яких входять індивіди як частини («спільники», «соціуси») з метою задоволення на певному етапі своїх інтересів і цілей.

Основним *принципом*, на якому формується структура суспільства є *суспільний розподіл праці*, завдяки якому реалізується можливість його членів здобувати та розподіляти життєво необхідні засоби до існування шляхом взаємодії та співробітництва різних професійних груп між собою.

Базовим чинником існування суспільства та його структурних складових, за переконанням М. Шаповала, є *соціальні акти*, що, по-перше, являють собою складне соціальне явище, а, *по-друге*, їх виникнення можливе лише при *взаємодії двох і більше людей*, у процесі чого формуються певні відносини один до одного, та синтезується *акція та реакція*, які передаються від людини до людини, або через простір (пошту, газету, книгу) і час, а також *передавач (сполучник)*, який буває двох видів: *безпосередній* – у тісному колі людей, та *передавальний*, що розповсюджуються на все суспільство. Передавачі (сполучники) поділяються на фізичні – (предмет, явища) та (умовні – знаки), символи або сигнали. Саме *соціальні акти* як взаємодії людей та символи і сигнали, за допомогою яких вони існують, М. Шаповал і розглядає як предмет соціології. І в цьому є відмінність наукової позиції ученого від класиків соціології, які на той час у якості предмета соціології розглядали соціальну поведінку (О. Конт), соціальні факти (Е. Дюркгайм), соціальну дію (М. Вебер).

Виявлено, що на думку М. Шаповала, типовою рисою скупчень, які складають структуру суспільства, є класи (створяться з потрібної кумуляції осіб, а саме з «професійної-одномаєткової-одноправної») та національності. Водночас, національність виступає своєрідним базисом для формування територіального (земляцтва), лінгвістичного та державного скупчення. У подальшому вони об'єднуються в більш складну систему, яка містить у собі певні «шари», тобто частини окремих організованих скупчень, що становлять собою суспільну будову, яка пізніше має перерости в державу. Основними складниками, такої системи являються агрегати: села і міста, населення, військо тощо.

З'ясовано наукову позицію М. Шаповала стосовно розуміння «повного» і «неповного» суспільства і виявлено, чому українське суспільство на початку ХХ ст. було «неповним».

На думку вченого, будь яке *повне суспільство* має представляти собою економічну, політичну, культурно-психологічну незалежну організацію, яка самостійно продукує, споживає, обмінює та охороняє свої інтереси як на внутрішній, так і зовнішній авансені; одночасно стає джерелом «культурних цінностей», організації громадсько-політичної, морально-етичної свідомості кожного індивіда. Водночас має під власним контролем військо, правові органи, а також бере активну участь у вихованні «членів суспільства», для формування «солідарності всієї суспільної цілості». Тобто має вмещувати у собі всі «логічні категорії суспільства, як організації», яка задовольняє в повній мірі потреби всіх учасників цього процесу. *Основним чинником повного суспільства*, що забезпечує його цілісність, є характерний для нього внутрішньо-національний розподіл праці, який пов'язаний між собою *єдиною мовою*.

Поряд з цим, «неповне» суспільство є прямою протилежністю «повному» суспільству та характерне для поневолених корінних націй, які відстороненні від виконання важливих соціальних функцій на власній території, для яких притаманним є «відсутність життєвої філософії» у розбудові власної окремої культури, застій або слаборозвинена «політична активність», а також наявність

«напівсвідомої нації», щодо ідентифікації своєї приналежності до певної соціальної групи.

На основі статистичного аналізу національного та професійного складу українського населення на європейській частині Російської імперії, М. Шаповал доводить, що українське суспільство на початку ХХ ст. було «неповним», а по суті представляло собою *«лінгвістичну групу»*, лише частину міжнаціонального суспільства України, яка була організовано зв'язана з іншими «частинами суспільної цілості», але не відповідала «критеріям соціальної могутності групувань», а саме: не існувало кількісної переваги та територіальної розповсюженості українців; не існувало достатнього рівня їх організованості; не вистачало належного рівня солідарності; не було сформовано якісного технічного апарату; українська нація на початку ХХ ст. не постачала надважливих продуктів промисловості, не керувала виробництвом та продажем власної продукції, була відсторонена від організації науки і техніки, політичної, військової, релігійної адміністрації, міжнародної політики.

Досліджено наукову позицію М. Шаповала щодо базових засад формування української державності, причин гальмування цього процесу та репрезентовано цілісну концепцію української держави Микити Шаповала.

Базовими умовами формування української держави, на думку М. Шаповала, є наступні: (1) об'єднання українців у цілісне агреговане українське суспільство; (2) відродження власної української еліти, тобто створення власного українського «культурно-суб'єктивного класу» – поміщиків, фабрикантів, офіцерів, науковців, фінансистів та ін., які замінять прихильників колоніального режиму; (3) вироблення єдиного курсу щодо визволення та побудови української держави. Основними факторами єднання суспільства є: біологічні, суспільно-психологічні, фізична сила, економічні інтереси, ідеологічні стремління, фактор симпатії, тобто, любов до України. *Ядром українсько-визвольного руху мала стати соціальна група, до якої входили представники трудової маси, тобто робітники, селяни та трудова інтелігенція.* Політичним режимом у незалежній Україні, на думку М. Шаповала, має бути *трудова українська демократія*, яка користується своїм законним

правом більшості, «ототожнить свої інтереси з національними інтересами, свою політику з національною політикою, своє визволення з національним, свою державність із національною державою, свою культуру з національною культурою», а державною формою правління мала стати *федералізації української республіки* на основі географічно-економічних чи культурно-побутових прикмет. Основними умовами єднання є визнання, того що вся боротьба базується на захисті дійсних інтересів української трудової більшості та державний і суспільний устрій буде встановлений виключно «вільним вотумом», який вирішить подальшу долю України, принцип народовладдя буде реальністю, а не фікцією, що стане стримуючим фактором від спроби нав'язати олігархічної партійної верхівкою та отаманщиною свої правила гри, що є неприпустимим.

З'ясовано, що уточнену концепцію української держави М. Шаповал представив у політичній програмі «УПС-Р», що опиралася на науковий метод, який дозволив на основі соціологічних досліджень врахувати всі аспекти реального стану соціальної структури українського суспільства, що дозволило йому розробити раціональну стратегію відродження України. Саме визволення українців в розумінні М. Шаповала, базувалося на трьох засадах: (1) у створенні своєї національної культури, яка дозволить припинити денационалізацію українського народу з боку інших націй, які нав'язують свої цінності та культурні ідеали; (2) у ліквідації пануючого класу, як «ворога суверенітету українського народу»; (3) у переході всієї повноти влади та виконання усіх соціальних функцій в суспільстві автохтонному населенню.

Уточнено, що в концепції української державності процес встановлення трудової демократії, де більшість панує над меншістю, за твердженнями М. Шаповала, мав пройти в чотири етапи свого становлення: загальна політична демократія в усталеній капіталістичній системі; тимчасове встановлення *революційно-політичної* диктатури під час озброєного повстання; трансформація її після перемоги в систему місцевих Рад; проголошення *загальної демократії*, де всі національні групи будуть прирівняні у своїх правах, як громадяни Трудової Республіки.

Відштовхуючись від цих чотирьох фаз, М. Шаповал проголошує головну мету цієї боротьби, а саме створення *політично незалежної і соборної в етнографічних межах Української Республіки*, де вся повнота влади буде опиратися на основні засади демократії, а саме розподілена на: законодавчу, виконавчу і судово-контрольну. Після перемоги соціальної революції верховна влада в Українській Республіці, мала перейти до виборного представництва – *Центральної Ради Депутатів трудового Народу*. Натомість місцева влада в межах устанавленого чиним законодавством мала перейти до рук сільських та міських громад.

У стратегії незалежної України М. Шаповал також окреслив питання кримінального права, де чітко зазначив, що у Новій Україні, яка побудована на демократичних засадах, не буде місця, таким речам, як «смертна кара» та «довічне ув'язнення».

З'ясовано, що М. Шаповал відстоював точку зору про те, що наявність сильної боєздатної армії є запорукою миру та добробуту при розбудові демократії, а також є гарантією стримування від необдуманих агресивних вчинків зовнішнього світу, який встановлює мирні відносини лише з рівними по статусу та можливостями, а тому наявність сильної української армії наблизить Україну до цієї мети. Основну функцію захисту Української Республіки від будь-яких зовнішніх загроз покладалося на регулярні війська та флот, а внутрішню безпеку мала забезпечувати громадська міліція. Всі ці підрозділи будуть виключно підпорядковуватися верховній законодавчій владі Української Республіки.

Реконструйовано методологічний потенціал соціологічних досліджень, до яких М. Шаповал відносив як кількісні (статистичний аналіз, соціографію, опитування тощо), так і якісні (вибірково-монографічний, біографічний методи, життєві історії тощо) методи збирання інформації, оскільки соціологічне знання про реальний соціально-демографічний та культурно-освітній стан давало підстави як для подальшого розвитку вітчизняної соціології, так і для розбудови української державності.

Таким чином, концептуалізація суспільства і розбудови української держави, проект якої розробив М. Шаповал, мала великий теоретико-методологічний потенціал, оскільки була здійснена на основі наукових підходів, зокрема соціологічних досліджень і утілювала у собі демократичні засади суверенної незалежної України, в якій суверенітет та верховенство права були основними пріоритетами і цілями.

РОЗДІЛ 3.

СОЦІОЛОГІЧНА ІДЕЯ М. ШАПОВАЛА В СУЧАСНОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: АНАЛІТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

3.1. Історико-соціологічна термінологія М. Шаповала: побудова глосарію

Розробляючи свій курс соціології, М. Шаповал зіткнувся з іншою проблемою, яка була пов'язана з інтерпретацією соціологічних категорій і понять, оскільки, на початок ХХ ст. соціологія як наука ще перебувала на стадії свого становлення, тому вона не могла задовольнити усіх потреб при розробці української соціології. Відтоді М. Шаповал, перебуваючи в еміграції, розпочинає розробляти власний понятійний апарат, який розпорошений по різних публікаціям, а тому в межах нашого дослідження ми спробуємо об'єднати та структурувати їх у єдиний «Історико-соціологічний словник М. Шаповала». Проте, варто зауважити, що український правопис, також був не усталений, а тому нерідко ми можемо зустріти в його працях архаїчні поняття, які сьогодні мають зовсім інший зовнішній вигляд, але не втратили свого внутрішнього змісту.

Історико-соціологічний словник М. Шаповала

А

«*Абстрагувати*» – «значить включити предмет у поняття споріднених із ним предметів на основі спільних прикмет, одкидаючи різниці» [66, с. 43].

«*Аналізувати*» – «це значить цілісність розкладати на частини і пізнавати структуру явищ» [54, с. 24].

Б

«*Біо-соціальний закон*» – полягає в тому, що «коли живе народ, коли хоче жити по людському, то він боронитиметься. Функціональне життя великого народу – боротьба за свободу», тобто «коли є боротьба – значить є і будуть борці» [63, с. 5].

«*Братство, сестринство*» – «організовані солідаристичні групи на ґрунті релігійному, але з метою добродійною чи просвітною. (Кирило-Мефодіївське

Братство – перша політично-ідеологічна група українського відродження» [54, с. 62].

В

«*Верства*» – «складна, кумулятивна група» [54, с. 62].

«*Військо*» – а) з соціологічного погляду є «спеціальною організацією, що грає роль технічного апарату переважно в руках держави». б) «Військо є секундарним (другорядним не в сенсі значення, а в сенсі виникнення, генези) соціологічним з'явище. Організація *suigeneris*, потрібна для здійснення суспільної мети якогось групування, котрому військо мусить або повинно служити з найбільшою користю» [45, с. 43].

«*Визволення*» це своєрідний процес «в якому одні люди звільняються від впливу, залежності від других людей, групувань, організацій, інституцій. Визволення більше мислиться, як політичний процес, що веде до усунення чиеїсь приказуючої волі з нас» [2, арк. 78].

Г

«*Громада*» – «вживається для означення агрегатів – села і міста, але українська інтелігенція в ХІХ ст. почала безкритично прикладати термін «громада» до студентських товариств, до товариств клубного та просвітного характеру або колоній, напр., «українські громади» по містах, партійні громади («вільні громади Рев. Укр. Партії») і т. п. За останніх часів уживається «громадський» в розумінні «суспільний», навіть зроблено юридичний термін «громадянство», що означає належність до держави. Треба повернути слову «громада» його первісний зміст – назву сільського чи міського агрегату» [54, с. 62].

«*Громадознавство*» «є наука про село, місто і державу, отже про три складних агрегати, а соціологія є ширша наука, що говорить і про громади і про всі інші суспільні явища, про чинники суспільного руху і про його витвори» [41, с. 35].

«*Гурти*» – «означає скупчення неорганізоване, людське і тваринне («гурт людей», «гурт худоби»)» [54, с. 61].

«*Гніт*» це «панування чіткої волі, приказу, закону, над нами, коли ми не відчуваємо задоволення», а тому «ми, силкуємось усунути і підпорядкувати даліше

нашу поведінку тільки нашій волі і волі тих людей, з якими ми солідаризуємось» [2, арк. 78].

Д

«*Держава*» – «є нормою здійснення права власності певного суспільного агрегату на територію перед міжнародним світом, перед іншими державними колективами» [45, с. 50].

«*Джерела війни*» – «війни нашого часу походять з двох джерел: або буржуазні держави воюють між собою з-за колонію, або воюють щоб захопити колоною, чи подавляють колонію, коли вона постає проти поневолення і визиску» [4, арк. 97 зв.].

Е

«*Етнографія*» – це «лише початок соціографії, яка також вивчає та описує соціальну структуру, механіку процесів та їх створення, матеріально-економічне та культурне життя. «Етнографія», яка описує лише творіння без пояснення їх походження, не є наукою, а своєрідною спробою дати опис матеріальних об'єктів. Таким описом об'єктів духовної культури є «етнологія»; але ці два види описової роботи могли стати науками лише за умови, якщо вони використовують соціологічні методи» [82, с. 492].

Ж

«*Життя нації*» – «це є життя суспільства на певній території. Нація є природньою межею між суспільствами» [14, арк. 212].

З

«*Земляцтво*» – «територіальна або крайова група» [54, с. 62].

І

«*Інтелігенція*» «з соціального погляду: це не соціальна група, а статистична, цебто, вона не є угрупованням, а сипучим піском, що перелітає в соціальний просторінь з місця на місце під впливом тих імпульсів, що виходять із інших соціальний угруповань! Одержуючи удари і стусани від здвигів ріжних соціальних груп, інтелігентський пісок пересипається вільно, без опору і пристосовується до

ідеології, смаків, звичок тих груп, яким вона служить, або від яких одержує свою «екзистенцію» [67, с. 59 – 60].

«*Історія*» це не тільки «боротьба класів», на чому наголошують «марксистки», а насамперед боротьба «суспільних груп», де вирішальну роль відіграють добре організовані групи, «особливо складні (кумулятивні) сполучення». Головне протистояння яких відбувається «між націями, класами, професіями, релігіями», яку організує «держава, партія, спілка, церква» «Ця боротьба логічно є непримирима <...> Метою кожної групи є повна перемога, підпорядкування собі противника, морально і фізично. Фізичне підпорядкування іноді досягається, а моральне ніколи, бо коли воно стається, то переможений противник зникає, як окрема індивідуальна цілість» [45, с. 42].

К

«*Культурний стан села*» це «1. характер і ступінь свідомості селян (суб'єктивна сторона культури), 2. Характер» і фази «відносин та організації села (так зв. «цивілізація»), 3. Характер і роди матеріальної культури» [3, арк. 7].

М

«*Модерна нація*» «є сполученням передовсім групування лінгвістичного з усією складністю його духової свідомості і розвиненим апаратом культурно-технічної організації, яка» задовольняє «духові потреби своїх членів» [7, арк. 92 зв.].

«*Метод*» – «шлях до установлення істини» [65, с. 3].

Н

«*Нарада*» – «правильніше «порада» – засідання, збори групи чи її органів» [54, с. 63].

«*Національна свідомість*» – це «є свідомість належності до окремої в світі мовної спільноти» [56, с. 83].

«*Національна свідомість*» це «свідомість колективних інтересів даної етнічної маси, спорідненої культурно-психічно <...> єдністю чи спорідненістю», що є «фактором первісного скріплення», яке веде до «усвідомлення цієї солідарності» та «є власне тим, що ми називаємо національною свідомістю». Вона

є явищем «територіально-просторового значення», яка «охоплює все число людей, що живуть добутками прадавньої спільноти» [71, с. 24].

«*Нація*» – «це соціально-історичне явище, цеб-то взаємочинне соціальне сполучення, яке розвивається од простої лінгвістичної групи до стану складного суспільного агрегату-суспільства» [7, арк. 92 зв.].

«*Нація*» – «складне суспільне, лінгвістично-територіально-державне сполучення, що організується, культурно і господарськи для задоволення всіх матеріальних і духовних потреб своїх членів і політично – для забезпечення свого самостійного <...> існування в між національному суспільному світ» [7, арк. 92 зв.]

«*Нація*» – «а) є процес, а не стан. Відродження є свідомий, теологічний (метоставний), суспільний процес, як і інші історичні великі рухи: історичні релігії, кооперації, соціалізм. Останні два явища є продуктами ХІХ століття, і почалися не самі собою, а з пропаганди ідей, з організації боротьби» [8, арк. 87]; б) «є соціально спілкою людей, об'єднаних мовою на певній території. Вищим виразом нації є її державність. Сучасна соціологічна наука визнає націю за складну кумулятивну групу, яка є майже закритою, типовою і солідарною. В нації кумулюється єдність територіальна, язикова, державна» [14, Арк. 211].

О

«*Організаційно-методологічний погляд*» – «змагання до гармонії дії, плановості поведінки, єдиновольство, котре лежить у тій чи іншій мірі в основі всякої організації і в тому числі війська, як спеціального технічного апарату, струменту боротьби. Боротьба вимагає як-найекономнішого вживання сил, гармонійної розпологи частин, плановості, бо військова справа небезпечна, найменше безладдя спричинює жертви людським життям» [68, с. 63].

П

«*Пан*» – «поміщик, буржуа, урядовець, інтелігент. (Термін мало означений. Українська інтелігенція явно зловживає, силкуючись прищепити його, як форму конвенціональну, практиковану у поляків і чехів, але цим вступає в суперечність, не називаючи селян і робітників «панамі», а лише інтелігентів, буржуазію, поміщиків і взагалі осіб, що стоять поза групами фізичної праці. Це гидке слово,

яким наше селянство і робітництво називає – суспільних паразитів, рішучо треба викоринити. Для ввічливості є добре слово «добродій», а для означення солідарності «товариш» і «побратим», що за козацьких часів дуже поширені («товариш» навіть було офіційним терміном для означення становища козака: «військовий товариш» – рядовий козак, а потім різні ранги)» [54, с. 62 – 63].

«*Парафія*» – «прищепилася ця назва для означення товариства віруючих біля однієї церкви» [54, с. 63].

«*Партія*» – «це є високий тип організованого, солідаристичного угруповання, що має величезний вплив на життя й діяльність інших груп, особливо, коли вона створить або зручно захопить в свої руки державний технічний апарат» [45, с. 39].

«*Парубоцтво, дівоцтво*» – «вікові групи» [54, с. 62].

«*Підпанок*» – «службовець у пана, напівінтелігент» [54, с. 62].

«*Полупанок*» – «дрібний буржуа, дрібний поміщик» [54, с. 62].

«*Право*» – «є продуктом суспільних явищ, зафіксованих в правовій формулі, яка висловлює компроміс між політичними, економічними, й іншими силами, при етичному корективі або без його» [75, с. 110].

«*Психологія пана*» – «залізна логіка, логіка одержимого, логіка божевільного: без компромісів і розбіжностей» [36, с. 2].

«*Приналежність*» це «свідомість яка помічається вже у дітей, які знають, що належать до даної родини» [3, арк 11].

Р

«*Рада*» – «вищий розпорядчий орган у товариствах, громадах, державі, іноді – контрольний. Цей термін вимагає усталення, бо вживають його у різних розуміннях» [54, с. 63].

«*Реальні (дійсні) скупчення*» «реальним або дійсним є соціальні скупчення» пов'язані «взаємочинністю між собою, мають однакову поведінку, діють по одному плану чи в ім'я однієї мети. Власне такі скупчення вивчає соціологія. Це родина, держава, партія, церква, національність, професійні спілки» [54, с. 29].

С

«Синтезувати» – це «значить із частини відновляти (реконструювати) цілість і пізнавати роль кожної частини, пізнавати її функції, діяльність» [54, с. 24].

«Соціографія» дає нам конкретні факти, узагальнення яких дозволяє сформулювати теоретичну науку про соціальну взаємодію. Соціографія складається з двох ступенів узагальнення: «Перший ступень узагальнення дає нам те, що ми називаємо спеціальними (професійними) суспільними науками. Вищим ступень узагальнення стає власне системою соціології» [83, с. 104 – 105].

«Соціологія і соціотехнологія» – це «загальнотеоретичні дисципліни, які вивчають явища суспільства або правила діяльності стосовно всього людства, незалежно від часу та місця» [83, с. 104].

«Систематичне вивчення суспільної дійсності» «означає на практиці ніщо інше, як пізнання соціальної структури даного населення, рушійних сил, що в йому діють, і суспільного процесу, створюваного цими силами в межах даних суспільних скупчень, верств, агрегатів і їх вищого сполучення – суспільство» [6, арк. 20].

«Скупчення або скупина» – «проста група» [54, с. 62].

«Сменовеховство» – негідники серед українського суспільства, які виправдовують «стан речей, що є на Україні під московською окупацією», такі люди «визнають московську окупацію за законний уряд України, за «соціалізм», за «визволення» України й т. д. ганить все українське, без розбору навіть його якостей, <...> служать московській окупаційній владі, <...> вмочує руки у кров українських жертв московсько-більшовицького терору й виконує роль московського яничара <...> В українстві за кордоном їх мало, але на Україні чимало. Як до їх ставитись? <...> ставитись до їх Українці повинні різько-негативно». Ідеологія «сменовеховства» є насамперед: «а) антидемократична, ідеологія батогів і скорпіонів, вихваляння більшовицького бузувірства <...> б) ідеологія високо державної Московщини, а через те ворожа всьому національному українському, цебто, антиукраїнська» [67, с. 36].

«Соціальна база яничарства» – це «паразитарні шари нашої нації» [63, с. 3].

«*Соціальна генетика*» – «вивчає соціально-генетичний зв'язок між соціальними формами» [39, с. 6].

«*Соціальна генетика* (від лат. (genes) – рід) вивчає розвиток суспільних явищ протягом певного часу і з'ясовує походження (ніби народження) різних явищ, з'ясовуючи це походження не історичним, а логічно-генетичним шляхом» [54, с. 25].

«*Соціальна динаміка*» (фізіологія) – «учення про функцію суспільства» [54, с. 24].

«*Соціальна морфологія чи аналітика* (або статика)» – «вивчає суспільство в ніби нерухомому стані, що дозволяє вибудувати чітку картину взаємозалежних частин суспільства в цілому» [39, с. 6].

«*Соціальна патологія*» – «обіймає собою вивчення суспільно-структурних аномалій, міграцій населення, дефектів індивідів і соціальних хвороб (самогубства, проституція, алкоголізм, старцювання, злидні, азарт т. п.), є необхідним додатком до аналітики і необхідних корективом при вивченні соціальної механіки і становлення висновків» [39, с. 8].

«*Соціальна статика (соціальна морфологія)*» – «учення про форму суспільної організації» [54, с. 24].

«*Соціальна фізіологія чи механіка*» – «розглядає суспільство в стані руху, коли стає ясною і виразною діяльність рушійних сил (соціальних факторів), коли ми підхоплюємо ясність причинних рядів, їх схрещуваність і об'єднання, коли бачимо закономірності, коли бачимо зв'язок причин і наслідків, або функціональну залежність» [39, с. 6].

«*Соціальний зміст*» – «це буде передовсім кількість ліній зв'язку або розбіжності (солідарностей чи антагонізмів), потім характер зв'язку або розбіжності: мовний, професійний, релігійний, партійний, мастковий, правний, земляцький і т. д.» [54, с. 126].

«*Соціологія* – це «наука про суспільство, тобто про людську поведінку і суспільні взаємовідносини» [54, с. 19].

«Соціологія національного відродження» – полягає у пробудженні з віковичного сну у результаті революційної боротьби (1917 – 1921 рр.) «цілої епохи психічної культури, на якій виховується нове покоління, яке виступить з неймовірною енергією і завзяттям проти яничарства і проти неволі. Утворить велику культуру і це буде фактом існування нації, як своєрідної єдності і солідарності» [63, с. 5].

«Соціальний індивід» – це «є твір суспільного процесу й чинник його, тому в системі соціології мусить бути дисципліна, присвячене людині, не як біологічній істоті, а як соціальній» [66, с. 39].

«Спілка» – «організована група з певною матеріальною та професійною метою» [54, с. 62].

«Сполучення соціальних актів» – це «коли якісь акти повторюються, то поведінка людей сполучених цими актами, стає однаковою і через те ми відрізняємо цих людей як окреме скупчення» [54, с. 29].

«Сполучники (передавачі)» – це «всякі предмети чи фізичні явища, через які від людини до людини передаються акції і реакції. Сполучники поділяються на дві частини: сполучники фізичні – це може бути всякий предмет або фізичне явище, (світло, колір, звук); друге – умовні знаки, символи або сигнали (гасла), (свисток що означає від'їзд потягу, або гудок, що скликає на роботу, або прапор, або зелений і червоний ліхтар, це сполучники умовні, сигнальні, символічні)» [54, с. 27].

«Статистика» – це «розподіл людей на блондинів і брюнетів, калік і не калік, сліпих, глухих, в одну групу це проста сума одиниць, які між собою нічим не зв'язані, не взаємодіють. Тут є одиниці але вони не взаємодіють, тому тут немає ніяких соціальних явищ» [54, с. 29].

«Стовпище, юрба, маса» – «означення неорганізованих груп» [54, с. 62].

«Суспільна могутність» – це рівень сили впливу однієї соціальної групи над іншою, яка має кількісну перевагу, більш організована, солідарна між собою та має кращий технічний апарат [45, с. 38].

«Суспільне явище» – «сукупність всіх суспільних відносин зв'язаних певними причинами, називаємо суспільною або соціальною системою» [54, с. 25].

«Східно-європейський соціальний вузол» – це соціальний вузол, який утворює зв'язок між двома поневоленими націями білорусами та українцями, які опинилися під управлінням російської, польської та єврейської національних груп на початку ХХ століття. Розв'язання якого розтягнеться на багато десятиліть та потребуватиме значний жертв [70, с. 101].

Т

«Товариство» – «організована група з підкресленням характеру професійно-корпоративної солідарності. Напр., Товариство Низове Запорізьке, товариство-кооператив, товариство наукове, театральне, мистецьке. Характерна риса товариства – рівність прав і обов'язків членства та культурна і соціальна рівновартність членів» [54, с. 62].

«Теорія соціотехнології» складається з низки причинно-наслідкових актів (дій), які остаточно досягають мети логічно завершеним ланцюжком причин і наслідків. В основі соціотехнічного мислення є причинно-наслідковий зв'язок, і на реалізацію цього зв'язку впливають здібності, спритність, і тільки в такій концепції ми називаємо соціотехнологічне мистецтво [83, с. 104].

У

«Українська демократія» це політичний режим, що «поклав в основу справи інтереси й волю української трудової більшості» [67, с. 41].

Ф

«Фіктивні скупчення» – «лише уявлення, яким жодним відчуттям людина не відчуває, у взаємочинність ніяк і ніколи не вступає і не може вступити. Приміром такі скупчення рай, архангели, лісовики, мавки, вовкулаки». «Також до фіктивних груп можна віднести «фаланстери», утопічні «суспільства» тощо, але при певної мотивації такі суспільства можуть стати реальними. Багато скупчень, які існують сьогодні раніше були просто уявними, як чисті фікції, але потім починали організовуватися по плану організатора. Таку фазу (період) проходять партії, кооперативи, різні спілки, товариства тощо».[54, с. 29 – 30].

Ш

«Шари» – «частини скупчення або верстви, розміщені одна над іншою у сенсі підпорядкування» [54, с. 62].

«Шовінізм» «є властивістю тільки нації пануючої. Чому? Тому, що нація пануюча визискує націю поневолену і силою примушує її бути об'єктом визиску», що власне і є шовінізмом. Однак представники пануючої нації доходять до такого цинізму, що свою властивість переносять на свідоміших представників поневоленого народу, нахабно називаючи визвольні змагання їх «шовінізмом» [14, арк. 209].

Я

«Яничари» – це люди, які «служать чужим богам» та «позбавлені поняття соціальності. Це люде, що мислять життя атомістично, а не соціально. Тому вони індивідуалісти зоологічно, а не індивідуалісти соціально. Істоти, що позбавлені почуття соціальності, – вони заявляються на світ і переливаються величезними масами в тканині соціального механізму, як незорганізований психічно баласт. Для свого народу чужі, в чужому народі механічний додаток. В соціальній історії людскости вони є пасивним косним елементом, який нічого не творить, а грає роллю тільки косної матерії, яку старається перемогти суспільнотворча активність інших» [63, с. 2 – 3].

Соціологічний глосарій Микити Шаповала є соціологічно-предметним, точним і суспільно-необхідним для розуміння його авторської позиції щодо поняттєво-категоріального апарату соціології та його ролі у виконанні соціологією своїх функцій у суспільстві. Він концептуально необхідний для розуміння не тільки предметного поля соціології, але й його підходу до розробки теорії української державності, яка є предметом дисертаційного дослідження.

3.2. Наративи М. Шаповала щодо майбутнього України: історіографічні ретроспективи

Розглядаючи соціологічну спадщину М. Шаповала, його погляди щодо відродження та розвитку України, та проекцію ідей вченого у сучасній конституції України, також маємо приділити окрему увагу збереженню наукової спадщини М. Шаповала, яка упродовж ХХ ст., незважаючи на події минулого, змогла дочекатися того часу, коли Україна нарешті стала незалежною та соборною, про що мріяв довгий час М. Шаповал. Як раніше зазначалося у дисертації, 25 березня 1932 р. помирає М. Шаповал, наступного дня 26 березня Постановою Головного Політичного Комітету Української партії соціалістів-революціонерів, було утворено Комітет для увіковічення пам'яті М. Шаповала, яка мала впорядкувати бібліотеку і архів українського вченого, зайнятися збором коштів щодо видання його творів та ін. Про вклад українського вченого, громадсько-політичного діяча, було відомо не тільки у Чехословаччині, Європі, але й за їхніми межами, про що довідуємося з випуску Трудової України, яка була присвячена М. Шаповалу. За період жалоби до редакції цієї газети надійшло понад 40 телеграм, 57 листів від соціалістичних організацій, 55 листів від українських і зарубіжних установ та приватних осіб всього світу, географічні межі яких охоплювала території Франції, Туреччини, м. Львова, м. Мукачєво, м. Чернівців (України), Чехословаччини, Німеччини, Канади, США, Бразилії, Польщі та ін. За короткий проміжок часу на смерть М. Шаповала відгукнулося понад 30 видань з різних країн, які опублікували посмертні згадки та некрологи про українського вченого [175, с. 9, 18 – 21; 176, с. 35 – 36].

За цей час були опубліковані більша частина наукових праць М. Шаповала. Упродовж ХХ ст. як мінімум існувало окрім території Чехословаччини, ще два центри української діаспори, які дотримувалися поглядів М. Шаповала. Наприклад, Українська Громада у Франції або Громада М. Шаповала (1924 – 1976 рр.), яка з 1929 по 1948 рр. була очолювана його братом генерал-

хорунжим Миколою Шаповалом, що спиралася на основні ідеї соціолога М. Шаповала та історика М. Драгоманова, піддалася переслідуванням за часів німецької окупації у 1940 – 1941 рр., а по закінченню Другої світової війни відновила свою діяльність та проіснувала аж до 1976 р. [178; 114, с. 3788 – 3789].

Ще однією організацією, яка сповідувала ідеї М. Шаповал була Українська Громада ім. М. Шаповала в Нью-Йорку (США), про яку довідуємося з бібліографічного матеріалу опрацьованої літератури до даної дисертаційної роботи. Під її егідою було опубліковано: М. Шаповал «Гетьманщина і Директорія: спогади» [48], Богацький П., Шаповал М., Животко А. «Українська хата 1909-1914» [90], Шаповал М. «Стара і Нова Україна» [73] та ін.

Там же було закладено архів наукових праць М. Шаповала при Нью-Йоркській Публічній Бібліотеці, який існує до сьогоднішнього дня [199]].

У 2001 р. заслуженим вчителем України В. Терещенком було створено Шкільну кімнату-музей ім. Микити Шаповала, встановлено погруддя М. Шаповала поблизу Серебрянської школи, (Бахмутської районної ради, Донецької області), та пам'ятний знак біля будинку, де народився вчений, а також проведено низку конференцій, які були присвячені діяльності М. Шаповала. У зв'язку з припиненням навчального процесу в школі, музей було заплановано (у січні 2022 р.) перевезти до Центру культури м. Сіверськ (Донецької області) ще до повномасштабного наступу Російської Федерації [117].

Відповідно до Постанови Верховної Ради України про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022 – 2023 роках за № 6406 від 8 грудня 2021 р., було прийнято рішенням в 281 голос, що 8 червня 2022 р., буде відзначено на державному рівні 140-ліття від дня народження громадсько політичного діяча, соціолога та публіциста М. Ю. Шаповала (1882 – 1932 рр.) [153].

Таким чином відбулося збереження спадщини М. Шаповала упродовж тривалої історії. Другий момент, на який варто звернути увагу на тлі повномасштабного наступу Російської Федерації, це узагальнення головних наративів М. Шаповала, які є актуальними в умовах сьогодення. Їхнє структурування буде репрезентуватися у вигляді «заповіту молодому поколінню

борців за незалежність України», про які має пам'ятати кожен українець, коли хоче бачити свою країну сильною, соборною та незалежною, що можливе лише при дотриманні таких кроків:

По-перше, Українці! Пам'ятайте! *«Ми самі на Україні і маємо право покладатись тільки на свої сили. Історія вивела нас на широке поле боротьби, розв'язала нам руки і сказала: боріться-поборете. Маєте нагоду утворити героїчну епоху і дати невичерпне джерело для будучих поколінь, що черпатимуть в морі ваші переживання, муки, захоплення, житимуть екстазом, вашим, ілюзіями, фантомами і фактами. Ви здвигнете аморфну масу і примусите її жити, а не тільки вегетувати. <...> Творить державу, в якій український народ знайде підставу для могутнього розвитку своєї культури і в цьому процесі проникне душею в зміст найкращих змагань сучасної людяності. Через самостійність свою державну народ прийде туди, куди мають прийти всі народи»* [35, с. 1 – 2]. Народу України нарешті необхідно зрозуміти, що наше майбутнє тільки в наших руках. Непотрібно надіятися на зовнішній світ, оскільки замість нас ніхто не буде воювати з ворожою ордою дикунів зі Сходу та будувати Велику Україну. Наша боротьба має тривати до того часу поки над нами бажають панувати та не визнають нас як рівних серед рівних [35, с. 1 – 2].

По-друге, кожен з нас має *«відважуватися на вчинки»*, що є актуальним як в минулому, так і в сьогоденні, інакше вороги будуть диктувати свою волю, що є не припустимим. [35, с. 1 – 2]. Власне від нашої *«активності, в діяльності, в руху живе Україна. Це значить любити не тільки самостійну Україну, але й самостійно, своїми руками її будувати»*, оскільки *«віра без діла мертва»* [59, с. 50]. Для цього *«нам треба творити свою силу, щоб нею здобути признання»*, лише *«тоді одужають наші сусіди від своїх історичних хвороб, признають Україну за рівну собі»* [59, с. 51]. Ось тоді можна говорити про *«мир»*, який можливий *«лише з рівними»*, а *«між нерівними завжди боротьба, бо один гнітить, а другий визволяється. Щоб став мир на Сході Європи, щоб війна між Росією, Україною, Польщею спинилася, Україна мусить стати рівною з ними, вільною, незалежною»* [59, с. 51]. Досягти такого становища можливо лише тоді, коли кожен з нас

працюватиме для спільної перемоги, *«бо всі ми разом народ, і кожний з нас є частиною народу»* [53, с. 5]. Ми не маємо права, незважаючи на складнощі життя *«хилити голову»*, а навпаки *«більше працювати»* заради *«самостійної соборної трудової республіки Української»*, іншими словами за Велику Україну, де буде реалізований за словами М. Шаповала, заповіт М. Драгоманова *«жити по своїй волі на своїй землі»* [10, арк. 101].

По-третє, Велика Україна мусить накопичувати сили та *«готуватися до боротьби з Москвою»*, щоб нарешті раз і назавжди звільнитися з під їхнього гніту та почати будувати власну могутню та культурну державу, де проживатиме сильна духом нація, лише *«тоді матиме»* своє *«місце в сім'ї»* європейських *«народів»*. Проте, *«щоб створити справедливе суспільство»*, нам для початку необхідно стати *«суспільством-нацією»*, тому що *«зневолений <...> не може бути ані справедливим, ані культурним, ані заможним, ані здібним до розвитку»* [43, с. 221].

По-четверте, щоб вийти з неволі нам потрібно створити власне військо, яке захищатиме суверенітет нашої держави, тобто *«право організовувати свою верховну владу, виявляти свою індивідуальну волю перед іншими державами, іншими суверенітетами»*, а також це дозволить забезпечити *«собі право на існування»*, що є головною метою *«кожної держави»*, і саме *«військо являється єдиним засобом реалізації цього права»* [47, с. 2].

По-п'яте, як неодноразово писав у своїх працях М. Шаповал, необхідно кожному свідомому українцю-громадянину добре запам'ятати уроки історії України, а саме: *«Москва присвоїла собі назву «руських» (це колись була назва Українців), щоб притягти Українців у московську культуру»* [69, с. 7], тому що для росіян є ненависним наша *«українська мова»*, *«культура»*, *«психологія»*, для них *«все їм на Україні здається смішним, некультурним, неревольюційним, а тому вони не жалують засобів для терористичного вгамування Українців»* [72, с. 32]. Вони бояться *«слова «Самостійна Україна»»*, оскільки це може *«привчити Європу»* до ідеї існування *«справжньої самостійності України»* та *«ідеї легалізації українства»*, що суперечить їхнім імперіалістичним амбіціям [15, арк. 207 – 208]. Внаслідок цього *«окупанти»* зацікавлені у *«приглушені і знищені національної*

свідомості і культури нашого народу, бо тільки на темноті і дезорганізації нашій вони забезпечують своє панування. <...> Через темноту українського народу і феноменальне неуцтво української інтелігенції москалі досягають певних для себе результатів», що призводить до таких жахливих картин дійсності, коли «Україна стоїть в огні знищена терором і голодом, який підготували і підтримують окупанти» [14, арк. 215 – 216].

По-шосте, аби не повторювати помилок минулого потрібно не тільки знати, а й пишатися власною історією, а також відкидати будь-яку політику, яка побудована на «ілюзіях» щодо «*«порозуміння» з більшовиками*», що є актуальним в умовах сьогодення [14, арк. 217], тому що *«не переговорами, а тільки боротьбою з Москвою добуде Україна своє право»* на існування та свободу [42, с. 84]. Тільки після того як ця боротьба завершиться перемогою поневоленої нації, міжнародна спільнота починає бачити та признавати визволених, але до того часу вона сліпа, а тому на неї розраховувати повністю немає сенсу, бо це тільки наш шлях на якому допомоги не слід чекати та *«нема чого дурити себе ілюзіями»* [14, арк. 216 – 217].

По-сьоме, українська політична еліта обов'язково має враховувати те, що доля України і наша політична діяльність прямо-залежна від міжнародного політичного становища, оскільки існує «світове суспільство, частиною котрого є і Україна». Як результат увесь світ взаємозалежний між собою, бо приміром *«катастрофи в одних країнах автоматично спричинюють нелад, кризи, катастрофи в других і навпаки – стабілізація, втихомирення один одних впливає на втихомирення інших»* [10, арк. 71], а тому обов'язково необхідно враховувати такий стан речей при вироблені відповідної стратегії по закріпленню свого становища та позицій на міжнародній арені [10, арк. 71].

По-восьме, для того, щоб наша економіка розвивалася, а український народ не бідував, то має бути заснований «всеукраїнський центр», який займатиметься відродженням та налагодженням промисловості в Україні [5, арк. 38]. Водночас для ефективної організації господарства «не можна сидіти та з боку позирати», як на українських територіях облаштовуються чужинці, які закладають свої підприємства, використовують наші території та ресурси в якості сировинного

придатку, а місцевий народ як дешеву робочу силу. Щоб позбутися такого ярма, український народ має нарешті взятися за розум та почати виробляти самостійно продукцію з тієї сировини, яку раніше постачала закордон [58, с. 11], тобто зайнятися створенням власних підприємств, які будуть наповнені українським змістом.

По-дев'яте, українцям нарешті необхідно покінчити з *«двоїстою владою»*, *«з протилежними орієнтаціями»*, інакше будуть продовжувати перебувати у неволі *«за первородний гріх – спілкування з ворогом української нації»* [43, с. 217].

По-десяте, слід приділити велику увагу відродженню, розбудові та розвитку української культури та освіти. Оскільки, перебуваючи під впливом іноземних колоніальних країн, які не були зацікавлені в її розвитку, то це призвело до низки негативних явищ. Як пише М. Шаповал, колоніальні нації прагнули відволікти українців *«пікніками, церквами та національними святами»*, аби наш народ не розвивався, а поступово інтегрувався в їхнє суспільство. Проте, це немислиме для свідомої української нації, а тому нам необхідно приділяти увагу створенню українських національних шкіл, в яких виховували борців та суспільних будівничих майбутньої України, вироблення українських підручників з різних царин наукового пізнання, а також виховувати нових прогресивних вчителів, провідних спеціалістів в сфері торгівлі, промислу, економіки, політики тощо. Кожен українець має вибудовувати своє мислення на основах *«наукового думання»*, яке побудована на *«причинах і наслідках»*, що дозволе жити власним розумом та спонукатиме нового українця думати, розбирати, аналізувати факти [44, с. 37 – 38, 53, 60; 50, с. 28], а тому молоді необхідно *«хапати знання як повітря й бити молотом по ланцюгам неволі»* [44, с. 60]. Лише тоді наш народ досягне *«найвищої точки свідомості – коли пізнають <...>, що лише вони, а більше ніхто, не можуть собі закони писати, свій державний суверенітет здійснювати»* [44, с. 93].

По-одинадцяте, не менш важливим є плекання української мови, оскільки це *«мова серця, мова духа, крила щирого запалу, <...> мова вільних людей, а не обмежена гама звуків дегенерати»* [19, с. 22]. Вона є *«вільною»*, *«музичною»*,

«еластичною», яка «звучить симфонією чарівних звуків та мови», що «виблискуватиме» і «горітиме» в очах кожного свідомого українця та українки та «лунатиме з уст вільних людей», як «декламація екстетичного духа» зрозуміла лише тим, хто говоритиме українською мовою [19, с. 22]. Проте, цей час настане через покоління, коли на зміну старшого, прийде молоде, при умові, якщо воно буде виховане на українських засадах. Тільки тоді сформується нова генерація українців, з великим серцем як свідомі, розумні та вільні люди [19, с. 22].

Таким чином, екстраполюючи наративи М. Шаповала на події сьогодення, а саме повномасштабний наступ Російської Федерації 24 лютого 2022 р. на Україну, можемо констатувати, що вони нині не тільки не втратили свого змістовного наповнення, а навпаки – набули колосальної актуальності і важливості у розумінні «руського міра», його антиукраїнської сутності і загарбницької стратегії. На тлі російської агресії проти України українська нація об'єдналася у єдину і непохитну силу, залишивши позаду внутрішньодержавні політичні протиріччя і конфлікти. Мовне питання також було вирішено, але й досі тривають запеклі дискусії навколо використання другої державної мови, але необхідно запам'ятати, що ті пропозиції мають суто політичне направлення, а не соціальне, а тому вирішення цього питання можна з одного боку запровадивши «українську мову жестів», як у Швейцарії, оскільки в Україні є значна частина населення, яка спілкується нею, а також вона є нейтральною, а тому затвердження її на законодавчому рівні нарешті реалізує їхні конституційні права як громадян України, а запровадження таких курсів для обов'язково вивчення в школах допоможе реалізувати не тільки в теорії, але й на практиці європейські цінності, які українці захищають у російсько-українській війні. Окрім цього якщо буде створено нову міжнародну організацію за участі України, то питання комунікації між країнами можна організувати за рахунок реанімації проекту XX ст. щодо створення штучної мови, яка є нейтральною, тобто не нав'язую свої культурні цінності іншому народові, що у свою чергу захищає від скритої колонізації та сприяє збереженню своєї ідентичності, а також на початку свого створення є легкою не тільки для сприйняття, але й для швидкого володіння, що поступово з часом як і будь-яка мова буде вдосконалюватися.

Щодо розвитку економіки та господарства, то зауважимо, вона також недостатньо вирішена, але дотримуючись позицій М. Шаповала, що Україна повинна нарешті повністю перебудувати свою економіку, та розвиватися не тільки в аграрному, але й промисловому, інформаційно-технологічному, космічному, військовому, автомобільному секторі, а також розвивати комп'ютерні технології, програмування тощо. Почати перебудовувати бізнес на соціальний курс, тобто орієнтація виключно на народ, а не на олігархів.

Облаштовувати робочі місця так, щоб там могли працювати кожен незалежно від фізичних обмежень, оскільки в Україні сьогодні є багато постраждалих від нещасних випадків, які втратили можливість працювати та відчувати себе потрібними суспільству. У той же час в Україні триває війна, яка також несе руйнування та калічить людей не тільки духовно, але й фізично, а тому питання надання соціального обличчя сьогоднішньому бізнесу є важливою запорукою стабільності в країні, коли кожен громадянин робитиме свій вклад у відбудову країни після війни, матиме можливості для існування та буде відчувати, що він потрібен суспільству та є його невіддільною частиною. Водночас це дозволить збільшити чисельність працюючих в країні та сприятиме наповненню бюджету України.

Під час війни необхідно перевести економіку на військові рейки, тобто все має працювати на перемогу України. Насамперед, необхідно адаптувати наявні підприємства та заводи на виготовлення військового обладнання, амуніції, бронезилетів, касок, набоїв, димових шашок, гранат, снарядів, військової техніки, літаків та ін., тому що може настати час, коли європейські та американські партнери припинять усе це постачати, а відтак країна повинна самостійно це виготовляти. Для таких проектів необхідно залучити велику кількість людських ресурсів, а це у свою чергу, нові робочі місця для українців, які зможуть заробити та виживати в таких складних умовах, також платити податки до державного бюджету. Окрім цього після війни необхідно ввести в трудовий кодекс пункт щодо рейтингу роботодавця, адже в демократичному суспільстві має панувати справедливість, а не продовження сповідування радянських принципів минулого,

тобто дотримуючись такої формули, що не тільки роботодавець, але й робітник обирає, а це дозволить в майбутньому відсіяти недобросовісних керівників, які недооцінюють працю найманих робітників. В результаті це веде до емоційного вигорання та до ряду інших професійних хвороб, а тому це є неприпустимим для майбутньої нової України.

Не менш важливим є приділення уваги освіті України, оскільки вона відіграє важливу роль в майбутньому, а тому після війни вона потребує кардинальної перебудови, де рейтинг шкіл та вищих навчальних закладів має базувати на якісних, а не кількісних показниках наукової діяльності; на рівні критеріїв щодо виховання правильних морально-етичних цінностей у молодого покоління, яке має викоринити корупцію із закладів освіти; кардинальний перегляд освітньо-наукової програми з усіх царин наукового пізнання; розробка власних українських підручників з різних дисциплін, та продукування за співпраці із українськими філологами нової термінології з тих дисциплін, які раніше були відомі тільки на російській мові; зробити фіксовану заробітну плату викладачів університетів, яка не залежить від кількості студентів, а тільки від його професіоналізму, що з часом призведе до трансформації ВНЗ від просто видачі дипломів, до випуску професіоналів, тобто буде повернено їхню цінність та ін.

Окрім цього необхідно розширити видавництво вітчизняної літератури та переклад іноземної літератури українською мовою, що є важливим для майбутньої перемоги. Поряд з цим доцільно було б переглянути програму щодо присвоєння наукового звання, врахувавши регулямін Українського Інституту Громадознавства. Одночасно необхідно запровадити фінансову грамотність як обов'язкову дисципліну для підготовки молодих фахівців та повернення кафедр військової підготовки у вищі освітні заклади, що дасть можливість підготувати українську молодь до захисту держави від агресій, а вивчення суспільних наук та соціології дозволить підготувати майбутніх лідерів, політиків, які будуть добре володіти соціологічною та політологічною культурою, розуміти протиріччя суспільних процесів, знаходити причини їх виникнення і прогнозувати шляхи вирішення. Саме

такі висновки є рефлексією на наукові наративи Микити Шаповала щодо української державності та шляхів її побудови.

Отже, соціологічні ідеї М. Шаповала, залишаються актуальним дороговказом для українського суспільства щодо його розвитку і майбуття.

3.3. Ідеї М. Шаповала та їх проєкція у Конституції України

Взявши за основу алгоритм представленої концепції Української держави М. Шаповала з попереднього підрозділу (див. п. 2.3.), спробуємо поетапно проаналізувати ті еквіваленти в сучасній Україні, які співзвучні його ідеями щодо розбудови її незалежності та державності. Починаючи з 24 серпня 1991 р. для України відбулася знаменна подія, про яку мріяли так багато поколінь українського народу, оскільки саме цього дня Актом та Постановою Верховної Ради УРСР було проголошено незалежність та самостійність Української держави [149; 84]. Трохи пізніше це рішення було підкріплено Всеукраїнським референдумом від 1 грудня 1991 р., де за незалежність України проголосувало понад 28 млн. громадян, що склало 91% виборців (див. таблиця 3.1.1.).

Таблиця 3.1.1.

Узагальнені відомості про результати Всеукраїнського референдуму
1 грудня 1991 р.

Кількість громадян, які внесли до списків для голосування	37.885.555 млн.	Кількість громадян, які утрималися від голосування	5.993.813 млн.	Кількість громадян, які взяли участь в голосуванні		Кількість громадян, які відповіли «Так підтверджую»	28.804.071 млн.
					31.891.742 млн.		

		Кількість громадян, які отримали	31.943.820 млн.			Кількість бюлетенів визнаних недійсними	670.117 тис.
--	--	----------------------------------	-----------------	--	--	---	--------------

Джерело: Відомість про результати Всеукраїнського референдуму. 1 грудня 1991 р. [93].

Таким чином, наприкінці ХХ ст. український народ нарешті здобув те, за що боровся упродовж тривалого періоду своєї історії, перетерпівши за цей час чимало незгод, але не здався та продовжував йти до своєї мрії, яка віщувала довгоочікувану свободу, про яку писали українські поети, декламували у своїх промовах революціонери та герої минулої епохи. Починаючи з 1991 р., український народ поступово невеликими кроками продовжує виборювати своє монопольне право впорядкувати на власній землі.

Вже через декілька років, а саме 28 червня 1996 р., відбулася ще одна важлива для формування державності подія, а саме прийняття Конституції України, яка закріпила на законодавчому рівні основні засади організації державного устрою, права, свободи та обов'язки людини і громадянина, а також легітимізувала публічну владу на законодавчому рівні [127, с. 78; 133, с. 172]. Отже, прийняття Конституції України за часів незалежності офіційно перегорнула сторінку тоталітарної системи та розпочала новий етап побудови демократії в країні, який поступово наповнюється українським змістом.

Однак, повертаючись до нашого дослідження, ми не будемо заглиблюватися в усю специфіку розбудови та функціонування нашої країни упродовж 30 років незалежності, оскільки це занадто об'ємна робота, яка не є предметом нашої дисертаційної роботи. Через те ми звертаємось лише до політичної програми М. Шаповала та сучасної Конституції України, оскільки ці документи в повній мірі, при порівняльному аналізі можуть дати чітку картину щодо проекції ідей М. Шаповала в сьогоденні.

Насамперед, зауважимо, що за ідеями М. Шаповала, державний устрій нової України мав бути побудований згідно п. 1 та 5 «Національної програми УПС-Р» на

федеративних засадах, яка би об'єднала Велику Україну, Галичину, Закарпаття, Кубань у межах етнографічних територій в єдину країну [26, с. 27; 49, с. 7]. Зауважимо, що така форма державного устрою могла бути потенційно в минулому, адже більшість українських територій були розділені та перебували у складі інших країн, але в умовах сьогодення питання федералізації вже не актуальне та не підпадає подальшому обговоренню. Аргументуємо це тим, що у 1991 р. на Всеукраїнському референдумі та 1996 р. з прийняттям Конституції України в статті 2 чітко було закріплено, що Україна є унітарною державою, тобто про федералізацію не могло йти мови ні тоді, ні сьогодні, тому що це є нерушимий закон, який прийнятий спільно усіма українцями [127, с. 5].

Водночас прагнення М. Шаповала щодо державного устрою, якщо й не відповідали умовам сьогодення, то низка інших ідей віднайшли своє місце в «Загальних Засадах» Конституції України. Спільні риси можна одразу побачити з першої статті чинної Конституції України, де проголошується, що «Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою» [127, с. 5], такі самі ідеї вміщені в п. 1, 4 «I. Національної», п. 1, 2, 3 «II. Політичної» та п. з 1 по 28 «IV. Культурної» програми УПС-Р М. Шаповала [26, с. 24 – 30, 41 – 48]. Рухаючись далі, помічаємо відображення в статті 3 КУ, яка проголошує «життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку» кожного громадянина у п. 4 «е» «Політичної», так п. 1-28 «Культурної» програма УПС-Р М. Шаповала, такі самі орієнтири на життєво важливі цінності демократичного суспільства [26, с. 29, 46 – 48]. Сама форма державного правління як в статті 5 Конституції України, так і політичній програмі М. Шаповала у п. 4 «Національної» та п. 1 «Політичної» програми, проголошувало створення української держави республіканського типу з єдиною відмінністю, що за М. Шаповала вона мала бути ще трудовою [127, с. 6; 26, с. 27, 29]. У тій же самій статті 5 КУ, та п. 2 «Національної» і п. 3 «в», «г» «Політичної» програми, гарантується, що єдиним носієм суверенітету та джерелом влади сучасної України є народ, але за М. Шаповалом це має бути саме «трудоий клас» [127, с. 6; 26, с. 27, 29].

Водночас зауважимо, що в розумінні М. Шаповала український народ саме й був трудовим класом, який довгий час перебував в неволі, про що довідуємося з підрозділу (див. п. 2.2.) нашої дисертації та рукопису «Колоніальна політика, як джерело військової небезпеки» [4, арк. 98]. А тому можна вважати, що поняття «народ» та «трудоий клас» в межах його розуміння є співзвучними, оскільки головна мета у 1991 р., про яку мріяв М. Шаповал, була досягнута, а саме те, що українці забрали своє законне право впорядкувати на власній землі, що було закріплено на законодавчому рівні. Окрім вище вказаного, можна зауважити, що наступні підпункти п. 3 «б», «д», «з», «Політичної програми УПС-Р», були відображені в статтях 6, 7, 8 КУ, які проголошували розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, а також функціонування місцевого самоврядування та принципу верховенства права, де Конституція України, як і Конституція Української Республіки мають найвищу юридичну силу [127, с. 6 – 7; 26, с. 29].

Починаючи з п. 4, 8 «Національної» та п. 16-28 «Культурної» програми УПС - Р М. Шаповала, можна віднайти схожі риси із статтями 10 та 11 щодо забезпечення всебічного розвитку української мови, культури та освіти, а також консолідації української нації та вирішення внутрішньо-національного питання щодо правового статусу корінних народів та національних меншин [127, с. 7; 26, с. 27, 47 – 48].

Окрім цього М. Шаповал не оминув питання щодо врегулювання умов користування земельних ділянок та правового статусу природних ресурсів України, а саме згідно п. 1-17 «Господарчої програми» УПС-Р земля та природні ресурси, які конфіскувалися з рук неукраїнської колоніальної верхівки, виводилися з товарообігу та передавалися у власність українського народу, де держава від його імені мала піклуватися про належне використання природних ресурсів на користь української економіки, а також захищати від неправомірного використання та проводити відповідні заходи щодо відновлення лісових масивів України, які постраждали від експлуатації упродовж довготривалої неволі. Забезпечувати усім необхідним місцеві громади для ефективного використання земельних ділянок та

природних ресурсів [127, с. 7; 26, с. 39 – 41; 58, с. 2]. У сучасній Конституції такі ідеї були вміщені в статтях 13, 14 [127, с. 7 – 8], лише з єдиною відмінністю, що у них відсутня ідея конфіскації, яка в реаліях сьогодення втратила свій змістовних підтекст, а також, починаючи з 1 липня 2021 р. відбулося повернення до товарообігу сільськогосподарських земельних ділянок, що власне суперечило ідеям М. Шаповала [119].

Ще один п. 3 «є», «ї», «и», «к» «Політичної програми» закріплює процедуру захисту українських території, такі ж самі пункти з більш розширеним тлумаченням зустрічаємо в статті 17 КУ, де відмінність між ними полягали у принципах формування української армії [127, с. 8 – 9; 26, с. 29 – 30].

Не оминув увагою М. Шаповал питання виборів та референдуму, які висвітлив у п. 4 «Національна» та п. 3 «в», «г», «ж», «к» «Політичної» програми, згідно з яким виборче право надавалося усім громадянам України, які не належали до класу експлуататорів, та досягли 21 року життя, що давало їм можливість скористатися спочатку «активним», а з досягненням 25 років, також і «пасивним» виборчим правом, тобто не тільки обирати, але й бути обраним до органів влади. Сама процедура виборів мала базуватися на засадах рівного, прямого, таємного, і пропорційного голосування, а також народне волевиявлення мало відбуватися виключно через референдум або іншої законодавчої ініціативи, де виносилися не тільки територіальні, національні питання, але й вирішувалося головні засади формування українського війська тощо [26, с. 29 – 30]. В сучасній Конституції такі положення прописані у статтях 69, 70, 71, 72, 73, 74, 103 КУ, де відмінними рисами є віковий ценз за яким активне та пасивне виборче право для громадян настає з 18 років, але бути обраним на посаду президента України лише з 35 років [127, 26 – 27, 44].

Таким чином можемо побачити, що сучасне законодавство щодо виборного процесу має свої особливості, які обумовлені історичними обставинами минулого. Проте, варто зауважити, що такі відмінності є об'єктивними, особливо це стосується посади президента, оскільки за М. Шаповалом такої посади в його

концепції державотворення не передбачалося, тому що мала формуватися не парламентсько-президентська, а виключно парламентська республіка.

І на останок ще одне питання, яке вирішував М. Шаповал у п. 8 «Національній програми», це внутрішньо-національна проблема, яка пов'язана із правовим статусом національних меншин, які проживали на території України, що вирішувалося за рахунок *«національно-персональної автономії, з застереженням права меншостей на пропорціональну частину коштів на свої національно-культурні потреби з загально-державного скарбу Української Республіки»* [26, с. 27]. Власне у чинній Конституції України загальні тенденції віднайшли своє відображення у статтях 134-139, згідно з якими регулюється статус Автономної Республіки Крим у складі України [127, с. 63 – 66].

Таким чином ідеї М. Шаповала, які виголошені були на початку ХХ ст. залишаються, можливо не в повній мірі актуальними, але зайняли своє ключове місце в сучасній Україні, а саме частково у Конституції України. Проте, варто зазначити, що з прийняттям Конституції України (1996 р.) боротьба українського народу за свою незалежність на цьому не завершилася, а триває до нині. Помаранчева революція (2004 – 2005 рр.), Революція Гідності (2013 – 2014 рр.), а також Російсько-українська війна, починаючи з Антитерористичної операції на Сході України (2014 – 2018 рр.), Операції Об'єднаних сил (2018 – 2022 рр.) та повномасштабна війна Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року – це ті історичні випробування, які не тільки об'єднали українців на тлі спільної загрози, але мовою М. Шаповала породили *фактори єдності*:

- *«моральних лідерів»*, навколо яких гуртуються українці;
- *«національну ідею»*, що під час війни дає надію на краще майбутнє в Новій Україні, яку ми обов'язково відбудуємо після перемоги;
- *«фактор симпатії»*, коли політичні партії, різні за своїми ідеологічними переконанням нарешті відкинули свої непорозуміння на тлі наступаючої загрози;

- «фактор фізичної сили», який був закладений у 1991 р. з відродженням Української державності та дійшов до своєї кульмінації у 2022 р., коли українська армія змогла дати гідний відсіч переважаючим силам російської армії.

Таким чином, соціологічна концепція Микити Шаповала щодо побудови незалежної самостійної суверенної держави – Україна стала не тільки дороговказом для українського народу, але практичною програмою розбудови державності і взірцем для сучасних політиків. А це означає, що соціологічна теорія не залишилася лише гіпотетичною мрією, а набула реального практичного утілення у житті сучасної України, зокрема у її головному Законі – Конституції. А здійснений в дисертації аналіз соціологічної спадщини Микита Шаповала підтверджує, що в його постаті Україна має не тільки видатного соціолога, але й видатного суспільного діяча, пророчі ідеї якого набувають особливої значущості для українського народу в усі періоди відстоювання своєї незалежності і суверенності.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі дисертаційної роботи на основі наукових праць М. Шаповала систематизовано ті наукові категорії і поняття, зміст яких він удосконалював для пояснення соціології як фундаментальної гуманітарної науки, без розвитку якої неможлива розбудова свідомого і культурного українського суспільства. На основі систематизації укладено глосарій категорій і понять, які стосуються концептуалізації суспільства і української державності.

Презентовано неопубліковані в сучасній літературі наративи М. Шаповала стосовно становлення та розвитку України як незалежної держави, які стосувалися розбудови української держави та українсько-російських відносин на початку ХХ ст. і які мають особливу актуальність в сучасних умовах боротьби українського суспільства проти російської агресії, а саме: про утворення власної держави; єдність; написання власної історії; протистояння колоніальним націям; розбудову

власної армії; зміцнення України військово, політично, соціально, економічно; про здатність протистояти загрозі і готовність боротися за свободу і незалежність; про накопичення сил для майбутньої боротьби з Москвою; про побудову справедливого суспільства – нації; про виховання сильної політичної еліти; про розвиток української економіки, освіти, культури, мови; про вміння постійно вчитися, критично мислити, розвиватися і будувати справедливе українське суспільство,.

Здійснено аналіз проекції соціологічних ідей М. Шаповала в сучасній Конституції України. Під час досліджень, було з'ясовано, що ряд положень програми УПС-Р від 1927 р. розроблена М. Шаповалом в еміграції, віднайшли своє змістовне наповнення у більшості статей «Загальних Зasad» сучасної Конституції України, які закріплюють основи конституційного ладу незалежної країни, а також в статтях про вибори і референдуми та статус Автономної Республіки Крим. З єдиною відмінністю, оскільки згідно М. Шаповалу, майбутня Українська Республіка, мала бути за державним устроєм федеративною та формою правління парламентською, що власне не знайшло свого відображення в сучасній Конституції України, бо згідно їй проголошувалася унітарна та парламентсько-президентська республіка. Таким чином ідеї М. Шаповала частково, але були відображені в сучасному державотворенні.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вирішено важливе наукове завдання – репрезентовано соціологічну концепцію М. Шаповала щодо розвитку суспільства та розбудови української державності на початку ХХ ст., виявлено її теоретико-методологічний потенціал, а також розглянуто проєкцію його ідей на сучасну соціологію та Конституцію України.

На виконання 1-го завдання було здійснено історіографічний пошук наукової літератури стосовно висвітлення соціологічних ідей М. Шаповала та його наукових праць, що дозволило на основі проблемно-хронологічного та класифікаційних методів виявити два основні етапи його становлення як вченого-соціолога: *перший період* охоплює хронологічні рамки з 1919 по 1990 р., який представлений виключно у діаспорній історіографії, яка була сконцентрована переважно на формуванні громадсько-політичного портрету М. Шаповала, крізь призму вивчення його біографії, художньо-публіцистичних, політичних праць, а також частково зроблено перші кроки у дослідженні його наукової спадщини в царині соціології; *другий період* припадає на кінець ХХ ст. – поч. ХХІ ст., для якого є характерним репрезентація соціологічної спадщини М. Шаповала у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Отже, було з'ясовано, що починаючи з 1919 р. ХХ ст. до початку ХХІ ст., відбувався активний розгляд наукової спадщини М. Шаповала: з одного боку суто в контексті соціології, де окреслено загальні риси соціологічної теорії вченого, а з іншого – приділено увагу окремим аспектам його наукової діяльності в царині філософії, історії, педагогіки, журналістики, релігієзнавства та ін., а також громадсько-політичної діяльності.

На основі джерелознавчого пошуку сформовано відповідну базу дослідження, яка складається із опублікованих і неопублікованих в Україні періодичних видань, щоденників, монографій, брошур, підручників, доповідей, проєктів політичних програм, нормативно-правових документів та ін., які уможливили віднайти у повному обсязі чіткі відповіді на поставлені завдання у дисертаційній роботі.

На виконання 2-го завдання репрезентовано розуміння М. Шаповалом предметного поля соціології як науки, що вивчає суспільство, а саме «взаємочинності між людьми», через соціальну аналітику, соціальні процеси та соціальні витвори, а також її структуру яка поділяється на: загальну теорію, соціографію і соціотехніку, де головним предметом вивчення є соціальні акти. З'ясовано принципів наукову позицію М. Шаповала щодо пріоритетної ролі соціології серед суспільних наук, яка «дозволяє виховувати свідомих громадян, які краще будуть орієнтуватися у соціальних процесах і явищах, в ефективному керуванні країною, раціональному та обґрунтованому впровадженню тих чи інших реформ та сприяє підготовці нової громадсько-політичної еліти, яка вже буде обізнана в управлінні країною». Це була головна мета наукових досліджень М. Шаповала, адже вони виключно екстраполювалися на українське суспільство початку ХХ ст., тому що в розвитку соціології український вчений вбачав фундаментальні наукові підвалини розбудови українського суспільства та української державності.

На виконання 3-го завдання виявлено основні наукові ідеї та підходи М. Шаповала щодо пояснення суспільства, яке розглядається як сукупність людей, пов'язаних між собою певними відносинами, які утворюють загальну систему взаємодій, що засновані на поведінці окремого індивіда або певної групи людей, чий дії спричиняють до відповідної реакції або поведінки інших. Також, з'ясовано, що соціальна структура суспільства М. Шаповала складається з певних «гуртів», «скупин», «верств», «агрегатів», «громад», до яких входять індивіди як частини («спільники», «соціуси») з метою задоволення на певному етапі своїх інтересів і цілей. Окрім цього, окреслено, що соціальна структура суспільства формується на принципах суспільного розподілу праці, завдяки якому реалізується можливість його членів здобувати та розподіляти життєво необхідні засоби до існування шляхом взаємодії та співробітництва різних професійних груп між собою. Одночасно, виокремлено основні чинники існування суспільства та його структурних складових, якими і за переконанням М. Шаповала, є *соціальні акти*, а також виявлено, що типовою рисою скупчень, які складають структуру

суспільства, є класи (творються з потрійної кумуляції осіб, а саме з «професійної-одномаєткової-одноправної») та національності.

На виконання 4-го завдання на основі біографічного та наративного методів було репрезентовано еволюцію соціологічних поглядів М. Шаповала в становленні української державності, метою якої є створення політично незалежної і соборної в етнографічних межах Української Республіки, де вся повнота влади буде опиратися на основні засади демократії, а саме розподілена на: законодавчу, виконавчу і судово-контрольну форми; в якій формою політичного режиму буде трудова українська демократія (виборне представництво Центральної Ради Депутатів трудового Народу); державною формою правління – федералізація на основі географічно-економічних чи культурно-побутових прикмет.

На виконання 5-го та 6-го завдань було з'ясовано основні положення розбудови та становлення української нації та висвітлено головні причини, що стали на заваді формуванню української державності напочатку ХХ ст., яка полягала у тому, що українське суспільство на той час було «неповним», оскільки статистичний аналіз національного та професійного складу українського населення засвідчив, що по суті воно представляло собою «лінгвістичну групу», лише частину міжнаціонального суспільства України, яка була організовано зв'язана з іншими «частинами суспільної цілості», але не відповідала «критеріям соціальної могутності групувань», а саме: а) не існувало кількісної переваги та територіальної розповсюдженості українців; б) не існувало достатнього рівня їх організованості; в) не вистачало належного рівня солідарності; г) не було сформовано якісного технічного апарату; д) українська нація на початку ХХ ст. не постачала надважливих продуктів промисловості, не керувала виробництвом та продажем власної продукції, була відсторонена від організації науки і техніки, політичної, військової, релігійної адміністрації, міжнародної політики, що унеможлиблювало розбудову української держави.

На виконання 7-го завдання, для наукового обґрунтування М. Шаповалом поняттєво-категоріальної бази соціології державотворення було створено соціологічний глосарій, до якого увійшли більш ніж 70 соціологічних категорій і

понять, зокрема категорії загальної соціології та і спеціальних соціології, які безпосередньо стосуються проблеми формування та становлення української державності.

На виконання 8-го завдання репрезентовано неопубліковані раніше в українській науковій літературі наративи М. Шаповала щодо майбутнього української нації, в яких проголошуються наступні імперативи для українців:

- (1) *спільна мета* – про створення власної держави; про єдність; про розбудову власного війська; про зміцнення України військово, політично, соціально, економічно; про виховання сильної прогресивної політичної еліти;
- (2) *суспільні і політичні потреби* – про написання власної історії; про повагу, плекання та розвиток української мови;
- (3) *необхідність* – про боротьбу з колоніальними націями; про готовність чинити опір зовнішнім загрозам; про підготовку до запеклої боротьби з Москвою; про самовдосконалення та саморозвиток;
- (4) *спільні завдання* – про побудову справедливого українського суспільства; про розвиток промислового та аграрного секторів; про розвиток освіти, культури, мови.

На виконання 9-го завдання доведено, що провідні національні ідеї М. Шаповала, такі як суверенітет, незалежність, самостійність, верховенство права, представницька демократія, розподіл влади є основою сучасної Конституції України. Окрім цього на тлі повномасштабного наступу Російської Федерації 24 лютого 2022 р. відбулася подія, яка породила фактори єдності: «моральних лідерів», навколо яких об'єдналися українці; «національну ідею», яка під час війни згуртувала в єдине суспільство не тільки українців, але й інші національності, які проживають в Україні; «фактор симпатії», коли політичні партії відкинули свої чвари на тлі спільної загрози; «фактор фізичної сили», який був закладений у 1991 р., проте свого кінцевого завершення набув у 2022 р.

Отже, дисертаційна робота, яка присвячена ґрунтовному дослідженню соціологічної спадщини видатного українського вченого-соціолога

Микити Шаповала, 140-річчя якого з Дня народження 8 червня 2022 р. відмічається як визначна дата в Україні, дозволила не тільки досягти поставленої мети, а саме реконструювати та репрезентувати його соціологічну концепцію суспільства та розбудови і становлення української державності, розкрити її теоретико-методологічний потенціал, але й оприлюднити невідомі раніше в Україні його соціологічні ідеї і положення, які частково знайшли своє утілення у вітчизняній соціологічній науці та у сучасних законодавчих актах української держави, зокрема у її Основному Законі – Конституції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ:

ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

(ЦДАВО УКРАЇНИ, м. КИЇВ)

1. Шаповал М. Вивчення села. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 4.
2. Шаповал М. Визволення і відродження: рукопис. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 78.
3. Шаповал М. Дослід культурного стану села. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 7.
4. Шаповал М. Колоніальна політика як джерело національної небезпеки: рукопис. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 97 – 97 зв.
5. Шаповал М. На програмні теми: про методи громадського будівництва на Україні: рукопис. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 38.
6. Шаповал М. Населення український земель: рукопис. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 20 – 22.
7. Шаповал М. Теорія нації. Ч. III: рукопис. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 92 зв.
8. Шаповал М. Фази розвитку української національної свідомості. Ч. II.: рукопис. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 81 – 81 зв., 85 зв.
9. Шаповал М. Населення українських земель. Передмова: рукопис. *ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 17 – 17 зв.

Е-РЕСУРС ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВИЩИХ ОРГАНІВ
ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ
УКРАЇНИ
(Е-РЕСУРС ЦДАВО УКРАЇНИ, м. КИЇВ)

10. 3 промови М. Ю. Шаповала на закордонній конференції української партії соціалістів-революціонерів від 30.VI.1924. *е-ресурс ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 101. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/17219#file-1001220> (дата звернення: 11.05.2022).
11. Оголошення про доповідь відомого українського діяча та публіциста М. Ю. Шаповала на тему «Національне питання у Східній Європі» у Шенгофен Голлі. *е-ресурс ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 111 зв. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/17097#file-980277> (дата звернення: 21 травня 2022).
12. Українська Громада у Франції. Париж, 25 лютого 1933 р. *е-ресурс ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 491. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/17219#file-1001636> (дата звернення: 11.05.2022).
13. Фото-картка великого формату М. Шаповал. *е-ресурс ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 44. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/17210#file-1000109> (дата звернення: 11.05.2022).
14. Шаповал М. Боротьба за націю. Ч. II. *е-ресурс ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 212 – 217. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/17219#file-1001360> (дата звернення: 11.05.2022).
15. Шаповал М. Боротьба за націю. Ч. I. *е-ресурс ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 207 – 208. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/17219#file-1001351> (дата звернення: 11.05.2022).
16. Шаповал М. Село і місто: схема студій. *е-ресурс ЦДАВО України*. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 56 – 58. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/17219#file-1001204> (дата звернення: 11.05.2022).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ
УКРАЇНИ (ЦДАГО УКРАЇНИ, м. КИЇВ)

17. Схема класифікацій соціологічної літератури. *ЦДАГО України*. Ф. 269. Оп. 3. Спр. 41. Арк. 5 зв. – 6.
18. Шаповал М. Боротьба чи реєміграція. *ЦДАГО України*. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 684. Арк. 107.

БІБЛІОТЕКА ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІКИ (ЦДАЗУ, м. КИЇВ)

19. Сріблянський М. [Шаповал М.] Етюд про футуризм. 1924. 22 с. *ЦДАЗУ*. Ф. 1. Шиф. 247-П. С. 22.

НАУКОВИЙ АРХІВ. НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ КИЄВО-
МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ (НаУКМА, м. КИЇВ)

20. Витяги з листів Микити Шаповала до Шаповала Миколи (брата) з 12 грудня 1921 р. – 6 лютого 1932 р. *НаУКМА*. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 5, 6, 14, 22 – 25, 45, 59 – 64, 79 – 80, 87.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

21. Анкета про місто. *Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926 – листопад 1928*. Прага, 1928. С. 84 – 89. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/zvit-z-diyalnosty-ukrayinskogo-institutu-gromadoznavstva-v-prazi-i-jogo-ustanov-kviten-1926-lystopad-1928/> (дата звернення: 22.12.2021).
22. Анкета про село. *Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926-листопад 1928*. Прага, 1928. С. 78 – 83. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/zvit-z-diyalnosty-ukrayinskogo-institutu->

- gromadoznavstva-v-prazi-i-jogo-ustanov-kviten-1926-lystopad-1928/ (дата звернення: 22.12.2021).
23. Доклад т. М. Шаповала щодо проекту нової програми УПС-Р на закордонній конференції 6 лютого 1927 р. *Вільна Спілка : неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів*. Прага-Львів, 1927 – 1929 р. Зб. 3. С. 62 – 70.
24. Закони про землю і ліси Української Народної Республіки і Універсали Директорії Української Народної Республіки до трудового селянства. Київ, 1919. 15 с. – *Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка*. Реабілітована література: РЛ. 2495. URL: <http://www.library.lviv.ua/fondy/Ukrainika/РЛ-2495.pdf> (дата звернення: 20.11.2021).
25. Надання М. Ю. Шаповалові ступеня доктора соціології honoris causa. *Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926-листопад 1928*. Прага, 1928. С. 34 – 36. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/zvit-z-diyalnosty-ukrayinskogo-instytutu-gromadoznavstva-v-prazi-i-jogo-ustanov-kviten-1926-lystopad-1928/> (дата звернення: 22.12.2021).
26. Програма Української партії соціалістів революціонерів. *Вільна Спілка : неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів*. Прага-Львів, 1927 – 1929 р. Зб. 3. С. 17 – 50.
27. Сріблянський М. [Шаповал М.] Веселий марш. Поезія Юрія Будяка. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1910. Кн. 10. С. 611 – 613.
28. Сріблянський М. [Шаповал М.] Гіпноз єдності. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1912. Т. 5. С. 641 – 653.
29. Сріблянський М. [Шаповал М.] Здобутки революції: кінець буде. *Відродження: щоденна безпартійна демократична газета*. 1918. Ч. 118. С. 1 – 2.
30. Сріблянський М. [Шаповал М.] Здобутки революції: кінець. *Відродження: щоденна безпартійна демократична газета*. 1918. Ч. 120. С. 1 – 2.

31. Сріблянський М. [Шаповал М.] Музика війни. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1912. Т. 5. С. 564.
32. Сріблянський М. [Шаповал М.] Національні меншості на Україні. Ч. II. *Відродження: щодення безпартійна демократична газета*. 1918. Ч. 46. С. 2.
33. Сріблянський М. [Шаповал М.] Національні меншості на Україні. Ч. III. *Відродження: щодення безпартійна демократична газета*. 1918. Ч. 50. С. 2.
34. Сріблянський М. [Шаповал М.] Національні меншості на Україні. Ч. I. *Відродження: щодення безпартійна демократична газета*. 1918. Ч. 44. С. 1.
35. Сріблянський М. [Шаповал М.] Патос державності : пам'яті 10 липня 1918 року : кінець. *Відродження: щодення безпартійна демократична газета*. Ч. 97. 1918. С. 1 – 2.
36. Сріблянський М. [Шаповал М.] Патос державності: пам'яті 10 липня 1918 : кінець буде. *Відродження: щодення безпартійна демократична газета*. 1918. Ч. 96. С. 2.
37. Сріблянський М. [Шаповал М.] Проблема культури. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1912. Т. 4. С. 34 – 43.
38. Сріблянський М. [Шаповал М.] Фабрика доброго тону. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1912. Т. 5. С. 451 – 468.
39. Шаповал М. *До питання про організацію українських соціологічних студій: Do pytanja pro organizaciju uktajins `kuch sociologičnych studij*. Прага, 1925. 20 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20699/file.pdf> (дата звернення: 20.12.2021).
40. Шаповал М. *Засади української визвольної програми*. Прага: Вид-во Вільна Спілка, 1927. 61 с.
41. Шаповал М. *Суспільна будова*. Прага-Ужгород, 1936. 40 с.
42. Шаповал М. Безнадійна суперечність. *Вільна Спілка : неперіодичний орган літератури, науки та громадського життя*. Львів-Прага, 1921. Ч. 1. С. 84.
43. Шаповал М. Боротьба за націю Ч. III/ уклад. Н. Миронець. *Політологічні читання*. 1993. № 2. С. 221.

44. Шаповал М. *Велика революція і Українська визвольна програма*. Прага, 1928. 334+VII с.
45. Шаповал М. Військо і революція: соціологічний нарис. *Вільна спілка: неперіодичний орган літератури, науки та громадського життя*. Прага-Львів, 1923. Ч. 2. С. 35 – 58.
46. Шаповал М. Військо Української Республіки : підвалини військової організації. *Відродження: щоденна безпартійна демократична організація*. 1918. Ч. 32. С. 2.
47. Шаповал М. Військо Української Республіки: військо і політика. *Відродження: щоденна безпартійна демократична газета*. 1918. Ч. 3. С. 2.
48. Шаповал М. *Гетьманщина і Директорія: спогади* / укл. С. Зеркаль. Нью-Йорк : Видала Українська Громада ім. Микити Шаповала в Новім Йорку, 1958. 126 с.
49. Шаповал М. До програми українського визволення: кінець буде. *Нова Україна: місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя*. Прага, 1923. Ч. 9. С. 3.
50. Шаповал М. До програми українського визволення: кінець. *Нова Україна: місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя*. Прага, 1923. Ч. 10. С. 21 – 35.
51. Шаповал М. З біжучої хвилі: революція, Установчі збори і наша політика : кінець буде. *Боротьба: орган центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів*. 1917. № 8. С. 2 – 5.
52. Шаповал М. З біжучої хвилі: революція, Установчі збори і наша політика : кінець. *Боротьба: орган центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів*. 1917. № 9. С. 3 – 8.
53. Шаповал М. Завдання Української еміграції. *Diasporiana*. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12366/file.pdf> (дата звернення: 13.05.2021).
54. Шаповал М. *Загальна соціологія* / ред. О. П. Юренко. Київ : Український центр духовної культури, 1996. 368 с.

55. Шаповал М. *Засади організації українського визволення*. Прага: Вид-во Вільна Спілка, 1929. 24 с.
56. Шаповал М. Знайомства з Ольгою Кобилянською. *Нова Україна: місячник письменства, мистецтва, науки й громадського життя*. Прага, 1927. Ч. 10 – 11. С. 83 – 92.
57. Шаповал М. *Інтелігенція і пролетаріат*. Відень-Київ, 1920. 36 с.
58. Шаповал М. *Лісова промисловість на Вкраїні й кооперація*. Київ: Культура і Знання. 1917. 15 с.
59. Шаповал М. Минувшина і будучина української визвольної боротьби (промова на роковини Української революції в Празі 12 листопада 1920 р.) / Передмова та публікація Н. Миронець. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 51.
60. Шаповал М. Мир з поляками і новий кабінет Директорії. *Нове Життя*. 1919. Ч. 87. Рік. II С. 1.
61. Шаповал М. *Михайло Драгоманов, як ідеолог нової України*. Прага : Вільна Спілка, 1934. 19 с.
62. Шаповал М. Місто і село (соціологічні нариси). *Суспільство: La Société*. Прага, 1926. Т. III-IV. С. 30 – 63.
63. Шаповал М. Нове яничарство. *Нова Україна: безпартійний двотижневик громадського, культурного та економічного життя*. Прага, 1922. Ч. 8 – 9. С. 1 – 6.
64. Шаповал М. Під теперішній час. *Трудова Україна*. 1932. Ч. 2. С. 8.
65. Шаповал М. Програма вивчення села і міста на Українських землях: додатки. *Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926 – листопад 1928*. Прага, 1928. С. 71 – 77. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/zvit-z-diyalnosty-ukrayinskogo-instytutu-gromadoznavstva-v-prazi-i-jogo-ustanov-kviten-1926-lystopad-1928/> (дата звернення: 22.12.2021).
66. Шаповал М. *Система суспільних наук і соціографія (народознавство)*. Прага: Державна друкарня у Празі, 1932. 222 с.

67. Шаповал М. Складка сили. З приводу «єдиного фронту»: кінець. *Нова Україна : місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя* / за ред. В. Винниченка, М. Шаповала. Прага-Берлін, 1923. Ч. 4. С. 29 – 47.
68. Шаповал М. Складки сили: кінець буде. *Нова Україна : місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя* / за ред. В. Винниченка, М. Шаповала. Прага-Берлін, 1923. Ч. 3. С. 57 – 67.
69. Шаповал М. Слободич О. Великий зрив. Нарисі історії української визвольної революції 1917 – 1920 р. Ч. I : доба Української Центральної Ради. Львів, 1936. С. 7. *Архів ОУН. Української Інформаційної Служби – Лондона*. URL: <https://ounuis.info/library/books/904/velykyi-zryv.html> (дата звернення: 20.12.2021).
70. Шаповал М. *Соціографія України. I. Соціальна структура України*. Прага: Видво Вільна Спілка, 1933. 106 с.
71. Шаповал М. *Соціологія українського відродження*. Прага, 1937. 47 с.
72. Шаповал М. Соціалістична революції. Росія й Україна. *Боротесья-Поборете: Закордонний орган Української партії соціалістів революціонерів*. Відень, 1920. Ч. 3. С. 32.
73. Шаповал М. *Стара і Нова Україна: листи в Америку*. Нью Йорк: Вид. Української Громади в Нью Йорку, 1925. 32 с.
74. Шаповал М. *Схема життєпису: автобіографічний шкiц* / упор. С. Зеркаль. Новий Йорк: Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1956. 41 с.
75. Шаповал М. Українська соціологія. *Суспільство: La Société*. Прага, 1927. Т. V – VI. С. 103 – 123.
76. Шаповал М. *Українська соціологія*. Прага, 1927. 23 с.
77. Шаповал М. Хто керує Україною? *Нова Україна: місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя*. Прага, 1925. Ч. 2 – 3. С. 1 – 6.
78. Шаповал М. Чорноморська система: кінець. *Боротьба: Орган Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів*. Київ: 1918. № 32. С. 1 – 2.

79. Шаповал М. Чорноморська система: далі буде. *Боротьба: Орган Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів*. Київ: 1918. № 31. С. 1 – 2.
80. Шаповал М. *Шлях визволення: суспільно-політичні нариси*. Прага-Берлін: Видво Нова Україна, 1923. 70 с.
81. Шаповал М. *Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р.: Ч. 1.* / упорд. С. Зеркаль. Нью-Йорк: Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йоркі, 1958. С. 122.
82. Šaroval M. J. Soudobá uktajinská sociologická myšlenka a práce II. *Sociologická revue*. 1931. Ročník II. Číslo 4. S. 492 – 497. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=2mkbAAAAMAAJ&hl=ru> (accessed: 11.09.2021).
83. Šaroval M. J. Soudobá uktajinská sociologická myšlenka a práce: I. Předběžné poznámky. *Sociologická revue*. 1930. Ročník I, Svazek 1. a 2. S. 103 – 106. URL: https://books.google.com.ua/books?id=D2kbAAAAMAAJ&hl=ru&source=gb_book_other_versions (accessed: 11.09.2021).

III. ЛІТЕРАТУРА:

84. Акт проголошення незалежності України. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 4630. Арк. 2. Оригінал. Машинопис. URL: <https://tsdavo.gov.ua/bez-kategoriyi/unikalni-dokumenty-14/> (дата звернення: 05.05.2022 р.).
85. Бевз Т. Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів. *Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Київ, 2009. Т. XXIII. С. 368 – 385. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bevz_Tetiana/Diialnist_Zakordonn oi_delehatsii_Ukrainskoi_partii_sotsialistiv-revoliutsioneriv.pdf? (дата звернення: 03.05.2020).
86. Бевз Т. А. Феномен «революції» у дискурсах мислителів, політиків, науковців : монографія. Київ : ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 175 с.

87. Биковський Л. Єврейський педагог УГА-УТГІ. *Сучасність*. 1965. № 12 (60). С. 103 – 104.
88. Бичук І. О. Українська національна ідея у поглядах М. Шаповала. *Грані*. Дніпропетровськ, 2015. № 3 (119). С. 72 – 78.
89. Білецький Л. М. Шаповал і його література та наукова діяльність. *Трудова Україна*: центральний орган української партії соціалістів революціонерів. 1932. Ч. 3 – 4. С. 3 – 8.
90. Богацький П., Шаповал М., Животко А. *Українська Хата 1909-1914 : спогади* / ред. П. Богацький; упоряд. С. Зеркаль. Новий Йорк : Видала Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1955. 57 с.
91. *Бюлетень Українського Інституту Громадознавства*: 1925 – 1926. Прага, 1926. Ч. 1. 16 с.
92. В Нью Йорку відбулася наукова конференція Українського Соціологічного Інституту. *Свобода: український щоденник*, 1970, № 196. С. 1, 4.
93. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму. 1 грудня 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6. (Опубліковано 04.09.2019 р.). URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/5-1-28-144-6-jpg/> (дата звернення: 22.05.2022 р.).
94. Вісті з Української Центральної Ради № 4 квітень 1917. *Український Історик: журнал українського історичного товариства*. Торонто, 1981. № 1 – 4. (69 – 72). С. 191.
95. Волович В., Юренко О. Видатний політичний діяч України, фундатор вітчизняної соціології Микита Юхимович Шаповал. *М. Шаповал Загальна Соціологія* / ред. О. П. Юренко. 1996. С. 4 – 18.
96. Гитель О. Київська Губерніальна Українська Рада 1917. *Нова Рада*. № 115. С. 2.
97. Горбань Ю. А. Соціологічний аналіз структури української нації в науковому доробку Микити Шаповала (початок ХХ ст.). *Вісник НГУУ «КІІІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2010. № 1 (5). С. 49 – 53.

98. Гордієнко Ю. Ідея соборності України в соціологічних концепціях М. Шаповала. *Соціологічні технології: актуальні проблеми теорії і практики: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2011. Вип. 50. С. 87 – 93.
99. Григоріїв Н. Політик-творець. *Вільна Спілка: неперіодичний орган партії соціалістів-революціонерів*. Прага, 1929. Ч. 3. С. 3 – 4.
100. Гринів О. *Історія української філософії*: навч. посіб. Львів, 2015. 289 с.
101. Громада у м. Середина-Буда. *Вісті з Української Центральної Ради 21 березня 1917*. № 2. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 489. *Електронний Архів українського визвольного руху*. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25218/> (Дата звернення: 5.12.2021).
102. Грузинцевь А. Н. Д. Пильчиков (1857 – 1908 pp.). *Утро*. 1908. № 433. С. 3.
103. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф. 320. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20. [Преображенська церква Катеринославської духовної консисторії, с. Серебрянка Бахмутського повіту Катеринославської губернії: Метрична книга про народження, шлюб, смерть за 1882 р.] URL: https://tsdea.archives.gov.ua/ua/affair_dn/?f_id=1267414&a_id=1267418#lg=1&slide=0. (дата звернення 11.02.2022).
104. Джус О. Професійна підготовка молоді Української діаспори в Українському соціологічному інституті (Українському інституті Громадознавства). *Інноваційна педагогіка*. Вип. 14. Т. 2. Одеса, 2019. С. 40 – 46. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-14-2-7> (Дата звернення: 20.04.2021).
105. Джус О. *Теорія і практика професійної підготовки молоді у закладах освіти української діаспори (XX століття)*: дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.01/ Східноєвропейський національний університет імені Володимира Даля. Київ. 2020. С. 141, 147 – 148, 161, 177 – 187.
106. *Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності* / О. В. Даниленко, Л. В. Іваницька, Н. В. Терес та ін. за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ: Книги - XXI, 2007. С. 437.
107. Довгаль С. [Бібліографічний огляд на працю]: М. Шаповал Засади української визвольної програми. Прага, 1927. В-во Вільна Спілка, 61 ст. *Нова Україна* :

- безпартійний двотижневик, культурного та економічного життя*. Прага, 1928. Ч. 1 – 3. С. 70 – 71.
108. Дописи од власних кореспондентів: Харків. Арешти. *Рада: газета політична, економічна, літературна*. Київ, 1908. № 88. С. 4.
109. Дояр Л. *Маловідомий наратив української політичної еміграції в Чехословаччині: оцінка революційного досвіду та концептуалізація визвольної боротьби*. С. 61 – 66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2017_20_5_12 (дата звернення: 08.06.2020).
110. Енгельс Фр. *Початок родини, приватної власності і держави на підставі дослідів Л. Г. Моргана*. Нью-Йорк : Друкарня Робітник, 1919. С. 181 – 182.
111. Животко А. *50 років : до історії Української партії соціалістів-революціонерів*. Прага, 1936. 20 с.
112. Животко А. *Історія української преси*. Мюнхен, 1990. 334 с.
113. Животко А. *Нарис історії української преси: курс лекцій*. Подєбради, 1937. 112 с.
114. Жуковський А. Шаповал Микола. *Енциклопедія українознавства: словникова частина*. Т. 10 / під. ред. В. Кубійовича; ред. кол. А. Жуковський. Париж-Нью-Йорк: Видавництво Молоде Життя, 1984. С. 3788 – 3789. URL: <https://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/5392-entsiklopediya-ukrayinoznavstva-t-10-slovnikova-chastina/> (22.05.2021).
115. Журба Г. Від «Української хати» до «Музагету». Люди і події : спогади. Слово: збірник українських письменників у Екзилі. Нью-Йорк, 1962. Ч. I. С. 437, 452 – 453. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2209/file.pdf> (дата звернення: 8.06.2021).
116. З праці Українського інституту Громадознавства в Празі. *Трудова Україна: центральний орган української партії соціалістів-революціонерів*. 1932. Ч. 1. С. 20 – 23.
117. З Серебрянки – в Сіверськ: музей діяча УНР з Донеччини Микити Шаповала збираються перевезти. URL: <https://freeradio.com.ua/z-serebrianky-v-siversk->

- muzei-diiacha-unr-z-donechchynu-mykyty-shapovala-zbyraiutsia-perevezty/
(дата звернення: 1.01.2022).
118. З'їзд учителів ц-парафіяльних. *Нова Рада*. 1917. № 20. С. 2.
119. Закон України: про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умови обігу земель сільськогосподарського призначення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text> (дата звернення: 3.02.2022).
120. Зотова А. С., Хутка С. В. Цикл праць Микити Шаповала з вивчення міста і села : дослідження невідомих рукописних автографів. *Наукові записки НаУКМА : Соціологічні науки*. 2008. Т. 83. С. 73, 76. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6120> (дата звернення: 05.07.2020).
121. Зубко О. Соціалістична ліга Нового Сходу (Прага, 1925 – 1929(30)) як одна зі спроб виправлення помило Версальсько-вашигтонської системи міжнародних домовленостей. *Історичні і політологічні дослідження*. 2019. № 1. С. 131 – 140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2019_1_18 (дата звернення: 20.01.2022).
122. Калакура Я. С. *Українська історіографія: курс лекцій*. Київ: Генеза, 2004. С. 7.
123. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї, (початок ХХ ст.). *Політологічні читання: українсько-канадський щоквартальник*. 1992. № 2. С. 101 – 114.
124. Кіндюк Б. В. Організаційно-правова модель управління лісовою галуззю М. Ю. Шаповала. *Проблеми законності: збірник наукових праць*. Харків, 2011. Вип. 115. С. 11 – 20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2011_115_4 (дата звернення: 10.03.2020).
125. Козак О. В. Багатопартійність та проблеми розбудови Української держави: історіографічний аналіз творів Микити Шаповала. *Проблеми історії та методології історичної науки. Харківський історіографічний збірник*. Харків: Бізнес Ін. форм, 1998. Вип. 3. С. 128 – 139.
126. Кондратик Л. Й. *Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного відродження початку ХХ століття:*

- автореф. дис ... на здобуття вченого ступеня д-ра філос. наук : 09.00.11 Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2005. 36 с.
127. Конституція України: чинне законодавство станом на 01 жовтня 2015 р.: офіційний текст. Київ: Алерта, 2015. 80 с.
128. Криворучко К. І. «Я до послідного свого віддиху буду працювати для свого народу...». Листи Ольги Кобилянської у фондах ЦДАВО України. *Архів України*. 2013. № 5. С. 146 – 166.
129. Курас Д. Микита Шаповал про українську націю, державу та її творення: погляд із сьогодення. *Історичний журнал*. 2008. № 2. С. 31 – 42.
130. Курас Д. І. Соціальне підґрунтя боротьби за національне визволення у концепції М. Ю. Шаповала. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. Херсон, 2014. Вип. 2. С. 73 – 76.
131. Курас Д. І. *Суспільно-політичні погляди М. Шаповала: становлення, еволюція, втілення в історичних концепціях*: дис. ... к. іст. наук: 07.00.06/ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2007. С. 157.
132. Лобанова А. С. Методологічні розвідки фундатора української соціології Микити Шаповала. *Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Володимира Паніотто: збірник статей за матеріалами конференції, 22 січня, м. Київ / за наук. ред. В. С. Бакірова та Є. І. Головахи*. Київ: Інститут соціології НАН України, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 81 – 84.
133. *Мала енциклопедія конституційного права / за заг. ред. Ю. В. Бошицького*. Київ, 2012. С. 172. URL: [https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/511/1/Мала %20енциклопедія%20конституційного%20права.pdf](https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/511/1/Мала%20енциклопедія%20конституційного%20права.pdf) (дата звернення: 18.05.2022 р.).
134. Мандрика М. З життя Микити Шаповала. *Вільна спілка: неперіодичний орган української партії соціалістів-революціонерів*. Прага, 1929. Ч. 3. С. 8 – 12.
135. Марченко А. М. Шаповал про суспільну свідомість та рівень освіти і культури під час революційних подій 1917 – 1920 рр. *Теорія і практика актуальних*

- наукових досліджень (м. Запоріжжя, 28 – 29 вересня 2018). Херсон: Видавництво Молодий вчений. 2018. Ч. I. С. 69 – 71.
136. Марченко А. Наукова спадщина М. Шаповала про українство в період еміграції. *Молодий вчений*. 2018. № 11(63). С. 26 – 29.
137. Марченко А. Національна ідея у публіцистичній та поетичній спадщині М. Шаповала. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 25 – 26 серпня 2017)*. Херсон: Видавничий дім Гельветика, 2017. С. 95 –98.
138. Мельничук К. С. Військове питання у самостійницькому русі України за часів Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44 (1). С. 129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2015_44%281%29__26 (дата звернення: 22.05.2021).
139. Миронець Н. М. Ю. Шаповал про національне відродження та державність. *Політологічні читання: українсько-канадський щоквартальник*. 1993. № 2. URL: <http://www.yatran.com.ua/articles/802.html> (дата звернення: 26.01.2019).
140. Миронець Н., Чумаченко О. Проблеми Карпатської України в науковій спадщині М. Шаповала. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 11. С. 19 – 23. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2001/11/articles/3.pdf> (дата звернення: 12.05.2022).
141. *Надія Іванівна Миронець: біобібліографічний покажчик / упоряд.: Н. Казакова, Л. Кузьменко, Ю. Середенко; відп. ред. В. Піскун. Київ, 2018. 172 с.* URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014978> (дата звернення: 18.09.2021).
142. Наріжний С. *Українська Еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Прага, 1942. Ч. I. 372 с.
143. Новиченко М. Поезія О. Олесья. З нагоди 40-літнього ювілею літературної творчості. *Наші Дні*. Львів, 1943. Ч. 12. С. 2.
144. Омельченко Г. [Бібліографічний огляд на працю]: М. Шаповал. Велика Революція і Українська Визвольна Програма. *Нова Україна: безпартійний*

- двотижневик, культурного та економічного життя*. Прага, 1928. Ч. 4 – 6. С. 147 – 149.
145. Павлишин О. «Соборницька» ідея в дискусії еміграційної історіографії української революції. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1 – 3 липня 2012 р.)*. Київ: Інститут історії України, 2014. 251 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Pavlyshyn_Oleh/Sobornytska_ideia_v_dyskursi_emihratsiinoi_istoriohrafii_ukrainskoi_revoliutsii/ (дата звернення: 20.05.2021).
146. Пасько І. Микита Шаповал – філософія і соціологія. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. Т. 19. С. 5 – 7.
147. Піскун В. М. «Землякам політика, а мені здається треба вперед культура і література : листи Бориса Лазаревського до Микити Шаповала. *Сумський історичний архівний журнал*. 2010. № VIII-IX. С. 124 – 128. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/48026> (дата звернення: 20.08.2021).
148. Повітові збори народних вчителів: протокол. *Нова Рада*. 1917. № 19. С. 4.
149. Постанова про проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1. Оп. 16. Арк. 1. Оригінал. Машинопис. URL: <https://tsdavo.gov.ua/bez-kategoriyi/unikalni-dokumenty-13/> (дата звернення: 05.05.2022 р.).
150. Постанови Головного політичного Комітету УПС-Р. Ч. II. *Трудова Україна: центральний орган української партії соціалістів революціонерів*. 1932. Ч. 3 – 4. С. 9 – 10.
151. Привалова С. Особливості журналістської майстерності М. Шаповала : на прикладі часописів Українська Хата і Нова Україна. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2011. Вип. 25. С. 390 – 394.
152. Привалова С. Ф. *Журнали «Українська хата» (Київ, 1909 – 1914) та «Нова Україна» (Прага, 1922 -1928) як головні репрезентанти ідейного наповнення та*

- особливостей публіцистики Микити Шаповала*: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. Київ, 2011. 17 с.
153. *Проект Постанови про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022 – 2023 рр.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73388 (дата звернення: 22.02.2022).
154. Проект програми Української партії соціалістів-революціонерів від 1921 р. *Борітеся-Поборите: Закордонний орган Української партії соціалістів революціонерів.* 1922. Ч. 6. С. 1 – 46. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua/Boritesia-roborete/N6.pdf>? (дата звернення: 22.02.2021).
155. Промова Андрія Лівіцького з нагоди з нагоди утворення Державного Центру Української Народної Республіки 16 липня 1948. *Видатні діячі української діаспори: документи з фондів ЦДАЗУ: Андрій і Микола Лівіцькі.* [зб. док.] Київ, 2018. Вип. № 3. С. 21. URL: https://tsdazu.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/Nauk_dovid_aparat/Zbirnyk_VDUD_3.pdf (дата звернення: 05.07.2021).
156. Протокол засідання Генерального Секретаріату № 26 від 26 грудня 1917 р. *Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2-х Т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.* / ред. кол. В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк та ін. Київ, 1997. С. 68 – 69.
157. Р. М. Тимчасовий Уряд. *Енциклопедія українознавства* / головний редактор В. Кубійович; ред. кол. А. Жуковський, І. Кошелівець та ін. Париж-Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3207 – 3208. URL: <https://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/4758-entsiklopediya-ukrayinoznavstva-t-9-slovnikova-chastina/> (дата звернення: 4.12.2021).
158. Регулямин Українського Інституту Громадознавства про порядок наукових кваліфікацій. Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926 – листопад 1928. Прага, 1928. С. 68 – 69. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/zvit-z-diyalnosty-ukrayinskogo-instytutu->

- gromadoznavstva-v-prazi-i-jogo-ustanov-kviten-1926-lystopad-1928/ (дата звернення: 22.12.2021).
159. Реферат М. Шаповала. *Свобода: український щоденник. Svoboda: Ukrainian daily*. 1925. Ч. 38. С. 1.
160. Ріпецький С. Український соціологічний інститут у Відні та Український Інститут Громадознавства в Празі. *Українці в американському та канадському суспільствах: соціологічний збірник*. Джерзі Сіті, 1976. Том. I. С. 293 – 308.
161. Романенко В. Журналістські здобутки Микити Шаповала. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. Т. 19. С. 77 – 79.
162. Соколова Л. Микита Шаповал про Велику революцію та її провідників. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки: зб. наук. праць / відп. ред. та упоряд. Г. В. Самойленко*. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. Вип. 90. № 9. С. 70 – 76. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/740/1/8.pdf> (дата звернення: 12.06.2020).
163. Солдатенко В. *Українська революція. Історичний нарис: монографія*. Київ, 1999. 976 с.
164. Солдатенко В. Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції. *Український історичний журнал*. Київ, 1997. № 5 (416). С. 3 – 27.
165. *Соціологічна думка України: навч. посіб.* / ред. кол. М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. Київ: Заповіт, 1996. 423 с.
166. Станіславський К. Куди простував т. М. Шаповал. *Трудова Україна: центральний неперіодичний орган української партії соціалістів-революціонерів, заснований М. Шаповалом*. 1933. Ч. 2. С. 11 – 16.
167. Станіславський К. Хатянська смуга в роботі М. Ю. Шаповала. *Вільна Спілка: неперіодичний орган партії соціалістів-революціонерів*. Прага, 1929. Ч. 3. С. 15 – 16.
168. Стахів М. *Українські політичні партії: у соціологічному наświetленні*. Нью-Йорк, 1954. 104 с.

169. Сухобокова О. Український робітний університет у Празі (1921 – 1931). *Проблема історії України: факти, судження, пошук*. 2007. Вип. 17. С. 320 – 334. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2007_17_320 (дата звернення: 20.07.2021).
170. Телегуз І. О. Дослідження проблем формування української нації у науковій спадщині Микити Шаповала. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 321 – 323.
171. Терещенко В. *Микита Шаповал – велетень з Донбасу*. Артємівськ, 2000. С. 54 – 55, 64.
172. Терещенко В. Микита Шаповал – видатний просвітител ь і педагог. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк: Східний видавничий дім. 2007. Т. 19. С. 122 – 128.
173. Токарчук О. *Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції 1920 – 1930-і рр. : монографія*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 477 с. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/26980/Tokarchuk%20O.%20V..pdf?sequence=1> (дата звернення: 20.12.2021 р.).
174. *Три роки діяльності праці Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. 7.VII.1921 – 7.VII.1924*. Прага, 1924. 104 с. *National Library of the Czech Republic – Slavonic Library*: Shelf/Call number: U 004663. URL: <https://kramerius4.nkp.cz/view/uuid:b65f3880-3e35-11e4-8fc5-005056827e52?page=uuid:c886f3b0-5256-11e4-90c9-005056825209&fulltext=%20Три%20роки> (дата звернення: 13.06.2021).
175. *Трудова Україна*. Ч. 3 – 4, 1932. С. 9, 18 – 21.
176. *Трудова Україна*. Ч. 5 – 6, 1932. С. 35 – 36.
177. Туркова О. О. Чинники невдач української революції 1917 – 1920 років у працях М. Шаповала. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Соціологія і політичні науки»*. 2007. Т. 12, № 14. С. 121 – 125.
178. *Українська Громада у Франції*. URL: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euui261.htm> (дата звернення: 22.02.2022).

179. Хроніка Українського Інституту Громадознавства. *Трудова Україна*. 1938. Ч. 3. С. 4.
180. Хроніка Українського Інституту Громадознавства. *Трудова Україна*. 1938. Ч. 2. С. 4.
181. Чайковський Я. Р., Швець О. М. Історія філософії одного видання: вклад Станіслава Єдинака в розвиток дослідження слов'янської філософії. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 5. С. 76 – 80.
182. Черній Л. В. Вплив наукових здобутків українських вчених в еміграції на розвиток української соціологічної думки. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. С. 8 – 9. URL: https://scholar.google.fi/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=iiavzRYA AAAJ&citation_for_view=iiavzRYA AAAJ:2osOgNQ5qMEC (дата звернення: 31.01.2022).
183. Чикаленко Є. *Щоденник (1907 – 1917 рр.)*. Київ: Темпора, 2011. С. 19.
184. Чумаченко О. А. *Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала*: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
185. Чумаченко О. Деякі аспекти діяльності Українського Національного Союзу (1918) за спогадами Микити Шаповала. *Проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 9. С. 221 – 237.
186. Чумаченко О. А. *Міжнародна діяльність Микити Шаповала в міжвоєнний період*. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk9/19.pdf> (дата звернення: 20.05.2021).
187. Чумаченко О. А. Становлення соціалістичних поглядів Микити Шаповала (ранній період). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2015. Вип. 3. С. 27 – 31.
188. Юренко А. Никита Шаповал: мировоззренческие основы социологической теории. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 145 – 155.
189. Юренко О. М. Шаповал. *Політична енциклопедія* / ред. кол. Ю. Левець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 779.

190. Юренко О. Микита Шаповал про «сутність нації» як соціального феномена. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001, № 1. С. 64 – 73.
191. Юренко О. Микита Шаповал і Питирим Сорокін: взаєморозуміння, співпраця і протистояння. *М. Шаповал Загальна соціологія* / ред. О. П. Юренко. 1996. С. 356 – 365.
192. Юренко О. Микита Шаповал – хто він? *Нова політика*. 2002. № 1 (39). С. 44 – 45.
193. Юренко О. Піднісися духом із руїни, перетривавши лихоліття ... Дмитро Соловей. *Політологічні читання: українсько-канадський щоквартальник*. 1994. № 3. С. 135 – 136.
194. Юренко О. Шаповал Микита Юхимович. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / ред. кол. Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра: Генеза, 1996. С. 898 – 899.
195. Юренко О. П. Проблема національної ідентичності у соціологічному доробку Микити Шаповала (1920-ті роки). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія, Психологія, Педагогіка*. Київ, 2001. Вип. 11. С. 12 – 16.
196. Якімова А. М. М. Драгоманов і українська еміграція : за листами М. Мандрика до І. Шишманова. *Сумська старовина*. 2015. № 47. С. 5 – 14.
197. Janák D. Autorská a tematická struktura Sociologické revue. Příspěvek k sociologickému rozboru dějin české sociologie. *Sociologický časopis: Czech Sociological Review*. 2011. 47(5): 991 – 1016. URL: <https://sreview.soc.cas.cz/pdfs/csr/2011/05/05.pdf> (accessed: 02.05.2021).
198. Muchin H. Populism and modernism in Ukrainian literary criticism 1860-1920. PhD Thesis: Ukrainian literature. Edmonton, 1987. 387 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21967/file.pdf> (accessed: 31.01.2021).
199. New York Public Library. URL: https://browse.nypl.org/iii/encore/search/C__SShapoval%2C%20Mykyta%20I%EF%B8%A0U%EF%B8%A1khymovych%2C__Originalresult?lang=eng&suite=def (accessed: 5.03.2020)

200. Svoboda D. *Boj o cizí duši: Ukrajinství a ukrajinský nacionalismus v české reflexi 1900 – 1938*. disertační práce, Preha, 2007. 246 s. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20190/file.pdf> (accessed: 18.08.2021).

- 9 -

число народжень в рік;
число смертей в рік;
природний приріст;
загальний приріст.

Відділ III. Економічний стан села.

13. Земля: загальна площа -
з окрема: під будівлями,
" огородами,
" луками,
" пасовищами,
" лісами,
" водами,
" ріллею,
" невжитками /шляхи, гори, чагари і т.и./
14. Число господарств /за площей/:
/ в місцевій мірі і в переводі на гектарі чи десятини /;
докладно: розміром до $\frac{1}{2}$ гектара,
" $\frac{1}{3}$ " "
" $\frac{1}{4}$ " "
" і т.д.
15. Число безземельних господарств і осіб.
16. Продажа і купівля землі:
число загально проданої землі,
" " купленої " "
хто купує і продає,
по якій ціні.
17. Хліборобство: площа під різними культурами,
урожаї.
18. Скотарство - /число худоби розгал. Окремо корів,
копей,
свиней,
овець.
19. Садівництво.
20. Птахівництво.
21. Виноярство /пасіки/.
22. Охота /польовання/.
23. Рибальство.
24. Лісництво.
25. Промисел: фабричний,
кустарний.
26. Торгівля - число торговців,
попит на товари /число і назви/,
сбороти їх,
вивіз продуктів сільськ. господар.
27. Кооперація - її форми,

- 10 -

число членів,
кошти
і т.д.

28. Наймити і робітництво:
в яких господарствах,
на яких умовах,
в які сезони
і т.д.

29. Поцятки: їх форми,
розміри
і ин.

30. Типовий бюджет родини: заможної,
середньої,
бідної,
безземельної,
наймита.

31. Їжа: по святах,
" робочих днях,
в пості,
по сезонах
/кількості, якості, назви/.

32. Одяг: саморобний,
купований,
запас одягу у різних родин.

33. Будівлі - хати:
число кімнат,
освітлення,
ограда,
будівельний матеріал
і т.н.

34. Сади і квітники:

Відріз IV. Рух і комунікація.

35. Заробітчанство /відхід на заробітки
в міста,
в інші країни,
чи далеко/.

36. Еміграція - причини
куди і скільки вибуває
щороку
за п'ять останніх літ.

37. Комунікація: залізниця,
биті шляхи,
річки,

- II -

телеграфів,
телефонів.

38. Взаємини з сусідніми населен. пунктами:
з містами,
з селами,
з залізнич. станціями,
в роботі,
" торгівлі,
" культурних справах.

Відділ V. Культурний стан села.

39. Грамотність в числах і процентних відношеннях:
мужин,
жінок,
літей шкільного віку.
40. Школа - знає?
читальня? ;
бібліотека?
41. Які книжки читають люди?
42. Які часописи одержуються
/назви і число/?
43. Число листів з пошти і на пошту в рік
в країні,
за кордон.
44. Розваги: свята, гри і инш.
45. Пісні - побутові,
на громад. теми,
сатиричні,
еротичні і т.п.
46. Привази і т.п.
поняття правові,
" моральні,
" звичаєві,
" політичні і т.п.
47. М о в а: число слів
у дітей до 5 літ,
" од 5 - 9 літ,
" " 9 - 14 "
у підлітків 14 - 16,
у осіб 18 - 20 літ,
" " 20 - 30 "
" " 30 - 50 "
вище 50 літ
Складання словничків для
кожної вікової групи да-
ло-б відповідь на постав-
лене питання.

- 12 -

48. Інші Фальшиві записи:
 оповідання,
 легенди,
 споминок про події,
 " про цікавих людей.
 Що знають про світ, суспільство, його
 устрій, історію і т.п.

Відділ VI. Соціальна патологія села і боротьба з нею.

49. Злочини: число їх,
 види,
 кари за них.
50. Старцтво.
51. Скількість хворих:
 на венеричні хвороби,
 " сухоти.
52. Каліки і божевільні:
 назви каліцтва,
 число калік.
53. Проституція.
54. Самогубства.
55. Алкоголізм: скільки і чого п'ють,
 скільки пропивають.
56. Азартні гри.
57. Лікарні.
58. Забезпечення - вдов,
 сиріт,
 калік,
 інвалідів,
 старих.
59. Притулки.
60. Добродійні фонди

Відділ VII. Боротьба і відносини:

61. Боротьба груп економічних,
 професійних,
 політичних,
 національних,
 релігійних,
 територіальних і ине.
62. Форми особистої боротьби:
 лайки,
 бійки, і т.п.
63. Форми звичливості.
64. Відносини між полами
 з окрема становище жінки
 в різних літах і відносинах.

- 13 -

65. Відношення до старих,
 " дітей,
 " попів,
 " учителів,
 " інтелігенції взагалі.
66. Відношення до чужинців.

Відділ VIII. Українська свідомість.

67. Мова: місцеві характерности,
 занечуженість чужими словами,
 зворотами, формами.
68. Чи є українська школа?
 програм її навчання,
 підручники.
69. Відношення селян
 до української школи,
 українізації церкви,
 до української державности,
 до проблеми соборности,
 до земельної реформи /у різних груп селян/
 " більшевизму,
 " соціалізму,
 " революції,
 " монархізму.
70. Що знають про Україну, як цілість?
 які міста знають хоч з назви?
 яких письменників?
 яких політичних діячів?
71. Інші цікаві питання, які в програмі не значуться.

Додаток В Анкета про місто

- 14 -

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДОЗНАВСТВА

В ПРАЗІ.

Ч. АНКЕТА ПРО МІСТО
 /містечко/
 Коли зроблена
 Хто виконав

I. ТЕРИТОРІЯ.

1. Топографія міста і околиць: води, шляхи, рельєф.
2. Просторінь: площа міста,
 дистанції між крайніми пунктами міста,
 дистанції до сусідніх сел і міст.

II. ПРИРОДНІ УМОВИ:

3. Фізико-географ. дані.
4. Клімат.
5. Річки.
6. Ґрунти.
7. Рослинність /з окрема ліси/.
8. Тваринний світ.

III. НАСЕЛЕННЯ - загальні дані.

9. Історія заселення і числового розвитку міста.
10. Дані останніх /2-3/ переписів.
11. Групи расові,
 полові,
 вікові.
12. Родина.
13. Групи національні /язикові/.
14. Групи релігійні.
15. Групи політичні /партії/.
16. Військо.
17. Групи професійні.

IV. ЗАГАЛЬНА ДИНАМІКА НАСЕЛЕННЯ.

18. Природний рух - народження,
 - смертність.
19. Суспільний рух /переміщення індивідів/:
 приплив людності сільської,
 " " з інших міст,
 " " чужинської,
 відплив людності на села,
 " " в інші міста,
 в чужі краї /держави/.

- 15 -

V. МАТЕРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ МІСТА.

20. Розподіл міської землі на різні форми, володіння.
 21. Організація помешкань: житла, їх заселеність і кн.
 22. Організація приміщень: під групи публічно-керувачі /адміністрація/,
 під групи приватно-керувачі /правління, контори і т.п./;
 виробництво,
 зберігання виробів /смаляни, магазини і т.п./;
 торгівля,
 транспорт і інші.
 23. Розполога частин міста, вулиці, канали, площі, сади і т.п.
 24. Устрій каналізації, водоводів, освітлювання, склових станцій, трамваїв, телефонної сітки і т.п.
 25. Садова і окраса.

VI. АДМІНІСТРАЦІЯ В МІСТІ.

26. Муниципальна,
 27. державна,
 28. військова,
 29. судова,
 30. церковна.

VII. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ.Групи професійні.

31. Прислуга: а/ прислуга хатня, готельна, ресторани, станові і інші.
 б/ сторожі і дворники.
 32. Робітництво: а/ індустріальне:
 Робітничі землі і лісу.
 Гірники.
 Металісти.
 Кеміки.
 Екурники.
 Цукроварники.
 Харчівники.
 Текстильніки.
 Швачі.
 Дружарі.
 Папірники.
 Дереворобці.
 Будівельники.
 б/ Транспорту і зв'язку:
 залізничники.
 Роб. водного транспорту,
 " місцевого,
 телеграф - телефон.
 в/ Спеціальні групи:
 Селянство в містах - вуглярі, дроварі,
 молошники, заробітчани і т.п.
 Вулкни співиці і музиканти.

- 16 -

Забраки і волоцюги.
Ворожки і хироманти.
Ганчірники.
Балаганщики, карусельники і ин.

33. Ремісництво різних професій.

34. Трудова інтелігенція:

Урядовці державні, муніципальні, приватні.
Медично-санітарна праця /ліварі і т.п./
Освіта.
Мистецтво.

VIII. ГОСПОДАРСТВО.35. Господарство: а/ державне - промисел, торгівля, кредит і инші.б/ комунальне -

постачання води
" світла - газ, електрики
" палива, і инш.,
" хліба,
" мяса,
" инш. продуктів,
" ліків;

комунікація /трамваї, омнібуси, залізниці і инш./;

телефони,
инше;

в/ приватне:

приватно-колективне /товариства
промислові, торговельні,
кредитові, асекураційні,
транспортні і т.ч./

приватно-індустріальне:

промисел,
торгівля,
кредит,
транспорт
і инш.

36. Бюджет міста.

37. Родинні і індивідуальні бюджети.

IX. КУЛЬТУРНИЙ СТАН МІСТА.38. Освіта: а/ початкова,

б/ загальна - низча,
- середня,
- вища;

в/ Фахова - низча,
- середня,
- вища.

39. Грамотність полових груп за національністю,
за професією.

за політич. приналежністю,
за релігією
і инш.

- 17 -

40. Школи: класи /число учителів і учнів/
середні " " "
вищі " " "
41. Бібліотеки: назви і число їх,
число книжок в них по відділах,
одвідування їх за національністю,
одвідувачі " релігійно,
" політ.приналежніс.
" професією
і инн.
42. Музеї і архіви.
43. Часописи: видаються в містах - назви,
- тираж,
- розмір чисел,
- "географія"переплатни-
ків;
содержуться в місті - назви,
- відкіль,
- число примірників.
44. Розваги:
а/ Театри - постійні,
- мандрівні,
- аматорські.
б/ Кіно-театри.
в/ Мистецтво - танці,
- музика,
- спів,
- декламація,
- малюство.
45. Організація розваг:
державно і містою,
приватно ініціативно.
46. Спорт.
47. Словесна творчість мас:
злословні пісні і куплети,
приказки і афоризми.
48. М о в а - у різних національних груп,
- професійні жаргони,
- нові слова,
запис слів:
групи вікові /діти, підлітки, дорослі/
групи різно-освітні /неграмотні, малограмот-
ні, шкільне, -середнє, -вищоосвітнені/;
групи професійні /робітники, ремісники, куп-
ці, промисловці, учні і инні/.
49. П о б у т:
а/ Оздоба помешкань, предметів і инн.
б/ Одяг у різних груп і оздоба її.
в/ І ж а.
г/ З в и ч а ї і - свята, процесії, манифес-
тації, ювілей, поминання і инн.
50. Релігія.

X. СУСПІЛЬНА ПАТОЛОГІЯ МІСТА.

- 51. Злочини - число їх,
- види і форми,
- кари.
- 52. Жебрацтво /старцівання/.
- 53. Хвороби - фізичні,
- нервово-психичні.
- 54. Проституція.
- 55. Самогубства.
- 56. Алкоголізм.
- 57. Азартні гри.

XI. СУСПІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ І ОПІКА.

- 58. Судівництво і адвокатура.
- 59. Арешти і тюрми.
- 60. Лікарні і аптеки - число їх,
- число лікарів,
" число персоналу,
" хворих
смертність їх.
- 61. Забезпечення: в'їз, сиріт, малі, безпритульних, безробітних,
інвалідів і инш.
- 62. Притулки: для дітей,
" безробітних,
" безпритульних.
- 63. Харчівні - для голодних, безробітних і инш.
- 64. Добродійство - установи,
- фонди їх,
- число заопікованих.

XII. ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ, БОРОТЬБА І ВІДНОСИНИ.

- 65. Боротьба: груп політичних /партій/,
" професійних,
" економічних,
" національних,
" релігійних
і инш.
- 66. Форми особистої боротьби.
- 67. Форми зв'язливості.
- 68. Відносини між людьми в різних групах /становище жінок/.
- 69. Відносини до чужинців.

XIII. УКРАЇНСЬКА СВІДОМІСТЬ.

- 70. Характеристика місцевої умр. мови /форми, занежитченість і инш./
- 71. Українська школа: програми навчання,
підручники,
кваліфікації учителів,
склад учнів.
- 72. Українська церква: організація парахвій,
технічний апарат пропаганди;

- 19 -

зможність,
кваліфікації духовенства.

73. Відносини між укр. групами:

форми боротьби,
форми солідаризації,
ступень участі жіноцтва в громадській праці.

74. Відношення різних груп:

до проблеми укр. державності,
" самостійності і федерації,
" єдиності,
" україн. церкви,
" більшовищизму,
" соціалізму,
" фашизму,
" монархізму.

75. Ступень свідомості /національної, соціальної, політичної/

у різних груп: селян, прислуги, робітництва, урядовців і ин.

Додаток С Схема класифікації соціологічної літератури М. Ю. Шаповала

10.

Схема класифікації соціологічної літератури.

(М. Ю. Шаповала.)

I. Personalia. До вивчення індивіда.

1. Біографії і автобіографії.
2. Діти.
3. Природні риси індивіда: інстинкт, темперамент, расові прикмети.
4. Соціальні риси індивіда, соціальне становище його.
Генеза особистості.

II. Родина.

1. Природна історія родини і психологія пола.
2. Історичні форми родини і родина, як соціальний інститут.
3. Нова родина і її проблеми.

III. Народа і культурні групи.

1. Соціальне походження і примітивне суспільство. (Генетична соціологія).
2. Фольклор. Міф. Релігія. Мова.
3. Історія культурних груп.
4. Іміграція і поділ населення.
5. Колоніальні проблеми.
6. Окремі студії про культурні риси народів: релігія, звичаї, традиції.

IV. Складання і розкладання груп.

1. Раси і національності.
2. Класи і класова боротьба. Праця й капітал.
3. Релігійні визнання, секти і організації церкви.
4. Професійні групи.
5. Наукові, мистецькі, спортові і т.п. групи.
6. Інші групи. (Каста і ин.)

V. Територіальні групи (агрегати).

1. Держава, політичні партії і їх доктрини.
2. Села, сільські громади і їх проблеми.
3. Міські громади, їх області і їх проблеми.
4. Комунальні і соціальні організації.
5. Комунікації.
6. Людська географія.

VI. Соціальні інституції.

1. Битла і захистки.
2. Церкви і парафії.
3. Школи і суспільні осередки.
4. Розваги і дома для розваг.
5. Суд і законодавство.
6. Суспільна обслуга.
7. Інші інституції.

VII. Суспільний процес. (соціальна механіка).

1. Економічний процес, економ. і індустріальна організація.
2. Політичний процес: політика і організація громадської думки.
3. Культурний процес: виховання населення.
4. Об'єднаний суспільний процес: зміни і процес.
5. Стійність, реформа і революція.

VIII. Особиста і суспільна дезорганізація (соціальна патологія.)

1. Евгеніка, виродження, популяційні проблеми.
2. Патологія індивіда.
3. Злидні, Злочини, Дефекти.
4. Суспільні хвороби: алкоголізм, проституція, самогубства, азартні гри і т.и.
5. Проблеми суспільного здоров'я і соціальна гігієна.

IX. Методи досліджування.

1. Статистика, Графічні представлення.
2. Розумові і соціальні виміри.
3. Соціальні служби: комунальна організація, спільне виховання здоров'я, адміністрація, розумова гігієна і т.и.
4. Окремі студії і соціальна діагностика.
5. "Людські документи" і психоаналіз.

X. Загальна соціологія і методологія суспільних наук.

1. Історія соціологічних доктрин.
2. Логіка і суспільні науки.
3. Соціальна філософія і суспільні науки.
4. Соціальна етика і соціальна політика.
5. Методи і походження соціології.
6. Соціологія в її відносинах до інших наук.
7. Соціологічна бібліографія.
8. Ріжні.

◆◆◆◆◆

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ - АРХІВ.

Музей-Архів має приступити до видання журналу "Минуле України", що присвячується історії й культурі України. Журнал маєтись на увазі видавати щотири місяці.

Крім того, що два місяці має виходити "Бюлетень Музею-Архіву" про хід праці Музею-Архіву, про зібрані матеріали і т.и.

Для встановлювання основних засад ведення музейно-архівної справи, систематизації оцінювання матеріалів і взагалі для керівництва справою Музею-Архіву, утворено комісію з М.Галагана, Н.Григоріва, генер. хор. В.Петрива. Референтом комісії є М.Обідний.

Останні місяці можна відзначити великим припливом до Музею-Архіву матеріалів, що надходять від різних осіб і організацій, та установам.

Додаток D Надання М. Ю. Шаповалові ступеня Доктора Соціології honoris
causa

- 34 -

П Е Р С О Н А Л І Ї.

Надання М.Ю.Шаповалові ступені
Доктора Соціології honoris causa.

15 березня ц.р. відбулося засідання Наукової Ради Українського Соціологічного Інституту, на якому заслухана пропозиція Наукової Колегії Відділу Народознавства, що була внесена іменем Відділу - його директором проф. Л. Вилецьким про надання М.Ю.Шаповалові наукової ступені Доктора Соціології honoris causa за наукові заслуги та за довершену ним культурно-організаційну працю в інтересах української науки.

Прийнявши до відома пропозицію Відділу Народознавства, Наукова Рада заслухала два доклади присвячених характеристиці літературної, наукової та громадської діяльності М.Ю.Шаповала. Короткий зміст докладів подається нижче:

Професор Укр. Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова в Празі Л. Т. Вилецький зачитав доклад, в якому переглянув діяльність М.Ю.Шаповала, поділяючи її на такі галузі: літературно-артистичну, літературно-критичну, публіцистичну, соціологічно-наукову та громадсько-організаційну.

Говорячи про першу галузь діяльності М.Ю., докладчик згадує його новелістично-артистичні твори, як "Листи з лісу", "Лісові ритми", що були дуже відомі широким колам громадянства і своєю поетичною формою, настроєвістю та картинністю малюнку робили велике враження. Поезії М.Ю. теж є дуже популярні, в великій кількості вони переложені на музику. Ці факти самі свідчать про об'єктивну вартість творів та про великий ліричний талант М.Ю.

Праці літературно-критичні по своєму змісту і характеру є дуже різноманітні і друковались вони в "Укр. Хаті", "Літературно-Науковому Вістнику" і инш. В цю добу М.Ю. багато написав літературно-критичних нарисів і спеціальних статтів. Згадуючи про знамениту полеміку "Радян" з "Хатянами", докладчик зазначив, що М.Ю. виявив глибоке знання літератури та методів оцінки творів її і статті його з цього поля є дуже цікаві, яскраві й безкомпромісово-непримиримі. Докладчик навів основи розуміння М.Ю.-чем тодішніх завдань, які стояли перед українством. Далі докладчик згадує публіцистичну діяльність М.Ю., вважаючи її теж дуже талановитою і плідною. Особливого розгоноу ця галузь літературної діяльності набрала за часів революції та на еміграції. Основною в публіцистиці М.Ю. була розробка визвольних завдань України та популяризація цих завдань серед широких мас. Базується вона на спадщині, яку полишив після себе М. Драгоманов і яку М.Ю. розробив та систематизував. Докладчик згадав роботу М.Ю. "Революційний соціалізм на Україні", яка на думку докладчика є теоретичною системою самостійного розроблення тих ідеалів Драгоманова, які не суперечать принципам революційного соціалізму.

Дальший крок діяльності М.Ю. - це заснування Укр. Громадського Комітету в ЧСР, на чолі якого він стояв увесь час. Ця організація під талановитим провідом М.Ю. здобула засоби для культурно-гуманітарної допомоги українській еміграції, а також перевела організацію Української Господарської Академії, Укр. Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, Укр. Видавничого Фонду, Укр. Гімназії, низчі технічні школи і т.п. Вся ця робота була заініційована М.Ю., ним спроектована і за його керівництвом переведена. Таким чином здійснивалося гасло М.Ю., яке він виголосив ще в р. 1910: "визволь себе

перш за все від темноти і нецтва, а потім будеш визволяти світ рідний край."

Поруч із культурно-організаційною та громадською працею М.Ю. вів і політичну, публіцистичну та наукову. Числені статті на сторінках "Нової України", починаючи в 1923р., "Вільної Спілки", "Української Громади", "Суспільства" й С.м. часописів показують могутню енергію, працездатність автора, а їх зміст свідчить про велику ерудицію й талант. В своїх творах "Шлях визволення", "Еміграція й Україна", "Через 10 років", "Українська соціологія", "Село і Місто", "Велика революція й українська визвольна програма" і ин. на основі багатого зібраного матеріалу розробив структуру населення України, розсиривав причини неволі та конкретно характеризує їх числами, виводючи з точних даних програму всебічної визвольної роботи для цілих поколінь. Розглядаючи визволення, як самостійну організацію чи перебрання до українських рук культурного, господарського й економічного процесу на Україні М.Ю. дав розгін такому інтегральному будівництву і визначив напрямки роботи для всіх активних сил нації, що мають вести органічну роботу в усіх цих ділянках та закріплювати їх за собою. Національне визволення він, таким чином, розуміє як визволення соціального. Як вищу форму дослідно-наукової організації, що має вивчати засади суспільства взагалі і суспільного життя України зокрема, М.Ю. організував Український Соціологічний Інститут, що працює над теорією суспільства та різних явищ, які відбуваються в ній і широко веде вивчення та досліди України. Для популяризації наукових здобутків Інституту та для ведення широкої культурно-освітньої праці серед українських народніх має М.Ю. Шаповал організував при Інституті окремих відділ під назвою Укр. Робітничий Університет, що вже існує більше двох літ.

На закінчення свого доповіді проф. Л. Білецький підкреслює, що М.Ю. перший, як соціолог став на шлях соціологічного вивчення поневоленої України, причин цієї неволі і засобів її визволення, перший показав конкретно як треба реально підготовуватись, щоб бути свідомим цієї величезної конкретної місії; перший дав приклад як треба науково працювати, щоб спанувати всю ту величезну ділянку соціологічної науки й ці теоретичні здобутки зразу реалізувати в житті. Іменування його доктором соціології honoris causa є лише малю відзнакою того великого діла, яке зробив М.Ю. Шаповал.

Професор Українського Університету в Празі С. П. Шелухин зачитав доклад про наукові досягнення М.Ю. Шаповала в суспільних науках та авторитетно ствердив, що він має велику наукову ерудицію і високе знання в галузі соціології і споріднених наук. Зупиняючись на характеристиці окремих наукових праць М. Шаповала, докладчик згадає поміж иншим студію "Село і Місто", що видана р. 1926 /"Суспільство кн. III-IV/. "Ця робота, каже докладчик, єдина в українській літературі, написана на ґрунті оброблених автором офіційних статистичних матеріалів, є оригінальною науковою працею. В ній автор ужив наукової методи дослідю, виявив зміни розробки сирового матеріалу і орудування ним для наукових висновків, показав хист до глибокого аналізу суспільних явищ і обґрунтував план роботи для відродження української нації й розвитку її".

Професор С. Шелухин особливо підкреслив ясність формуліровок та точність висновків з мови чисел і вважає, що "цей соціологічний нарис Шаповала одкриває очі громадянству світлом знання робить його свідомим свого тяжкого становища, розбуджує до самодіяльності. Попередні праці на подібні теми ніколи не охоплювали справи так

ріжностороннє, глибоко і програмово, як ця праця... "Ця робота є безсумнівно вкладком в науку і її мусимо поставити в велику заслугу авторові перед наукою і українською нацією".

Далі докладчик, як фаховий правник ствердив, що М.Ю.Шаповал дуже добре орудує юридичною логікою і глибоко орієнтується в правничій науці. Юридична аргументація М.Ю.Шаповала, наприклад в роботі "Занепад УНР" / "Нова Україна" за квітень-червень 1928р. / може зробити честь кожному спеціалісту правникові. Згадавши інші визначніші наукові праці М.Ю.Шаповала, які простудіював докладчик, та зробивши критичний аналіз їх, проф. С.Шелухин просить Наукову Раду надати М.Ю.Шаповалові степінь Доктора Соціології honoris causa, щоб цим визначити великі заслуги М.Шаповала перед українською наукою.

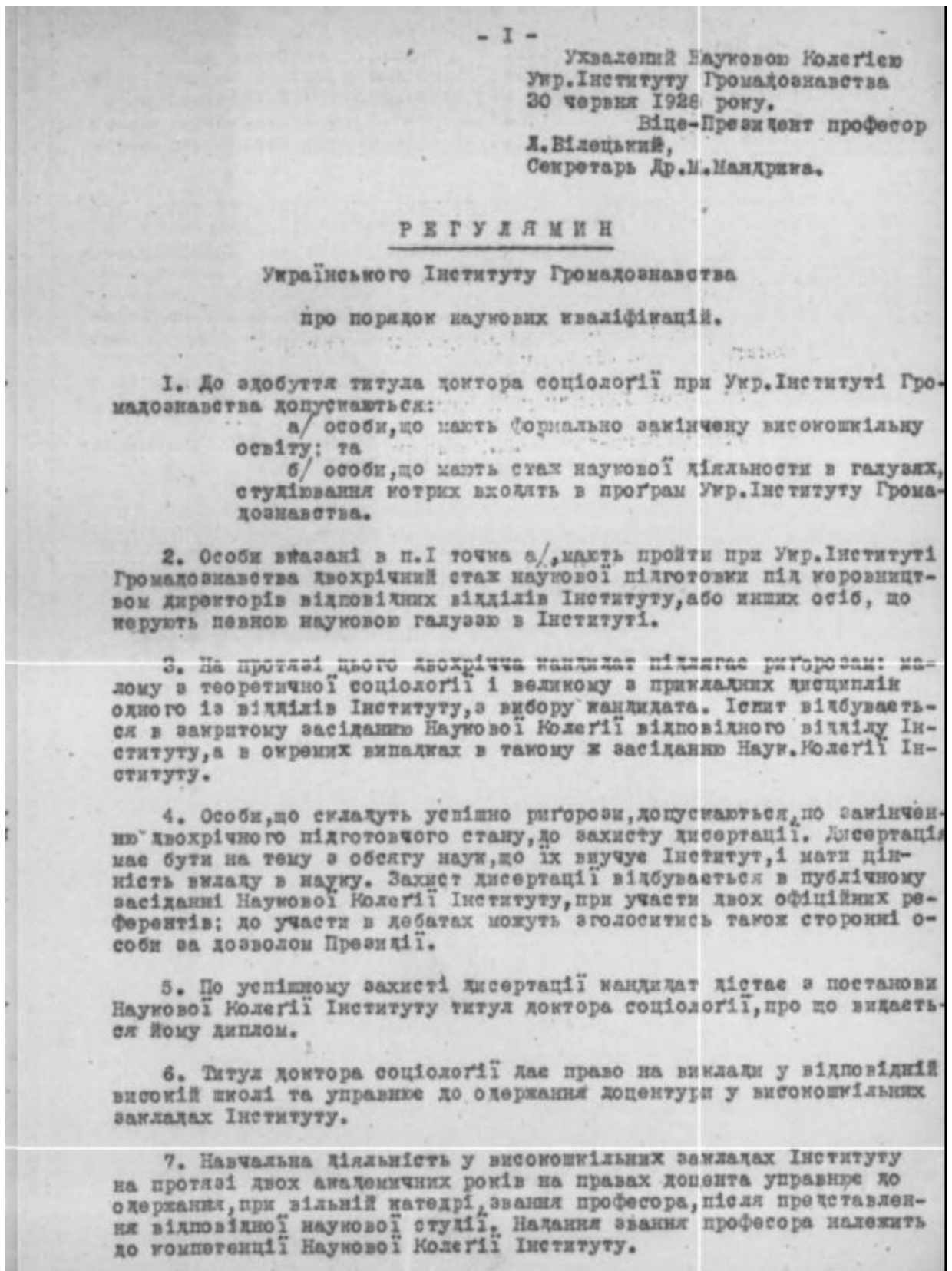
Наприкінці згадує кілька фактів, що свідчать про дуже позитивну оцінку соціологічних праць М.Ю.Ш-ла з боку соціологів інших народів.

Після заслухання докладів, Наукова Рада одноголосно ухвалила постанову про надання М.Ю.Шаповалові степені Доктора Соціології honoris causa.

8-го червня ц.р. загальні збори Наукової Ради вручали диплом М.Ю-чу. Проф. Л.Білецький звернувся з промовою до М.Ю.Шаповала, в якій перераховуючи його працю літературну, наукову і громадську та даючи їй високу оцінку, прохає М.Ю.Шаповала прийняти диплом.

Заслухавши письмені привітання від відсутніх членів Ради, проф. Др. Ейхельмана, проф. Д-ра Халупного, де-яких громадських організацій і окремих осіб, та приймаючи диплом М.Ю.Шаповал, дякує Науковій Раді за її признання та прихильність і прохає Наукову Раду вислухати його виклад про М. Драгоманова, як першого українського соціолога-історика і політика, діяльність котрого була орієнтаційною основою в науковій і громадській праці його, М.Шаповала. В обґрунтованому докладі М.Ю.Шаповал довів, що М. Драгоманов від початку і до кінця своєї наукової праці користувався соціологічним методом досліджу, як в області всевітньої / спеціально римської /, так і української історії, народної словесности, літератури, політики і економіки. Поділяючи соціологів на два типи - теоретиків і дослідників, що досліджують методами позитивної науки причинний зв'язок суспільних явищ та конструюють системи про суще і соціологів-практиків / політиків-публіцистів, педагогів, економістів, адміністраторів і ин. /, що устанавлюють системи цілей і засобів для утворення соц. явищ, які повинні статись, М.Ю.Шаповал відносить Драгоманова до другого типу і численними доказами доводить свою тезу в докладі, однодушно одобреному Науковою Радою.

Додаток Е Регулямін: Українського Інституту Громадознавства про порядок
наукових кваліфікацій

- 2 -

8. Особи, вказані в п.1 точки 6/, можуть, на внесення двох референтів, для того Науковою Колегією призначених, бути в частині звільнені постановою тієї ж Колегії від вказаного в п.2. підготовчого стажу, але представлення та захист дисертації є обов'язковим. Також обов'язковим є і ригорози, коли про це буде окрема постанова Наукової Колегії.

9. Доценти та професори інших високих шкіл відстають титул доктора соціології після успішного захисту дисертації. Одержання посади доцента чи професора у високошкільних закладах Інституту обумовлено попереднім одержанням титула доктора соціології.

10. Видалим українським ученим та громадським діячам постановою Наукової Колегії Інституту, з ініціативи не менше двох дійсних членів Інституту, може бути уділений титул доктора honoris causa за їх попередню визначну діяльність чи визначні праці в області соціальних наук.

11. Постанови Наукової Колегії в закритих засіданнях приймаються таємним голосуванням більшістю голосів присутніх.

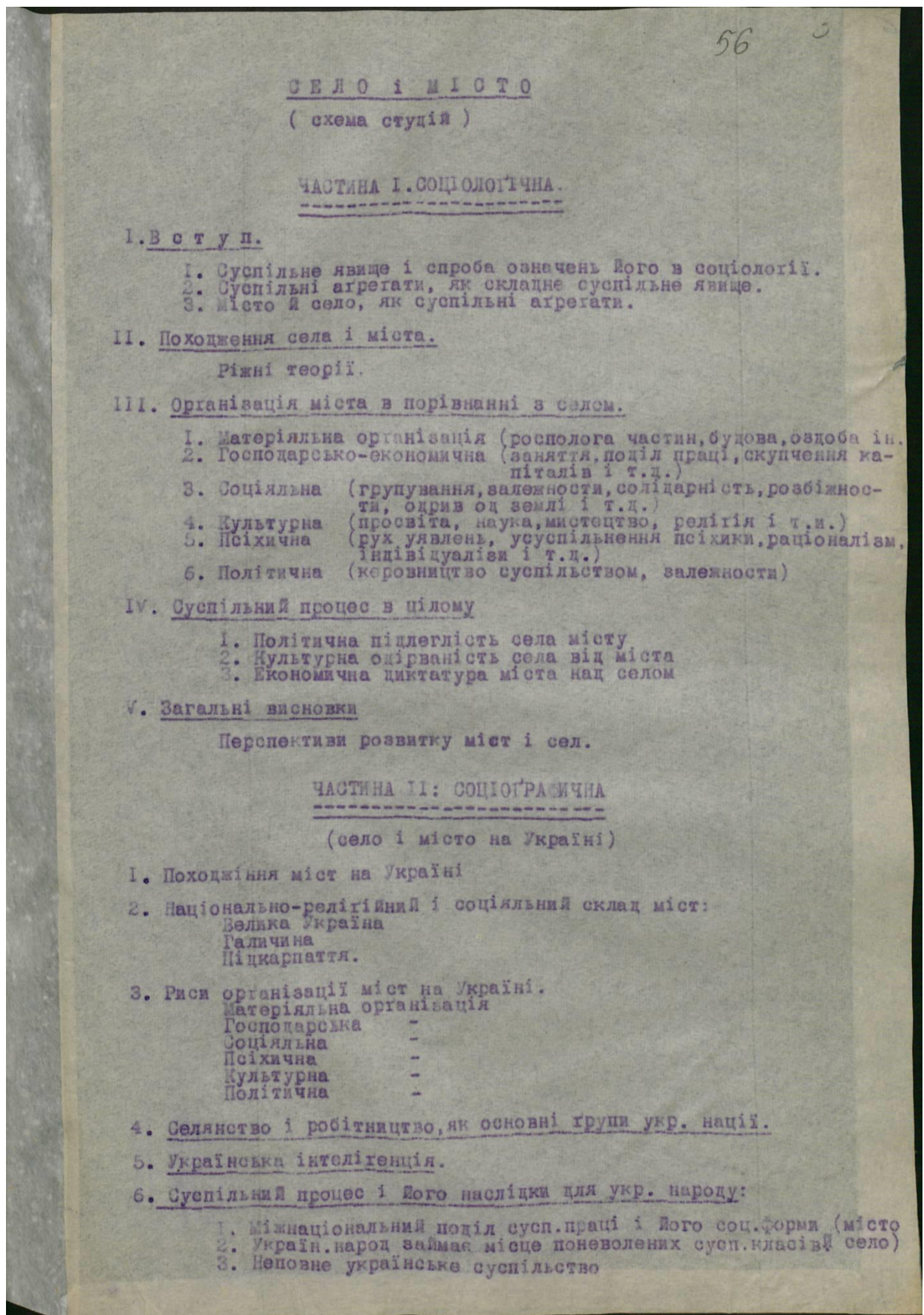
Оригінал підписали:

Голова Засідання Віце-Президент Наукової Колегії Проф. Я. Вілецький,

Директор Інституту М. Шаповал,

Учений Секретар Др. М. Мандрива.

Додаток F Село і місто: схема студій

57
2.

4. Контраст села і міста
5. Натиск з півночі (рідкозаселена країна на густо заселену)
6. Натиск з заходу (густо заселені на рідко заселені так?)
7. Розполога жидівства на Україні і його соціальна роль.
8. Поневолена нація, як об'єкт визиску.

7. Система визисків і антагонізмів:

1. Класово-економічний гніт (визиск надвартости. (визиск земельної ренти.
2. Визиск фізичної сили шляхом милітаризму пануючих.
3. Визиск психічної енергії (денационалізація)
4. Культурна ізоляція українського народу.
5. Конфіскація природних багатств і загроза біологічних підстав існування укр. народу.
6. Колонізація України і деформація суспільної структури
7. Україна, як колонія.

ЧАСТИНА III: ПОЛІТИЧНА.

I. Засади української суспільної політики.

I. Частина ідеологічна:

Основи національної взаємочинності в області:

- а) Господарства: промислу, торгівлі, фінансів.
Капіталізм. Кооперація. Соціалізм.
- б) Культури духовної: виховання родини, школа, преса, наука, мистецтво, релігія.
Позитивізм. Реалізм. Соціальне виховання.
- в) Культури фізичної: народне здоров'я, житло, умови праці.
Полова проблема. Національно-расова гігієна. Соціальна медицина і гігієна.
- г) Політика: партії, військо, держава, охорона нації.
Націоналізм і інтернаціоналізм.
- д) Суспільна дисципліна: злочин і кара, подвиг і нагорода.
Суспільна етика і право.

2. Частина соціотехнічна

- а) Проблема авторитету і провідництва
- б) Спільчанство: групи стихійні і метоставні
- в) Техніка керівництва
- г) Волонтаризм і революційність

II. Селянство, робітництво, інтелігенція, як суспільні чинники.

Робітництво, як революційний чинник.
Робітництво у національному відродженні
Селянство, як маса
як монополіст е-г. продукції
Охорона праці

III. Українство у світовій системі взаємочинності.

Націоналізм в господарстві, культурі, політиці
Інтернаціоналізм в економіці, культурі, політиці.
Союзи і орієнтації. Росія-Польща. Азія і Європа.
Солідарності і розбіжності.
Пан-Європейська Федерация.

IV. Право і етика українського відродження.

Право національно-лінгвістичної групи на самоозначення.
Самоозначення значить державний суверенітет.
Нація, як цілість і як меншість

58
3.

4. Пряво революції і війни.
5. Шовінізм і расова боротьба.

7. З а к л ю ч е н н я .

Урбанізм і руралізм.
Село і Місто на Україні
Самовистарчальність і світова взаємочинність.
Вивчення села і міста, як основа соціологічної науки.
Соціологія і політика.

— с? с? с? —
.....

Додаток G Українська громада у Франції. Париж, 25-го лютого 1933 року

ASSOCIATION UKRAINIENNE
en FRANCE
22, rue Barrault, Paris-13

489

У К Р А І Н С Ь К А Г Р О М А Д А У Ф Р А Н Ц І І .

П А Р И Ж , 25-го ЛЮТОГО 1933 РОКУ.

Нині 25-го лютого як є рік минув з дня, коли від нас у вічність відійшов найвищий духовний провідник наш - Микита Ш А П О В А Л: найяскравіша постать усієї нашої доби, невтомний борець за визволення українського трудового народу, письменник і вчений, творець невмирущих культурних цінностей на еміграції й основоположник визвольної ідеології Нової Соборної Трудової України.

День його смерті є днем нашого смутку й жалю і в цей день жалоби вся наша Українська Громада у Франції, сповнена болем з втрати, що приніс день 25-го лютого 1932 року, в глибокому зрушенню схилила свою голову над могилою нашого безцінного Покійника, животворчі і визвольні ідеї котрого живили, живлять і будуть жити все єство нашої Громади в її житті й в її діяльності.

Д у х Й о г о н а д н а м и .

ГОЛОВНА РАДА УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ У ФРАНЦІІ.

Додаток Н Оголошення про доповідь відомого українського діяча та публіциста М. Ю. Шаповала на тему «Національне питання у Східній Європі» у Шенгофен Голлі

В СУББОТУ, 7 МАЯ 1927 Г. В 7 Ч. ВЕЧЕРА

В
ШЕНГОФЕН ГОЛЛ'Е
(УГОЛ МИЛВОКИ И АШЛАНД.)
СОСТОИТСЯ ДОКЛАД
Известного украинского деятеля и публициста
М. Ю. ШАПОВАЛА.
на тему
"НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ"
ТЕЗИСЫ:

I часть.

1. ВОЗРОЖДЕНИЕ УГНЕТЕННЫХ НАРОДОВ.
2. ПОНЯТИЕ И ФАЗИСЫ ВОЗРОЖДЕНИЯ.
3. ОСОЗНАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ГНЕТА И ФОРМ ЭКСПЛУАТАЦИИ.
4. НАЦИЯ И ГОСУДАРСТВО, КАК ПРОДУКТЫ ВОЗРОЖДЕНИЯ НАРОДОВ.
5. ВОЗРОЖДЕНИЕ УКРАИНЫ, БЕЛОРУССИИ, ЛИТВЫ, ЛАТВИИ, ЭСТОНИИ, ФИНЛЯНДИИ, КАВКАЗСКИХ НАРОДОВ, ЧЕХОСЛОВАКИИ И ДР. НАРОДОВ.

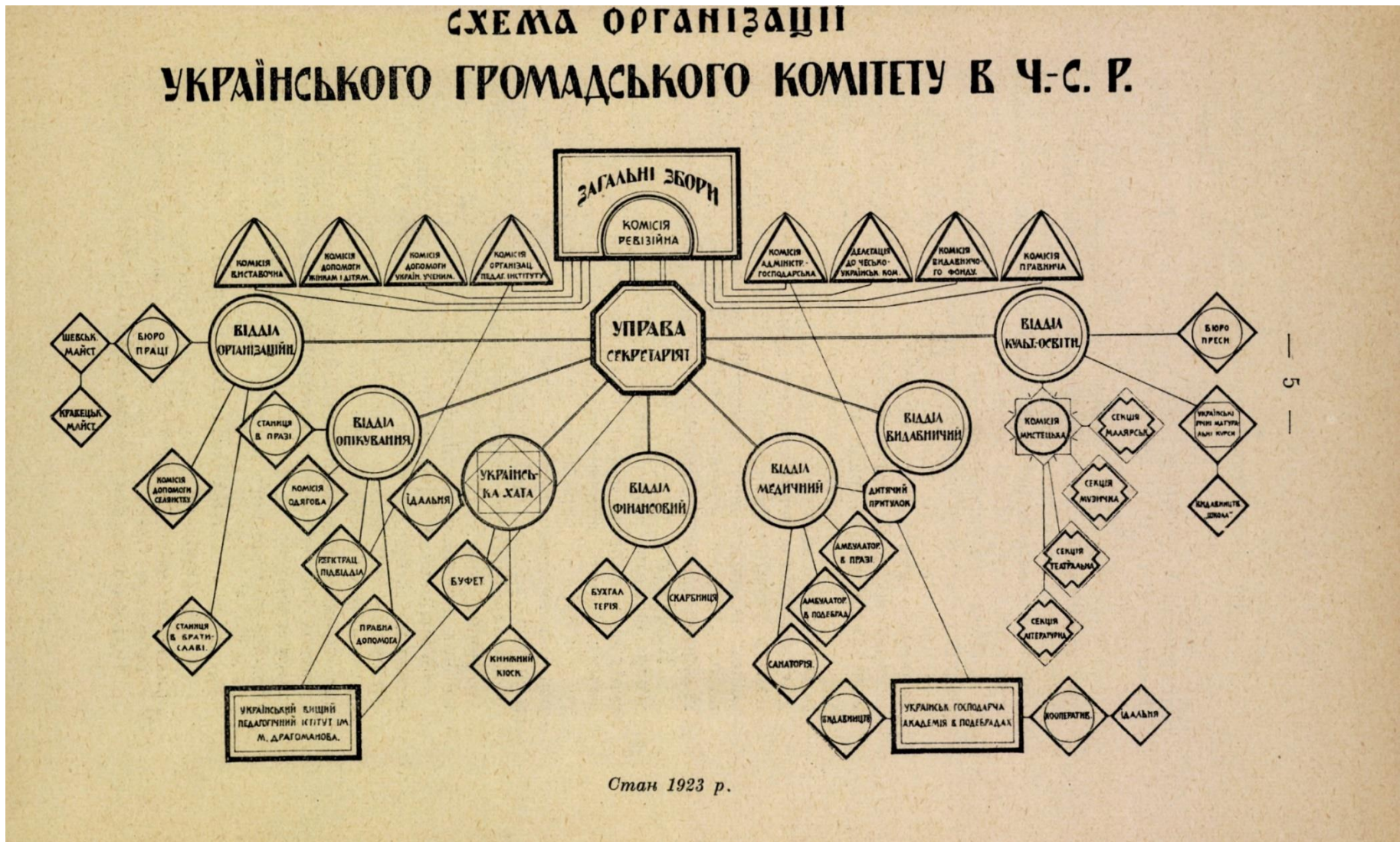
II часть.

1. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАРОДОВ, КАК УСЛОВИЕ ИХ РАЗВИТИЯ.
2. САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ИЛИ ФЕДЕРАЦИЯ?
3. ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ РАВНОПРАВНЫХ НАРОДОВ И ЛИГА НАЦИЙ.
4. НАЦИОНАЛИЗМ И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ.
5. СОЦИАЛИЗМ И ПРЕОДОЛЕНИЕ ШОВИНИЗМА.

ВХОД 25 с.

Устроители:
Белорусский Националь-
ный Союз и Оборона
Украины.

Додаток I Схема Українського Громадського Комітету

Додаток J Фото-картка великого формату М. Шаповал

[13, арк. 44].

Додаток К Список наукових публікацій здобувача
СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці апробаційного характеру з теми дисертації:

Публікації у виданні, включеного до наукометричних баз Index Copernicus International та EBSCO:

1. Лобанова А., **Петрухін С.** Соціологічні ідеї Микити Шаповала: історична репрезентація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* Київ, 2020. № 2. С. 90 – 98.

Публікації у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з соціології з присвоєнням категорії “Б”:

2. Петрухін С. Теорія «неповного суспільства» фундатора української соціології Микити Шаповала. *Габітус.* 2021. Вип. 24, Т. 1. С. 7 – 12.
3. Петрухін С. В. Людина і культура в журналістській спадщині М. Шаповала: соціологічний ракурс. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. праць.* 2019. Вип. 83. С. 28 – 34.
4. Лобанова А. С., Зоська Я. В., **Петрухін С. В.**, Комарова О. О. Інформаційно-комунікаційні технології в освітніх кейсах: шанси та ризики їх запровадження в період глобальних викликів. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації.* 2022. № 2 (50). С. 136 – 145.

Публікації у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з історії з присвоєнням категорії “Б”:

5. Петрухін С. В. Використання штрафних підрозділів у Керченсько-Ельтигенській десантній та Кримській наступальній операціях у роки німецько-радянської війни (1943 – 1944). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* 2018. Вип. 1 (19). С. 27 – 35.
6. Петрухін С. В. Військове застосування штрафних та штурмових підрозділів у бойових діях Червоної армії на території України (1942 – 1944 рр.).

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2017. Вип. 2 (16). С. 46 – 61.

7. Петрухін С. В. Діяльність ОУН(Б) на території Донецької області в роки німецької окупації (1941 – 1943 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.* 2016. Вип. 1 (11). С. 72 – 81.
8. Петрухін С. В. Штрафні ескадрильї: міф чи реальність. *Молодий вчений.* 2015. №. 2 (17). Ч. 1. С. 36 – 38.

Публікації у збірках матеріалів науково-практичних конференцій:

9. Петрухін С. Принципи побудови та технологія використання інтелект-карт на уроках історії. *Міжнародна науково-технічна конференція. Матеріали конференції: Розвиток промисловості і суспільства.* Кривий Ріг, 2016. Т. 2. С. 106 – 108.

Інші наукові публікації з соціологічної та історичної тематики, що опубліковані в наукових виданнях (фахових журналах, наукових збірках, матеріалах конференцій):

10. Лобанова А. С., Тарасова О. А., Петрухін С. В. Масові комунікації в період пандемії: виклики і проблеми. *Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути [зб. наук. пр.]: мат. III міжн. наук.-практ. інтернет-конференції.* Київ, 2020. С. 141 – 145.
11. Петрухін С. В. Психологічні проблеми впровадження болонського процесу у ВНЗ України. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць / за заг. ред. Н. М. Токаревої.* Київ: ТОВ Інтерсервіс, 2016. Вип. 6. С. 133 – 137.
12. Петрухін С. В. Бій за «Залізничні Ворота» м. Кривого Рогу в роки Другої світової війни (19 – 20 лютого 1944 р.). *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації [зб. наук. пр.]: мат. XVII міжн. наук.-практ. інтернет-конференції.* 2016. Вип. 17. С. 35 – 36.
13. Петрухін С. Бойовий шлях командира іроківсько-володимирівського з'єднання Г. М. Седнева. *Матеріали Перших Історико-краєзнавчих читань.*

- Наукові розвідки науковців, музейних працівників, магістрантів, студентів, членів МАН. Кривий Ріг, 2015. Т. 1. С. 31 – 35.*
14. Петрухін С. В., Шляхтич Р. П. Формування штрафних батальйонів і рот у Червоній армії та їх бойове використання в період Великої Вітчизняної війни. *Молодий вчений*. 2014. № 1. С. 43 – 47.
 15. Петрухін С. В., Шляхтич Р. П. Життєвий шлях Криворізького лицаря в роки Другої світової війни. *Молодий вчений*. 2014. № 5. С. 37 – 39.
 16. Петрухін С. В., Шляхтич Р. П. Бойовий шлях Широківсько-Володимирівського партизанського з'єднання імені Г. М. Седнева. *Молодий вчений*. 2014. № 12. С. 46 – 48.
 17. Петрухін С. В. Бойовий шлях 6-го окремого штурмового стрілецького батальйону. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кіровоград): у 3-х частинах*. Дніпропетровськ : ТОВ Інновація, 2014. Ч. 1. С. 69 – 73.
 18. Петрухін С. В. Маловідомі сторінки історії формування та використання штрафних підрозділів у Військово-Морському Флоті Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни. *Війна в історичній та індивідуальній пам'яті: матеріали регіональної наукової конференції*. Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ КНУ, 2014. Т. 2. С. 3 – 8.
 19. Петрухін С. В. Науково-технічний потенціал України: сучасний стан, основні проблеми розвитку та шляхи їх вирішення. *Соціальні технології адаптаційних процесів у сучасних умовах: збірка наукових праць студентів*. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ КНУ, 2014. Вип. 1. С. 92 – 97.
 20. Петрухін С. В. Особливості формування окремих (штрафних) штурмових стрілецьких батальйонів в роки Великої Вітчизняної війни. *Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу: [зб. наук. пр.]*. Кривий Ріг, 2014. Вип. 7. С. 43 – 48.
 21. Петрухін С. В., Шляхтич Р. П. Військові успіхи полковника М. Кривоноса на початковому етапі визвольної війни (1648 р.). *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали Криворізької сесії I Всеукраїнської науково-*

практичної конференції з міжнародною участю: у 5-ти частинах.
Дніпропетровськ: ТОВ Інновація, 2012. Ч. 2. С. 115 – 120.

Апробація результатів дисертаційної роботи.

Основні результати досліджень були представлені на таких науково-практичних конференціях, зокрема: *міжнародні*: IV Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і природа: вектор взаємодії» 9-10 листопада 2018., м. Кривий Ріг; V Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і природа: вектор взаємодії» 8-9 жовтня 2019., м. Кривий Ріг; V International interdisciplinary scientific conference. Social Development towards values Etnics-Technology-Society Wisla, September 25-27, 2019; VI Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційне суспільство і природа: вектор взаємодії» 9 жовтня 2020., м. Кривий Ріг; III Міжнародна науково-практична інтернет – конференція «Сучасні виклики і актуальні проблеми науки, освіти та виробництва: міжгалузеві диспути» Київ, Україна 15 квітня 2020 р.; Участь в XV Міжнародній науково-практичній конференції «Якубинська наукова сесія» «Соціологія і освіта: сучасні виклики» Харків, 2021; XIV Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt.: „Globalne konteksty poszanowania praw i wolności człowieka” Zabrze, 10 grudnia 2021 r.; X Міжнародна науково-практична конференція «Від Вебера до Валерстайна: історична соціологія держав та світ-систем», Київ, 9-10 червня 2022 року; *всеукраїнські науково-методичні семінари та конференції*: Науково-методичний семінар «Вища освіта в Україні в контексті європейського освітнього простору». м. Кривий Ріг 2022 р.; Звітньо-наукова конференція викладачів університету «Медіаосвіта в інформаційному суспільстві». м. Кривий Ріг, 2021 р.; Науково-методичний семінар кафедри «Вища освіта в Україні в контексті європейського освітнього простору», м. Кривий Ріг, 2020 р.; Звітна наукова конференція за 2019 р. викладачів кафедри соціології та економіки. Секція: «Соціально-адаптивні процеси у сучасних умовах». м. Кривий Ріг, 2019 р.